

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЛЕВЧЕНКО Юрій Іванович

УДК 94:32(1-2/4)(477) «1941/1944»

**ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНИ
1941–1944 рр.**

07.00.01 – історія України

Д и с е р т а ц і я

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник

Двірна Катерина Петрівна,
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2015

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	38
РОЗДІЛ 2. ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЛІТИЦІ НІМЕЦЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ ВЛАДИ	49
2.1. Плани Німеччини та Румунії щодо українських територій.....	49
2.2. Окупаційні утворення під владою німецьких і румунських загарбників.....	69
2.3. Особливості функціонування органів управління в окупаційних одиницях.....	88
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В ОКРЕМИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ УТВОРЕННЯХ 1941–1944 рр.	110
3.1. Специфіка економічного становища (фінансова система, сільське господарство, промисловість).....	110
3.2. Політика використання «людського ресурсу».....	134
3.3. Остаточне вирішення «єврейського питання».....	145
РОЗДІЛ 4. ОСВІТНЬО-ДУХОВНА СФЕРА ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	152
4.1. Система освіти окупаційних утворень.....	152
4.2. Видавнича справа.....	160
4.3. Духовно-релігійне питання та його вирішення.....	171
ВИСНОВКИ	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	196
ДОДАТКИ	263

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАЧО – Державний архів Чернівецької області

ДГ – дистрикт «Галичина»

ГГ – Генерал-губернаторство для окупованих польських земель

ЗВА – зона військової адміністрації вермахту на території України

Кабінет ББТ – Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії,

Буковини, Трансністрії

РКУ – Рейхскомісаріат «Україна»

ОКВ – Верховне командування вермахту (збройних сил Третього рейху)

ОКХ – Верховне командування сухопутних сил Третього рейху

СС – захисні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, окрема парамілітарна організація в складі збройних сил Німеччини

СД – внутрішня Служба безпеки НСДАП

УСлБ – Українська служба Батьківщині

УКК – Український Крайовий Комітет

УЦК – Український Центральний Комітет

ЦДАВОВ України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання Другої світової війни посідають важливе місце в сучасній українській історичній науці. Однією із складних сторінок цього періоду, що вимагає всебічного вивчення й неупередженого аналізу, є окупаційний режим, встановлений на захопленій території України. Протягом чотирьох років перебування під владою німецьких та румунських загарбників українське цивільне населення зазнало тяжких страждань: штучне територіальне розчленування, встановлення репресивного управління, економічне пограбування, Голокост, знищення мирного населення та військовополонених, вивезення молоді на роботу до Німеччини тощо. Все це стало наслідком цілеспрямованої політики німецьких та румунських окупантів, передбаченої далекоглядними планами щодо їх панування на українських землях.

Впродовж 1941–1944 років територія України була поділена на окремі адміністративно-територіальні одиниці. Дистрикт «Галичина» (далі – ДГ) увійшов до складу «польського» Генерал-губернаторства (далі – ГГ). Рейхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ) об'єднав українські території під владою німецької цивільної адміністрації. «Зона військової адміністрації» (далі – ЗВА) – українські землі, що весь період окупації знаходились під владою військових груп армії «Південь». Губернаторства «Бессарабія» і «Буковина» були включені до складу Румунії, а «Трансністрія» передавалась їй Німеччиною під тимчасове управління на знак подяки у війні проти СРСР. Кожне з цих утворень стало окремою адміністративно-територіальною одиницею, яка мала свої кордони, устрій та політику. Відповідно до цього, окупаційний режим у кожній з них окреслив свої специфічні особливості.

Наукова актуальність дисертаційної роботи полягає у дослідженні режиму окупації в Україні 1941–1944 рр. через розкриття особливостей реалізації політики німецьких та румунських загарбників у адміністративно-територіальних одиницях. Це є важливим кроком до подолання різних та суперечливих точок зору про характер окупаційного режиму в окремих регіонах нашої країни. Порівняльний аналіз управлінських апаратів, здійснення Голокосту, проведення економічної,

релігійної та освітньої політики окупантів у окремих адміністративно-територіальних одиницях дозволить не тільки виявити особливості реалізації окупаційної політики німецьких та румунських загарбників, а й краще зрозуміти зміст і суть режиму, встановленого на території України.

Посилюється актуальність дисертаційної роботи станом вивчення цієї проблеми, адже і дотепер відсутнє цілісне дослідження, яке б розкривало особливості функціонування адміністративно-територіальних одиниць періоду окупації.

Зв'язок роботи з науковими темами, програмами, планами.

Дисертаційне дослідження виконане у межах наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова – «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова від 28 лютого 2011 р., протокол № 7. Уточнена – 26 травня 2015 р., протокол № 10.

Метою дослідження є вивчення окупаційного режиму в Україні 1941–1944 рр. шляхом виявлення особливостей та специфіки діяльності органів влади німецьких і румунських загарбників у адміністративно-територіальних одиницях – дистрикті «Галичина», Рейхскомісаріаті «Україна», «зоні військової адміністрації», губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» й «Трансністрія».

Її досягнення передбачає реалізацію таких ***завдань***:

- визначити ступінь дослідженості проблеми в науковій літературі, охарактеризувати джерельну базу, методологічні принципи та методи дослідження;
- розкрити плани німецьких і румунських окупантів щодо українських територій;
- дослідити особливості утворення та політичного статусу адміністративно-територіальних одиниць під владою німецьких і румунських загарбників;
- проаналізувати нормативно-правові засади діяльності органів окупаційної влади в адміністративно-територіальних утвореннях, виявити спільне та особливе;
- з'ясувати структуру управління кожного окупаційного утворення та шляхом порівняльного аналізу розкрити особливості її функціонування;

– виявити специфіку здійснення економічної політики німецьких та румунських загарбників у адміністративно-територіальних одиницях;

– висвітлити особливості реалізації політики використання «людського ресурсу» та Голокосту в окупаційних утвореннях України;

– дослідити комплекс проблем освітньо-духовної сфери в окремих адміністративно-територіальних одиницях та на основі порівняльного аналізу виявити особливості реалізації політики окупаційної влади в напрямках освіти, періодичних видань та релігії.

Об'єктом дослідження є німецька та румунська окупаційна політика в Україні.

Предмет дослідження – особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: дистрикті «Галичина», Рейхскомісаріаті «Україна», «зоні військової адміністрації», губернаторствах – «Бессарабії», «Буковині», «Трансністрії».

Хронологічні межі узгоджуються із періодизацією Другої світової війни та окупації Української РСР. *Нижня межа* – 22 червня 1941 р. – напад нацистської Німеччини на СРСР, початок окупації українських територій. *Верхня* – осінь 1944 р. – остаточне визволення УРСР в її довоєнних кордонах у ході Східно-Карпатської стратегічної операції.

Географічні межі охоплюють територію Української РСР станом на червень 1941 р. Окрім цього, вони поширюються на Молдавську РСР, південні області Білоруської РСР (Брестська, Гомельська, Пінська і Поліська) та південні повіти Румунії (Дорохой, Камплуг, Радауці, Сучава), які у вказаний період входили до складу досліджуваних окупаційних утворень.

Методологічна основа дисертаційної роботи зумовлена сучасними підходами до історичного пізнання та ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, всебічності, комплексності, що дозволили дисертанту репрезентувати цілісну картину окупаційного минулого України в окремих адміністративно-територіальних одиницях та об'єктивно й неупереджено розкрити основні положення дослідження. Для досягнення поставленої мети

використовувались загальнонаукові та спеціальні історичні методи: аналізу, синтезу, індукції та дедукції (при опрацюванні історіографії проблеми, джерельної бази та під час дослідження основних складових дисертації), узагальненого умовиводу (формування наукових висновків), конкретно-пошуковий (аналіз і систематизація джерел та літератури); історико-порівняльний (зіставлення політичного, економічного й культурного стану різних адміністративно-територіальних одиницях з метою виявлення їх сутності та особливостей); історико-системний (уявлення кожної адміністративно-територіальної одиниці як цілісного утворення з відповідним розглядом, аналізом, оціненням політичного, економічного освітньо-культурного розвитку кожного); синхронного аналізу (виявлення особливостей реалізації політики загарбників в окупаційних утвореннях щодо економічної, освітньої та релігійної сфер); періодизації (становлення і розвиток окупаційних утворень у часовій послідовності з 1941 до 1944 р. та виявлення змін у політиці окупантів). Використання вищезгаданих принципів і методів допомогло дисертанту викласти події у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Наукова новизна дисертації полягає у створенні комплексного наукового дослідження актуальної проблеми – розкриття особливостей реалізації політики окупаційної влади в окремих адміністративно-територіальних одиницях України в 1941–1944 рр.

Уперше:

- комплексно вивчено історіографію проблеми особливостей реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях, що за логічним, хронологічним та проблемними принципами поділяється на п'ять періодів;
- за допомогою компаравістики виокремлено специфіку окупаційного режиму в адміністративно-територіальних одиницях: Рейхскомісаріаті «Україна», дистрикті «Галичина», «зоні військової адміністрації», губернаторствах «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія». Доведено, що окупація України мала свої особливості та не була ідентичною всій території СРСР, як це довгі роки трактувалось радянською історіографією;
- виокремлено дві зони – німецьку (Рейхскомісаріат «Україна», дистрикт

«Галичина», «зона військової адміністрації») та румунську (губернаторства: «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія»), що дозволило виявити особливості політичного статусу цих окупаційних утворень, які в подальшому й визначали специфіку їх функціонування:

– проаналізовано нормативно-правові документи щодо реалізації політики в німецьких та румунських зонах окупації, що дало можливість визначити особливості кожної адміністративно-територіальної одиниці України воєнного часу.

Дістало подальшого розвитку:

– дослідження використання українського «людського ресурсу» німецькими та румунськими загарбниками;

– вивчення специфіки фінансових систем окупаційних утворень.

Уточнено:

– територіальний поділ України на окремі зони окупації та адміністративно-територіальні одиниці на обласному і районному рівнях;

– дослідження структури та вертикалі управління кожної адміністративно-територіальної одиниці – від політичного центру країни-окупанта до найнижчих місцевих органів влади, тим самим виявлено відмінності функціонування органів управління окупаційних утворень;

– трансформаційні зміни політики німецьких та румунських загарбників, особливості її реалізації у напрямках економіки, використання трудового ресурсу, Голокосту, освітньо-релігійної сфери кожного окупаційного утворення.

Теоретичне та практичне значення дисертації зумовлене його комплексним характером і відповідністю сучасним потребам суспільного розвитку України. Введений до наукового обігу масив оригінальних архівних документів, теоретичні міркування, порівняльна характеристика окупаційних режимів у кожній адміністративно-територіальній одиниці. Сформульовані основні положення та висновки цього наукового дослідження можуть бути використані при підготовці монографічних праць або їх розділів з проблеми окупаційного режиму в Україні, написанні узагальнюючих підручників з історії України, у практичній викладацькій роботі. Матеріалами дисертації можна користуватися при розробці спецкурсів із

поглибленим вивченням окупаційного режиму, а також у музейній практиці.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднені на 20 наукових конференціях: XIII та XVI Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2010, 2013); Третіх, Четвертих, П'ятих, Шостих Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2010–2014); «Дванадцятих джерелознавчих читаннях (до 20-ї річниці незалежності України)» (Київ, 2011); «Тринадцятих джерелознавчих читаннях (присвячені 160-й річниці Центрального державного історичного архіву України, м. Київ)» (Київ, 2012); «Чотирнадцяті джерелознавчі читання (присвячені 170-річчю створення Київської археографічної комісії, м. Київ)» (Київ, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «66-ті Каразінські читання» (Харків, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська політична нація – історія і сучасність» (Київ, 2013); VI Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету – 2013» (Київ, 2013); Міжнародній науковій конференції «Український народ у Другій світовій війні (до 80-річчя з дня народження видатного українського вченого, дослідника історії війни, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України Михайла Васильовича Ковалю)» (Київ, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Перші Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «Битва за Дніпро» (до 70-річчя визволення м. Києва від нацистських загарбників) (Київ, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-педагогічні дослідження в Україні: сучасний стан та тенденції» (Хмельницький, 2013); VI та VII «Волинській Всеукраїнській історично-краєзнавчій конференції» (Житомир, 2013–2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Людський капітал в умовах трансформації суспільства» (Київ, 2014); Всеукраїнській конференції молодих істориків «VIII Богданівські читання» (Черкаси, 2014); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (Умань, 2014).

Публікації. За результатами дисертації опубліковано 29 наукових статей, у тому числі 12 – у фахових виданнях України, дві – в іноземних наукових збірниках.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дослідження, логікою викладу його основних положень. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (717 позицій), 32 додатків. Загальний обсяг дисертації – 319 сторінок, з них основного тексту 195 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

В історіографії питання виникнення й функціонування окупаційної влади та її політики в утворених німецькими і румунськими загарбниками адміністративно-територіальних одиницях на території України, на нашу думку, слід виділити п'ять періодів.

Перший період історіографії проблеми хронологічно охоплює 1941–1944 рр. Він характеризується появою наукових досліджень, присвячених окупаційному режиму, яким притаманна винятково описовість подій. Перші праці, в яких тією чи іншою мірою порушена проблема специфіки окупаційного режиму в окремих адміністративно-територіальних одиницях, з'явилися під час окупації та мають вигляд брошур. Серед них відзначимо доробки С. Галаджева «Що відбувається в окупованих областях України», К. Дубини «Варвари двадцятого віку» та І. Коваленка «Цілі та методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах», надруковані в період війни [387; 419; 468].

Німецькі видання (переклад українською та російською мовами) мали агітаційно-пропагандистський характер задля задоволення виконання економічних планів на окупованій території. Найбільш повно регіональні особливості німецької окупаційної політики розкривалися в цей час у публікаціях про стан сільського господарства. Праці М. Семеновича, Б. Галевича та К. Мацієвича містять поради селянам-індивідуальникам дистрикту «Галичина» з питань ефективного господарювання з метою отримання максимальних урожаїв, для здачі необхідних сільськогосподарських контингентів [516; 583; 613]. У цей самий час у публікації «Що ти знаєш про земельний лад?» (1942 р.) розкривється організація сільського господарства Рейхскомісаріату «Україна» на основі «земельних законів А. Розенберга», що декларували перехід від колективного до індивідуального господарювання на селі [642].

Переважна більшість німецьких брошур присвячувалась проблемі «виїзду» українського населення для роботи в сільському господарстві та промисловості Третього рейху [389; 417; 484; 566; 603]. Явних особливостей здійснення цієї політики в них не прослідковується, однак вони містять окремі вказівки для дистрикту «Галичина», Рейхскомісаріату «Україна» чи «зони військової адміністрації».

Фахові розвідки, що виходили друком у румунській зоні окупації, зокрема, у губернаторстві «Трансністрія», присвячувались розбудові румунського національного й культурного життя на цій території [414; 619]. Їх аналіз вказує на те, що на захоплених українських землях румунська окупаційна влада дбала про збереження мінімального культурного та життєвого рівня місцевого населення, одночасно здійснюючи його румунізацію.

Радянські автори ставили за мету викрити страшний, злочинний, нелюдський, кривавий режим, встановлений у загарбаній фашистами Україні. Характерна ознака їх брошур – описовість подій на окупованій території, класовий підхід та героїзація радянських людей, які боролися з окупантами. Поясненням цього можуть бути ті факти, що джерельною базою для їх написання стали усні свідчення очевидців, розвіддані, інформація радянського Інформбюро та офіційне тлумачення подій партійною верхівкою. Саме тому в них відтворювався загальний стан українських територій під окупацією.

Основною темою радянських видань стало викриття злочинів окупантів на території України, що зводились до таких проблем: розбій та грабунки мирного населення, звірства й знущання окупантів над представниками Комуністичної партії [396; 536]; тотальне знищення військовополонених і цивільного населення [409; 559]; впровадження рабсько-кріпосницької системи на селі для українського народу [538; 638]; вигнання цивільного населення на німецьку каторгу [487; 530; 587]. У дослідженнях С. Галаджієва, К. Дубини, Л. Паламарчука розкривався режим окупації на конкретних фактах діянь німецьких та румунських загарбників, що описували згадані вище сюжети [387; 419; 546]. Слід наголосити на тому, що радянські автори не порушували питання особливостей окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях і вказували на Україну як на єдину територію.

Окремо необхідно виділити брошури, де поверхнево розглядалися військово-стратегічні, економічні та ідеологічні плани нацистської Німеччини щодо Радянського Союзу в цілому та України зокрема. У них розкривалась суть нацистської ідеології, однак автори доводили, що під її впливом гітлерівці здійснювали свої криваві злочини на окупованій території СРСР. Аналіз праць В. Василенка, М. Ємдіна та Б. Фогараші засвідчує, що ідеологічною метою війни було знищення українського народу, захоплення та колонізація його території, однак таке майбутнє очікувало всі народи Радянського Союзу [373; 425; 615]. У публікації А. Леонтьєва «Зеленая папка Геринга» (1942 р.) розкриваються економічні плани нацистів у загальному контексті [509]. Економіка УРСР займала в них важливе місце, оскільки мала забезпечувати німецькі війська на «східному фронті». У праці М. Телченова «Крушение германской стратегии» (1943 р.) розкривається військово-стратегічні плани та операції групи армій «Південь», що окупувала Україну [604].

Неодмінно слід виокремити публікації представників українського національно-визвольного руху, що за радянської влади належали до «ворожих», або «зрадницьких» тому, що в них розглядалась проблема співпраці з німецькими окупантами. Так, праця І. М. Коваленка «Цілі та методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах» (1943 р.) є однією із небагатьох, де аналізується суть та зміст окупаційного режиму. У ній автор вперше порушує проблему створення адміністративно-територіальних формувань на просторі СРСР та намагається висвітлити політичний стан України у системі німецьких окупаційних утворень. Однак основний масив інформації зосереджувався на розкритті злочинів окупантів: розчленування території; експлуатація і соціальний гніт населення; ліквідація культурно-освітніх осередків, церкви, громадських організацій, преси; знищення свідомого українського елемента та ін. [468, с. 29-46].

Другий період історіографії проблеми бере початок від 1944 року – звільнення території України від німецьких та румунських окупантів і завершується початком 50-х років ХХ ст. Для цього часу характерним є збір документів та інформації про період окупації (трофейні документи, усні свідчення). Вони підлягали систематизації, класифікації, аналізу та осмисленню періоду війни та були використані науковцями при написанні змістовних праць. З'являються перші публікації, що вийшли після звільнення

території України: повідомлення Надзвичайної Державної Комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, збірники документів про окупацію в окремих областях УРСР та ін.

Регіональний напрям історіографії цієї проблеми посідає важливе місце, адже розкриття окупаційного режиму обмежується окремо взятою областю або територією України. Так, друкувалися праці про розслідування злочинів окупантів у окремих населених пунктах, районах чи областях; повідомлення Надзвичайної державної комісії про збитки; хронологічні довідники про окупацію областей; праці, присвячені річниці визволення окремих територій від загарбників; збірники документів про історію областей України під час окупації. Про відмінність політики окупантів у них майже не згадується, однак, подається інформація про включення областей до окремих адміністративно-територіальних утворень.

Аналіз наукових досліджень другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст. дозволяє дисертанту дійти висновку, що саме в цей час найбільше праць присвячувалось вивченню окупованих територій, які входили до Рейхскомісаріату «Україна», а саме: Київщини, Полтавщини, Рівненщини, Житомирщини, Хмельниччини, Херсонщини та ін. [231; 243; 244; 377; 379; 439]. У цих працях міститься лише згадка про включення їх територій до складу РКУ під управлінням жорстокого ката Е. Коха. Висвітлення окупаційного режиму зводилось до викриття військових злочинів нацистів, хижацьких методів депортації населення на роботу до рейху, показу методів грабування і знищення сільського господарства німцями під час відступу та руйнування культурних закладів. Найбільш ґрунтовно ці теми окреслюються в працях В. Бегеми «Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині» (1945 р.) та К. К. Дубини «778 трагічних днів Києва» (1945 р.), що містить значний матеріал регіонального значення [347; 420].

Початок вивчення окупаційного режиму в «зоні військової адміністрації» також припадає на другу половину 40-х – початок 50-х років. Найбільше вона представлена науковими дослідженнями по Харківщині, Чернігівщині та Донбасу [227; 230; 245; 447]. У цих працях є згадка про те, що ці території протягом періоду окупації входили до особливої воєнної зони, управління якою здійснювалось вищим командуванням групи армій «Південь». Зважаючи на це, радянські дослідники робили акцент на жорсткому

управлінні на цих територіях. Тематика праць повторювала попередні напрями вивчення, а саме: знищення цивільного населення німецькими каральними загонами, фізичний примус при депортації населення до рейху, пограбування територій через намагання окупантів налагодити видобуток вугілля в Донбасі та відновлення великих промислових підприємств. На нашу думку, найбільш змістовною серед них є праця О. Іонова «Злочинства німців у Донбасі» (1946 р.) [447]. Інші дослідження мають значний фактологічний матеріал лише місцевого характеру [241; 246; 626].

Вивчення окупаційного режиму в дистрикті «Галичина» розпочато у другій половині 40-х років. З територій, що входили до його складу, найбільш глибоко вивчена Львівська область [229; 378; 381]. Тут виписані питання перетворення західноукраїнських областей на ДГ, що був відірваний від інших українських територій та приєднаний до складу «польського» Генерал-губернаторства. Зважаючи на це, розкриття окремих проблем мало унікальні особливості. Наприклад, знищення населення відбувалося в «таборах смерті» у Львові, Яворові та інших містах. Пограбування сільського господарства проводили на основі продовольчих контингентів. У наборі та вивезенні «робочої сили» до рейху звинувачувались «націоналістичні прислужники» окупантів. Крім того, населення Галичини засуджувалось за співпрацю з німецькою владою, аргументуючи це створенням дивізії СС «Галичина».

Аналіз видань цього періоду переконує, що у другій половині 40-х – першій половині 50-х років не достатньо були досліджені області, що знаходились у румунській зоні окупації. Так, серед українських територій, що входили до губернаторства «Трансністрія», найбільш дослідженою є Одеська область [220; 228]. У працях йдеться про передання Румунії як винагороду за участь у війні проти СРСР Третім рейхом території міжріччя Дністра та Південного Бугу, на якій було створене губернаторство під назвою «Трансністрія». Румуни встановили тут своє панування, що зводилось до економічного грабунку цієї території, а масові знищення населення відбувались у таких спеціальних таборах як Богданівка та Доманівка.

У цей час кілька праць розкривають особливості окупаційного режиму території Чернівецької області, що входила до складу губернаторства «Буковина» [380; 458]. В них висвітлюється захоплення румунськими військами території Північної Буковини

та перетворення її на провінцію під контролем Румунії; криваві розправи над радянськими активістами і єврейським населенням; відновлення румунських порядків і підрахунку збитків, завданих окупацією. Найзмістовнішою з них, на нашу думку, є праця А. А. Чернущенка [706].

Українські придунайські території, що під час окупації входили до губернаторства «Бессарабія», представлені лише одним хронологічним довідником, в якому містилася інформація про захоплення румунськими військами та наведені окремі факти знищення місцевого населення [625]. Науково-теоретичні праці по цьому регіону в зазначений період відсутні.

Використовуючи теоретичні напрацювання вищезгаданих авторів та зібрані окупаційні матеріали, у цей період були написані ґрунтовні наукові дослідження, що сприяли появі радянсько-української концепції вивчення окупаційного режиму. Відзначимо, що українські радянські історики професійно вивчали цю тематику при відділі окупаційного режиму та воєнної економіки у межах діяльності Комісії з історії Великої Вітчизняної війни в Україні, створеній при АН УРСР у 1942 р. Перші спроби наукового осмислення проблеми та вироблення концепції війни, стану українських земель під нацистською окупацією були зроблені саме дослідниками цієї комісії. Кроком вперед у вивченні окупаційного режиму стало дослідження Л. Н. Воробйова «Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами» (1947 р.), що є першим, яке присвячується окупаційному режиму, встановленого німецькими та румунськими загарбниками на території України [21]. У ньому, на думку дисертанта, вперше розкривається питання створення адміністративно-територіальних одиниць та особливостей функціонування їх апаратів управління, а також розкрито підневільну працю, стан сільського господарства, промисловості, торгівлі. Особливістю праці є те, що в ній румуни визнаються як окупанти території Української РСР та розкрито їх політику в її південно-західних регіонах. Разом з цим, дослідження містить ідейно-політичні підходи у вивченні періоду війни, що не дало автору можливості розкрити проблему повною мірою.

Особливий інтерес викликає дослідження В. Котова «Україна в завойовницьких планах німецько-фашистських загарбників» (1948 р.), який на основі аналізу німецьких

джерел розкриває особливості окупаційної влади [25]. Він стверджує, що Україна завжди посідала помітне місце в експансіоністських планах Німеччини на сході Європи. Посилаючись на заяви керівників Третього рейху в міжвоєнний період, автор наголошує, що Німеччина виношувала плани загарбання українських територій задовго до початку війни. Розглянуті дослідником положення «Зеленої папки Герінга» та окремі директиви окупаційної влади на території України доводять, що німецькі загарбники прагнули перетворити її на колонію [25, арк. 117-122].

У цей період вийшли друком дослідження, присвячені окупаційному режиму в окремих областях чи районах України: О. А. Стрельцова – про Житомирщину; О. В. Роздіна – Тернопільщину; Д. Стріхи – Лубенщину та ін. [27; 28; 30]. Зазвичай, у них порушувались проблеми організації управління окупованої області, масового терору, грабежу і експлуатації цивільного населення, знищення радянських євреїв, насильницька депортація на німецьку каторгу, руйнування і грабунок сільського господарства та промисловості, знищення надбань соціалістичної культури (освіта, мистецтво, література, медицина) тощо. Об'єктом уваги дослідників також стали: масові винищення мирного населення і військовополонених (дисертація І. Т. Халепю); форми і методи експлуатації населення (стаття І. Д. Литвинова); вигнання населення на роботу до фашистської Німеччини та їх становище на чужині (дисертація Т. Лефтерової) [20; 22; 23]. Розглянуті вище фахові публікації лише вказували на існування специфіки окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Крім того, слід наголосити, що вони були підготовлені до друку, але не видруковані, адже їх зміст не вписувався у тогочасну концепцію висвітлення періоду Другої світової війни.

Крім того, членами Комісії проводився збір трофейних німецьких документів, окупаційних періодичних видань, свідчень про злочини німців та румунів на захопленій українській території. У результаті цього в обласних центрах та при Інституті історії АН УРСР були підготовлені збірники документів, в яких викривалися злочини німецьких окупантів як регіонального, так і загальноукраїнського масштабу [18; 19; 29; 31; 32; 33; 34]. Однак, через посилення радянської ідеології у розкритті питань окупаційного режиму зазначені праці потрапили до архівів, оскільки їх результати і висновки суперечили офіційним висновкам загальнорадянської концепції вивчення війни.

У першій половині 50-х років ХХ ст. починає утверджуватись єдина радянська концепція дослідження та розкриття питань Другої світової війни [337; 369]. Тотальна радянська заідеологізованість суспільства вплинула на те, що тематика наукових досліджень була поставлена під контроль партії та держави. У цей час заборонялись висвітлення окремих сюжетів війни, як, наприклад, життя цивільного населення під окупацією, національно-визвольний рух та ін. Значний вплив на дослідження окупаційного режиму і війни у цілому мала праця Й. В. Сталіна «О Великой Отечественной войне Советского Союза» (1948 р.), положення якої стають ідеологічним еталоном для всіх висновків наукових досліджень вказаного періоду [593].

У цей посилюється ідеологічний тиск сталінського репресивного апарату проти «внутрішніх ворогів народу». Відповідно починає згортатися діяльність осередків досліджень українських істориків у вивченні та розробці концепції війни, а замість цього утверджується єдина концепція окупаційного режиму та війни у цілому.

Третій період історіографії проблеми охоплює хронологічні межі середини 50-х кінця 80-х років ХХ ст. Він характеризується виразним домінантом загальнорадянської концепції дослідження війни і окупаційного режиму, виключно у загальносоюзному контексті. Українські радянські дослідники мали суворо дотримуватись обрання тем, які б не суперечили радянській ідеології, що визначалась у партійних верхах. Саме тому працям цього періоду притаманна партійно-радянська ідеологічна спрямованість, ілюстративність опису режиму окупації, вузькість змісту та декларативна обмеженість висновків.

Одним із перших досліджень стало розкривається трагічного становища українського народу під гнітом загарбників. Так, М. В. Коваль у праці «Історія пам'ятає!» (1965 р.) розкрив звірства та злочини німецьких окупантів і їх прибічників на українських землях [474]. Подібною проблемою опікувався С. П. Лаута у дослідженні «Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни», де обґрунтував політику нацистів щодо експлуатації українського селянства та здійснення максимальних вивезень продукції сільського господарства до рейху, а також її поставок вермахту [502].

Проблемі викриття злочинної суті фашистської ідеології присвятили свої праці А. А. Галкін (1967 р.), А. С. Бланк (1974 р.) та В. С. Коваль (1989 р.), що у дозволених

межах проаналізували ідеологію гітлерівців, за якою вони вважались єдиною у світі «вищою расою», а інші – «нижчими» або «неповноцінними» [357; 388; 470].

Питання економічної «діяльності» окупантів знайшли висвітлення у працях Л. В. Кондратенко, В. М. Нем'ятого, М. М. Загорулька та А. Ф. Юденкова у 1980 р. [437; 483; 532]. В них дослідники розкрили економічні плани окупантів, методи їх реалізації, грабунок та руйнування економічного потенціалу України.

У 80-х роках ХХ ст. побачили світ дослідження, що на загальносоюзному рівні викривали злочинну суть німецьких загарбницьких планів «Барбаросса» та «Ост». Праці Л. О. Безименського (1973, 1978 рр.), А. Ф. Носкової (1980 р.), Д. Е. Мельникова, Л. Б. Чорної (1987 р.) визначають лише український сегмент у складі вказаних планів [350; 352; 518; 540].

Яскравим прикладом наукових інтерпретацій історичних досліджень окупаційного режиму цього періоду є фундаментальні колективні праці українських істориків: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» в трьох томах, сьомий том «Історії Української РСР»: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» та восьмий том «Истории Украинской ССР»: «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945)» [456; 610; 612]. У цих наукових доробках щодо розкриття окупаційного режиму вказується, що «...захопивши Україну німецькі загарбники та їхні помічники почали встановлювати кривавий так званий новий порядок кріпосницького режиму, ґрунтований на жорстокому терорі, масовому знищенні мирного населення, гнобленні трудящих та знищенні соціалістичної культури. Такий режим насаджувався окупантами на інших загарбаних територіях Радянського Союзу» [597, с. 127; 449, с. 122]. Згідно з цим українські історики на прикладах масових вбивств і політики окупаційного терору доводили, що окупаційний режим у цілому в Українській РСР та її окремих регіонах був такий самий, як і в СРСР незалежно від адміністративно-територіальних одиниць [531, с. 42].

Узагальнюючі монографії українських радянських істориків Н. І. Супруненко (1956 р.), К. К. Дубини (1967 р.) та В. І. Клокова (1979 р.) з історії УРСР періоду Другої світової війни на теоретичному рівні не виходили за межі домінуючої радянської концепції та мали описово-декларативний характер викладу окупаційного режиму [421; 465; 587].

З огляду на «радянське трактування» та догматичні підходи у вивченні режиму окупації проблема специфіки політики загарбників в окремих адміністративно-територіальних одиницях відносилась до заборонених та «неактуальних» для розкриття.

Слід відзначити, що у 50–80-ті роки ХХ ст. регіональна тематика окупаційного режиму в межах областей України вивчалась досить активно. Аналіз регіональних досліджень дозволяє стверджувати, що вивчення особливостей окупаційної влади в окремих адміністративно-територіальних одиницях мали обмежений характер. За підрахунками автора, найбільша їх кількість присвячувалась Рейхскомісаріату «Україна». Це праці П. Н. Ємець, О. П. Самійленка (1965 р.), К. І. Познякова (1985 р.), Д. Ф. Романова (1985 р.), Л. І. Павленка (1985 р.), О. Г. Михайлюка (1988 р.), Ю. К. Голобородька (1989 р.) [407; 430; 449; 545; 574; 578]. В них домінуючими темами є: масові знищення мирного населення та військовополонених; депортація населення на каторжні роботи; заходи окупантів щодо економічного пограбування України. Найціннішою у цих працях є інформація про створення РКУ і генеральних округів, а також його органів управління. Ґрунтовнішими з них є дослідження Л. І. Павленка «Непокоренная земля Киевская», К. І. Познякова «Грозные версты. Днепропетровщина 1941–1945 гг.» та О. П. Самійленка «Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни», в яких через економічну політику окупантів та боротьбу радянських патріотів проти неї, прослідковуються особливості аграрної та промислової політики нацистів [407; 430; 545].

У 50–80-ті роки виходять друком праці, в яких розкривається окупаційний режим дистрикту «Галичина». Дослідження присвячені областям, що входили до його складу, були написані дослідниками М. Хвостіним (1957 р.), К. М. Васютою (1960 р.), В. В. Машотасом (1970 р.), Л. О. Канищенком, В. П. Шкварцем (1972 р.), І. К. Васютою, (1978 р.) В. П. Чугайовим (1979 р.) [446; 457; 517; 525; 558; 624]. Кожна з них має згадку про перетворення чотирьох західноукраїнських областей (Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської) в ДГ та приєднання до «польського» Генерал-губернаторства під керівництвом Ганса Франка. Крім того, подаються поверхові особливості окупаційної політики в цьому регіоні, а саме: повернення землі колишнім власникам, перетворення колгоспів на «лігеншафти», передача підприємств у власність німецьких промисловців, привілеї для німців у вигляді окремих житлових

будинків, магазинів, кафе, ресторанів тощо. Наукові доробки К. М. Івасюти «Становище селян західних областей Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни» та В. В. Машотаса «Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів у Галичині в 1941–1944 рр.», на достатньому рівні розкрили особливості економічного становища Галичини під німецькою окупацією, де глибоко досліджується стан сільського господарства й промисловості [446; 517].

Історичні праці 50–80-х років ХХ ст. розкривають особливості південно-східних областей України, що в період окупації перебували під військовою адміністрацією, здебільшого розкривали партизанський та підпільний рухи в Східній Україні. Однак, окремі праці містять деяку загальну інформацію про особливості окупаційного режиму в цьому регіоні. Так, цим областям присвячені праці С. Є. Голикова «Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне» та Ф. Хорошайлова «Донбасс непокоренный» [608; 623]. Теоретичні напрями вивчення режиму окупації у названих вище наукових студіях залишаються незмінними у порівнянні з 40–50-ми роками. Однак, вони містять окремі згадки про функціонування німецьких військових управ і каральних загонів СС.

Проблема окупаційного режиму територій, що перебували під румунською окупацією у 60–80-ті роки залишалась малодослідженою. Це можна пояснити тим, що після завершення Другої світової війни Румунія потрапила під радянський вплив і до початку 90-х років ХХ ст. знаходилась у блоці країн, в яких «переміг» соціалізм і були встановлені прорадянські уряди. Саме тому розкриття «румунського варіанту» окупаційного режиму було небажаним. На загальносоюзному і всеукраїнському рівнях це питання свідомо замовчувалось, однак, на регіональному – розкривалось винятково у «дозволеніх» ідеологічних межах. Так, лише, згадки про губернаторство «Трансністрія» та німецько-румунських загарбників подають дослідники історії Одещини – О. Д. Борисов «Одесса – город-герой» (1954 р.) та Ф. Ф. Бойко «Цитадель Черноморья» (1963 р.). Порушені у цих працях питання не виходять за межі дозволеного. Це – масові вбивства цивільного населення, грабунок народного господарства, і теза: про створення під румунським контролем так званої «Трансністрії» [359, с. 50; 363, с. 101].

Про окупаційний режим на території української Північної Буковини дізнаємося з

досліджень В. М. Курила (1969 р.) та С. І. Комарницького (1979 р.) [480; 557]. Авторидослідники зосереджують увагу на масових вбивствах, терорі та грабунку мирного населення. Однак подаються окремі факти про виникнення губернаторства «Буковина» під контролем Румунії, управлінський апарат якого створений за румунським зразком; активну румунізацію культурного життя; ліквідацію соціалістичних здобутків та відновлення капіталістичних відносин.

Скромним є доробок досліджень війни на придунайських землях, представлений працею А. Д. Бачинського «Непокоренный Дунай» (1985 р.) [346]. Як і у попередніх працях, у ній домінують проблеми масових знищень населення, депортації молоді на роботу до Німеччини і Румунії, системний та організований грабунок народного господарства. У розкритті інших питань автор дотримується такої тези: «Політика загарбників була спрямована на ліквідацію соціалістичного устрою та заміну його на капіталістичний устрій» [346, с. 78]. Цим пояснюється відновлення приватної власності у сільському господарстві та промисловості, а у культурному житті краю здійснювалась насильницька асиміляція, якою заборонялись будь-які прояви національного життя українського населення.

Окрім українських дослідників питанням румунського режиму окупації Бессарабії та «Задністров'я» («Трансністрії») опікувались молдавські дослідники І. Е. Левіт [503; 504] та С. О. Гратинич [403], праці яких мають значний фактичний матеріал, що зберіг свою актуальність і сьогодні. Слід відзначити, що проблема особливостей окупаційної політики на молдавській території під владою румунів розкривалась ґрунтовніше, ніж інших регіонів.

Четвертий період історіографії проблеми – це час формування україноцентричної концепції історії війни та окупаційного режиму, який у хронологічних межах тривав протягом 90-х років ХХ ст. У політичному вимірі – це час розпаду Радянського Союзу, здобуття та утвердження Україною незалежності. В ідеологічному – крах панування радянської ідеології та формування української національної ідеї єднання українського суспільства. Для науковців – це час відкриття раніше засекречених архівних фондів, перш за все, трофейних документів німецьких та румунських окупантів, «суперечливих матеріалів» війни, що не відповідали раніше офіційним ідеологічним оцінкам. Для

історичної науки – це особливий період відходу від радянських концепцій трактування подій історії, їх переосмислення, утвердження в історичній науці об'єктивізму та історизму. Критика радянських підходів та відкриття нових архівних документів на початку 90-х років призвели до «крайнощів» у висвітленні окремих подій війни. Влучно про це висловився безпосередній учасник тих подій чернівецький історик П. Брицький: «В наш час, коли переглядаються оцінки тих чи інших історичних явищ історії України, у декого виникають сумніви, в тому чи був страшний окупаційний режим гітлерівців. А дехто навіть починає з'ясовувати, хто були справжніми визволителями України – німці чи більшовики» [366, с. 55].

Важливу роль у формуванні україноцентричної концепції окупаційного режиму відіграли праці українських істориків діаспори: О. Субтельного (1991 р.) [594], А. Жуковського (1992 р.) [434] та В. Косика (1993 р.) [486], що побачили світ у перші роки незалежності України. Їх поява тоді коли ще не з'явилися об'єктивні історичні праці з історії Української держави, сприяла формуванню україноцентричних уявлень про режим окупації 1941–1944 рр. У дослідженнях цих авторів окупаційний режим вивчався по-новому – без радянських догм та перекручень, а основна увага дослідників концентрувалась на вивченні умов життя українського народу під владою німецьких та румунських загарбників, патріотичній діяльності представників українського національно-визвольного руху, персоналій тощо. Особливістю цих праць стало визнання румунів за рівноправних окупантів південно-західної території України, розкриття адміністративно-територіального поділу України з поверховими відмінностями регіонів. Окрім цього, саме тут порушувались актуальні питання цієї проблеми: організація управлінського апарату в адміністративно-територіальних одиницях України, знищення євреїв і військовополонених, експлуатація сільського господарства та економіки, «остарбайтерство», культурного життя, колаборації тощо.

Незаперечний вплив на процес утвердження нової концепції війни та окупаційного режиму відіграли праці М. В. Ковалю середини 90-х років ХХ ст. [475; 476]. Дотримуючись позиції створення української національної історії не як окремої сторінки Радянської держави, а як незалежної держави, він один із перших виступив за об'єктивне висвітлення подій війни без їх заідеологізованості та політизованості. Головним елементом його

концепції було переведення в центр наукового пошуку проблем «українського питання» в усіх вимірах та подіях Другої світової війни. Щодо окупаційного режиму, то він зосередив особливу увагу на ключових питаннях цієї наукової проблеми, а саме: колоніальне сприйняття гітлерівцями України та українців; запровадження рабсько-кріпосницького режиму; тотальне знищення єврейського населення та військовополонених; економічний грабунок природних багатств, економіки та особистої власності українців; вивезення та знищення культурних надбань українського народу; благодійна діяльність та порятунок українцями «приречених» на голодну смерть і фізичне знищення; проблема колаборації. Це справді сміливий крок у вивченні періоду режиму окупації на теренах України.

Слід зазначити, що у першій половині 90-х років ХХ ст. значного наукового резонансу набула тема Голокосту українського єврейства періоду нацистської окупації. За сприяння єврейської діаспори виходять перші регіональні дослідження з цієї теми: С. Я. Єлисаветського [429], Ю. М. Ляховицького [514], Д. З. Стародинського [271], В. І. Короля, В. Ю. Кучера, Г. П. Магірина [349], Я. А. Хонігсмана [621], Ф. Я. Гровського [427]. На їх основі створені наукові студії, в яких розкривається нацистська політика Голокосту в масштабах всієї України. Це – дослідження А. Ю. Подольського «Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944)» (1996 р.) та Ф. Л. Левітаса «Євреї України в роки Другої світової війни» (1997 р.) [507; 695]. У них вперше розкриваються відмінності здійснення Голокосту на територіях окремих адміністративно-територіальних одиниць. Прослідковується також відмінність між німецькою і румунською зонами окупації України. Так, якщо у першій проводилось планомірне та систематичне знищення єврейського населення, то в другій домінувало їх «повільне знищення» голодом.

У цей період з'являються праці, в яких розкриваються окремі сегменти німецької окупаційної політики. Наприклад, темам адміністративно-територіального поділу та функціонування окупаційних органів у них присвячені статті та дисертаційна робота В. П. Рекотова, в яких поверхово розкриваються відмінності управлінського апарату окупаційних утворень [573; 574; 696].

Вперше релігійний стан та діяльність українських Автономної і Автокефальної церков на окупованій території неупереджено і об'єктивно розкрив історик

Ю. Волошин у монографії «Українська православна церква у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)» (1997 р.) [384]. Крім того, він першим вказав на існування відмінностей релігійної політики в німецькій та румунській зонах окупації України.

У 1997 р. дослідниця Н. В. Антонюк присвятила працю культурному розвитку українського населення Холмщини, Підляшшя та Галичини, які впродовж 1939–1944 рр. входили до складу Генерал-губернаторства, де розкрила питання освіти, релігії, театру та преси вказаних вище територій [338].

Інші теми, пов'язані з функціонуванням окупаційного режиму та адміністративно-територіальними утвореннями, в цей історіографічний період тільки починали вивчатися.

Дослідження наукової проблеми продовжилось загальними історичними працями, основою яких став україноцентричний принцип розкриття історичних процесів. У монографії Я. Й. Грицака «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.» поверхово розглядається питання специфіки окупаційного режиму. Порівнюючи його регіональні відмінності, автор дійшов висновку, що найжорстокішим він був у Рейхскомісаріаті «Україна»; трохи краще становище українців існувало в дистрикті «Галичина»; м'якшим за німецький був румунський режим у Північній Буковині, Бессарабії і «Трансністрії» [404, с. 230-231]. Авторський колектив «Історії України», беручи за критерій виявлення особливостей окупаційного режиму, взяли політичний стан українського населення в той період. Згідно з цим, з усіх «окремих одиниць» краще становище було у дистрикті «Галичина» [455, с. 303-304]. Історики-дослідники війни І. І. Дробот, В. І. Кучер, П. М. Чернега в праці «Україна в Другій світовій війні» (1998 р.) ґрунтовно розкрили стан сільського господарства та промисловості під владою загарбників. До наукового обігу ними були введені нові матеріали з окремих проблем встановленого окупаційного режиму [418, с. 69-73].

П'ятий період історіографії проблеми хронологічно охоплює період кінця 90-х років XX ст. – до сьогодення. Основне завдання, що постало перед українськими істориками в цей час, – це подолання стереотипів, штампів і нашарувань радянського періоду, відмова від застарілих підходів та оцінок подій окупації та війни в цілому. Це спричинилося до переосмислення тем, що раніше розкривалися у вигідному ідеологічному напрямі для радянського партійного керівництва, а у 90-і роки були

лише заявлені, без глибокого вивчення.

На цьому етапі виходять ґрунтовні праці сучасних істориків-дослідників Другої світової війни, присвячені питанням окупаційного режиму в Україні. Так, в колективній монографії «Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945 рр.» (2000 р.) за редакцією І. О. Герасимова здійснюється огляд управлінського апарату адміністративно-територіальних одиниць, розкриваються питання терору, долі військовополонених і «остарбайтерів» та економічного грабунку. Важливим є той факт, що в ній окремо розглядається питання політики сателітів Німеччини на території України. Зокрема, щодо діяльності румунської окупаційної влади наголошується, що головними її ознаками стали масові пограбування, заборона українських шкіл та румунізація [353, с. 194].

Праця істориків І. К. Патриляка, М. А. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» (2010 р.) присвячена розкриттю суперечливих сторінок історії цього періоду. На їх думку, в питанні виникнення особливостей політики окупантів у адміністративно-територіальних одиницях, значну роль відіграло управління. Так, у Рейхскомісаріаті «Україна» існувало тривладдя – Розенберг відповідав за адміністративну вертикаль, Герінг – за економічну експлуатацію, а Гімлер – за питання безпеки та знищення «небажаних елементів»; у «військовій зоні» вищим територіальним органом влади був вермахт; Галичина передавалась до складу і управління Генерального Губернаторства; частина українських земель була передана Румунії на постійне (Північна Буковина, Південна Бессарабія) або тимчасове управління («Трансністрія»)» [551, с. 174-177].

Історики В. І. Кучер та О. В. Потильчак у праці «Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни» (2011 р.) детально розкривають особливості використання нацистами трудового та економічного потенціалу українського населення у Рейхскомісаріаті «Україна» та «зоні військової адміністрації» [498].

У колективній монографії за редакцією О. Є. Лисенка «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (2011 р.) зроблена спроба розкриття особливостей окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Тут акцент робиться на політико-управлінському стані цих утворень. Автори виявляють суттєві відмінності

політики окупантів щодо сільського господарства, промисловості, примусової праці, культури та освіти [611, с. 321-732].

Політиці Третього рейху та його союзників на окупованих в роки Другої світової війни присвячена монографія І. С. Тарнавського (2012 р.) [602]. В ній характеризується окупаційна політика німців, румун та угорців на українських землях у адміністративній, соціальній і національній сферах, однак питання особливостей адміністративно-територіальних одиниць майже не підіймається.

Відзначимо, що протягом останніх років окремі теми окупаційного режиму стали самостійними напрямками дослідження.

Питанню поділу України та аналізу структури органів управління в них присвячена наукова стаття О. Є. Лисенка та В. А. Нестеренка (2006 р.), що містить значний фактаж про їх утворення та функціонування апарату управління [511]. Дослідниця Т. Себта у 2009 р. присвятила працю адміністративно-управлінському апарату РКУ, в якій розкриваються й аналізуються функції його керівних органів [582]. У монографії Я. В. Верменич «Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування» (2009 р.) окреслює окремі аспекти українських адміністративно-територіальних одиниць у системі підконтрольних утворень Німеччини та Румунії. Так, ДГ і Рейхскомісаріат «Україна» – території, що у майбутньому мали стати складовою частиною Третього рейху; ЗВА – особливою територію з рухомими кордонами під управлінням військових; губернаторства «Бессарабія» та «Буковина» – складовими частинами Румунської держави, а губернаторство «Трансністрія» – її підмандатною територією [375, с. 93-96].

Економічному становищу окупованої української території присвячена монографія І. Г. Ветрова «Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944» (2000 р.), в якій розкрито економічні складові німецької окупаційної політики а саме: реалізацію планів з використання української індустрії та сировинної бази; функціонування економічних «органів»; заходи відновлення економічного життя українського населення; експлуатацію населення на примусових роботах на територіях РКУ та ЗВА [376]. У наступні роки промисловістю Донбасу опікувались науковці І. С. Тарнавський «Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та

впровадження приватної ініціативи в Донбасі» (2002 р.), а також П. В. Дробов і Л. І. Суюсанов створивши монографію «Шахтарі України в роки Другої світової війни» (2009). Вони проаналізували політику німецьких окупантів з відновлення видобутку вугілля цього регіону [598; 600; 601]. Дослідниця Н. М. Науменко у праці «Політика Економічного Штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941–1944 рр.)» (2009 р.) розкрила діяльність Економічного штабу «Ост» на територіях України, що підпорядковувалися військовій адміністрації впродовж всього періоду окупації. Розглянувши політику штабу, авторка дійшла висновку, що за досить короткий період за умов військових дій та майже повністю зруйнованої економіки відновлено функціонування галузей оборонної, важкої та легкої промисловості. Це було досягнуто завдяки інвестиціям із Німеччини та використанню примусової праці населення [687].

Стану сільського господарства під владою німецьких окупантів присвячені наукові статті М. Слободянюка (2000 р.), І. М. Романюк (2002 р.) та О. Боряка (2005 р.), в яких розкривались заходи нацистів: аграрні перетворення на основі «земельних законів», податкову систему, основні засоби вилучення сільськогосподарських продуктів та руйнування сільського господарства під час німецького відступу [365; 580; 589]. Функціонування сільського господарства під владою німецько-румунських загарбників розкривається в загальних працях О. Г. Перехреста «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» та «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище» [553; 554]. Перша поперхово прослідковує особливості сільськогосподарської політики в окупаційних одиницях під владою Німеччини, а у другій аналізується економічне становище сільського господарства всіх адміністративно-територіальних одиниць України. Автор доходить висновку, що відмінності сільськогосподарської політики в окупаційних утвореннях були «зумовлені суспільними та економічними відносинами, притаманним їхнім територіям у міжвоєнний період» [554, с. 156].

На початку 2000-х років з'являються дослідження особливостей аграрної політики окупаційної влади в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Так, у дисертації Н. М. Глушенок «Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.» (2005 р.) розкриваються заходи міністерства окупованих східних територій

з реформування аграрного сектора РКУ на різних етапах окупації, а саме: під час тимчасового збереження колгоспно-радгоспного ладу, терміну дії «Закону про новий земельний лад» та «Декларації про власність» [673]. Слід виділити ще такі праці, в яких розкриваються особливості аграрного сектора інших територій періоду окупації. Так, у кандидатській дисертації С. І. Власенко «Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України» (2006 р.) присвячена дослідженню особливостей аграрної політики нацистів та їх спроби реформувати сільське господарство у ЗВА впродовж 1941–1943 рр. Основна відмінність здійснення цієї політики полягала у тому, що її впроваджували в життя органи військового управління, які більш ліберально ставились до експлуатації сільського господарства, ніж представники цивільної адміністрації РКУ [671]. Нове звучання цієї проблеми має місце у дисертації Т. Ю. Нагайка «Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр.» (2009 р.) [686]. Він дослідив соціально-правове становище селян центральної України за нового порядку та охарактеризував економічні реалії життя сільського населення за умов окупації.

Проблему депортації цивільного українського населення на роботу до Третього рейху найбільш ґрунтовно вдалося розкрити в дослідженні Т. Д. Лапан «Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі» (2005 р.) [682]. Ним вперше виділено й комплексно проаналізовано політику вербування та депортації українського населення, а також досліджено різні методи та форми мобілізації «робочої сили» з ДГ, РКУ та ЗВА.

У новітній історіографії останніх років започатковано дослідження регіональної специфіки цієї проблеми. Так, С. Д. Гальчак у 2003 р. на прикладі Поділля розкрив її відмінності здійснення на територіях, що входили до Генерального округу «Волинь-Поділля» та Північної «Трансністрії». За висновками автора, румунський режим відрізнявся лібералізацією і не вимагав присутності оstarбайтерів у румунській економіці, у той самий час румунська влада не дозволяла німцям проводити депортацію місцевого населення в «Трансністрії» [390, с. 132-133]. Дослідження А. В. Мелякового (2003 р.) доводить існування особливостей цього процесу в «зоні військової адміністрації». Так, найбільш яскравою особливістю цієї політики він визначає суцільну депортацію населення із території прифронтної зони, що здійснювалась військовими [684].

Дослідження Т. В. Пастушенко (2007 р.) на прикладі Київщини розкриває особливості цього процесу в РКУ через передумови, організаційні заходи та основні етапи вивезення населення [692]. Питанню здійснення цієї політики в Галичині присвятила свою працю Е. П. Андріїв (2010 р.), в якій дослідила особливості процесів вербування, набору та вивезення працездатного населення [668]. Переконаливими є висновки дослідження В. В. Чернявського (2012 р.), який виявив регіональну специфіку українських територій, що входили до румунських губернаторств «Бессарабія» і «Трансністрія». Зокрема, він доводить, що в цих окупаційних утвореннях питання остарбайтерів було майже відсутнім, оскільки румунська влада прагнула експлуатувати місцеве населення виключно на їх територіях [629]. На основі порівняльного аналізу в своїй дисертації автор продовжує цей науковий напрям, розкриває особливості кожної адміністративно-територіальної одиниці.

Тема Голокосту на загальноукраїнському рівні досліджується працями А. І. Круглова «Енциклопедія Голокосту» (2000 р.) та «Хроніка Голокосту в Україні» (2004 р.) [491; 492]. У новітній період з'явилися дослідження, в яких окреслюється його регіональні особливості. Це кандидатська дисертація О. М. Гончаренка, в якій розкриваються сторінки Голокосту на території Київщини (2005 р.), О. А. Суровцева – на території Північної Буковини і Хотинщини (2006 р.), М. М. Шитюка, Н. В. Сугацької – на Півдні України (2008 р.), О. Трепачової – на Дніпропетровщині (2010 р.), Р. Ю. Михальчука – на Рівненщині (2014 р.) [634; 674; 685; 700; 703]. Кожна з них дозволяє розкрити особливості здійснення Голокосту щодо окремих окупаційних утворень.

У дослідженнях про освітню політику німецьких та румунських окупантів на загарбаних територіях переважає також регіональна проблематика. Так, Г. Ф. Стефанюк (2004 р.) здійснила комплексне вивчення шкільництва в Західній Україні [699]. Дослідниця М. О. Бистра (2006 р.) розкрила регіональні особливості освітньої політики німецьких загарбників на території Донбасу [669]. У дисертації В. В. Гінди 2007 р. вивчено освітню політику німецьких окупантів у Рейхскомісаріаті «Україна» на прикладі Генеральної області «Житомир» [672]. Науковець Н. В. Шевченко (2010 р.) характеризує стан закладів освіти різних рівнів і наукових установ Південної України [707]. Наукове дослідження О. М. Гончаренка, І. В. Гончаренко, М. П. Куницького максимально розкриває нациську окупаційну політику в сфері освіти на території РКУ (2014 р.) [399].

На жаль, цілісної роботи, де б розкривались регіональні особливості реалізації політики органів окупаційної влади в окремих адміністративно-територіальних утвореннях, не існує. Саме це завдання реалізовує автор дисертаційної роботи.

Проблемі політики окупаційної адміністрації у сфері примусового використання трудових ресурсів місцевого населення для потреб економіки Третього рейху присвятив наукову дисертацію О. В. Потильчак «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації» (1999 р.), в якій розкрив питання використання трудових ресурсів України у військово-економічних інтересах Німеччини через систему примусової праці, загальну трудову повинність, а також експлуатацію військовополонених та оstarбайтерів [694]. Використанню трудових ресурсів у важкій промисловості України під час німецької окупації присвятила свою працю М. К. Лобода (2012 р.), розглядаючи проблеми залучення робочої сили на виробництва РКУ та ЗВА [513].

Церковно-релігійне життя, діяльність окремих православних конфесій та їх взаємовідносини із окупаційною владою стали новим напрямом дослідження. Так, наукові студії В. В. Гордієнка (1999 р.), О. Є. Лисенка (1999 р.) та І. М. Грідіної (2006 р.) розкривають стан Автономної і Автокефальної православних церков, що утворились на окупованій території [406; 675; 681]. Наукові дослідження О. І. Сумрач (2005 р.) та І. І. Поїдзник (2007 р.) присвячені діяльності Греко-католицької та Римо-католицької церков на території Галичини [595; 691]. Праця одеського дослідника М. І. Михайлуци 2008 р. розкриває діяльність Румунської православної церкви на територіях Південної України, що потрапили під румунську окупацію [520]. У нашому дисертаційному дослідженні продовжено цей науковий напрям, а саме: вивчення особливостей релігійної політики та її реалізація в адміністративно-територіальних одиницях окремо, так і у цілому по Україні.

Новим напрямом дослідження окупаційного режиму є вивчення його через аналіз періодичних видань в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Початок цьому поклав І. Б. Черняков у праці «Окупаційна і легальна преса в Україні 1941–1944 рр.» (2005 р.), де розкрив функціонування окупаційної преси у ЗВА, РКУ та ДГ [630]. Регіональній специфіці цієї проблеми присвячені наукові доробки Д. М. Титаренка (2002, 2006 рр.), який вивчив обставини виникнення та умов

існування періодичних видань «зони військової адміністрації» [607; 702]. Дослідження В. М. Яременко (2007 р.) аналізує особливості виникнення та функціонування періодичних видань Рейхскомісаріату «Україна» [708]. У праці К. М. Курилишина (2008 р.) висвітлюється україномовна легальна періодика окупаційних утворень. Дослідник розглядає структуру, зміст, функціональну специфіку та проблемно-тематичні аспекти часописів, розкриває типологію видань за їх змістовим наповненням [679]. Автор дисертації розкриває цю проблему системно, поетапно, виділяючи особливості регіонів щодо періодичних видань, а також наводить додатки, які є переконливим фактом специфіки функціонування окупаційної преси в окремих адміністративно-територіальних одиницях протягом 1941–1944 рр. (Додатки С.1–С.2).

Соціальному стану населення в окремих адміністративно-територіальних одиницях під німецькою окупацією присвячені кандидатські дисертації новітнього періоду. Дослідник А. В. Фомін (2007 р.) розглядає стан соціальної сфери Східної України та вплив на неї нацистської окупації протягом 1941–1943 рр. [705]. Він доходить висновку, що часткове відновлення галузей соціальної сфери не забезпечувало навіть задоволення мінімальних потреб народонаселення. В свою чергу, І. М. Спудка (2007 р.) вказує на неоднозначність процесів у соціокультурній сфері Рейхскомісаріату «Україна» через те, що інструкції та розпорядження окупаційної влади щодо неї виконувалися частково і мали декларативний характер [701]. Соціально-правовому статусу українського населення в РКУ присвячена наукова праця М. П. Куницького (2014 р.) [678].

За останні роки переосмислення та об'єктивного розкриття зазнали проблеми місця України в німецьких загарбницьких планах. Так, дослідження основних положень плану «Ост» щодо України всебічно розкрито І. О. Іваньковим (2007 р.), а розробці плану «Барбаросса» і дослідження українського фактора в ньому присвячені окремі розділи монографій В. М. Грицюка та Ю. Г. Бадаха [344; 405; 677].

Впродовж 2000–2013 рр. з'являються дослідження про окупаційний режим в окремих адміністративно-територіальних одиницях України, які мають локально-регіональний характер. Становище областей під час Другої світової війни, що входили до складу Рейхскомісаріату «Україна», протягом останніх років розкриваються об'єктивніше, ніж у попередні періоди. Найкраще це можна простежити у праці

«Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944» (2004 р.) за редакцією О. М. Гаркуша, де розкриваються притаманні цій адміністративно-територіальній одиниці риси окупаційної політики: розкриття адміністративного поділу, устрою та функцій управлінських органів; реформування сільського господарства на основі закону про новий земельний лад; відродження української Православної церкви та її діяльність тощо [519].

У цей період захищені дисертаційні дослідження В. М. Удовика (2005 р.) та Ю. В. Олійника (2010 р.), присвячені німецькому режиму, встановленому на території Генеральних округів «Київ» і відповідно «Волинь-Поділля», що входили до складу РКУ [690; 704]. Серед наукових праць новітнього періоду слід виокремити ґрунтовне дослідження О. М. Гончаренка під назвою: «Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944)» (2011 р.). У ньому автор ґрунтовно дослідив організаційну структуру німецьких органів цивільної адміністрації РКУ, проаналізував нормативно-правову базу, розкрив статус місцевого населення у сферах адміністративного, кримінального, сімейного, цивільного та соціального законодавства [397].

Регіональні дослідження територій, що входили до Рейхскомісаріату «Україна», продовжуються вивчатися і наразі. Так, праця В. В. Даценка присвячена Кіровоградщині (2010 р.), В. Я. Ревеґука – Полтавщині (2010 р.), Ю. В. Олійника, В. В. Галатира – Хмельниччині (2013 р.), С. А. Ситого – Рівненщині (2013 р.) [410; 489; 570; 620]. У цих наукових студіях розкриваються проблеми підневільної праці на основі загальної трудової повинності, закриття середніх та вищих навчальних закладів, відновлення релігійного життя, масові розстріли українського населення та ін.

У новітній період з'явилися праці, присвячені розкриттю німецького режиму в дистрикті «Галичина». Це наукові розвідки А. В. Боляновського «Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 роках» (1999 р.) та В. Офіцінського «Дистрикт «Галичина» (1941–1944): історико-політичний нарис» (2001 р.) [544; 670]. У них автори розкрили політичні, економічні та соціальні аспекти окупаційної політики як засіб перетворення краю на складову німецького «життєвого простору».

Протягом останніх років з'явилися глибокі регіональні дослідження про стан західноукраїнських земель, що входили до ДГ. Становище Івано-Франківщини розкрито в історичних працях І. О. Андрухова, П. Є. Кам'янського (2005 р.) та М. Кругляка (2006 р.); Львівщини – Я. Д. Ісаєвича (2007 р.); Тернопільщини у науковій праці Ф. І. Полянського (2009 р.) [336; 450; 567; 693]. Кожна з цих праць містить інформацію про адміністративно-територіальний поділ та устрій ДГ; діяльність Українського Центрального Комітету – посередницької організації між окупаційними органами та місцевим населенням, добровільний та примусовий виїзд працездатного населення на роботу до Німеччини, благодійну діяльність Греко-католицької церкви; обмежене функціонування освітніх закладів та ін.

«Зона військової адміністрації» стала об'єктом дослідження протягом 2000–2014 рр. Так, публікації А. М. Михненка (2000 р.), В. С. Курило (2003), В. І. Абакумової (2004 р.) присвячені вивченню південно-східних областей, що входили до складу «зони військової адміністрації» [444; 521; 667]. Розкриття окупаційного режиму, встановленого німецьким військовим командуванням групи армій «Південь», здійснюється за найхарактернішими ознаками для цього регіону, а саме: встановлення військової адміністрації; розкриття функцій різного роду комендатур; участь українського населення на службі німецьких загарбників; звірства військово-каральних органів – Гестапо, СС, СД, айзатцгруп; грабунок селян через державні поставки та податки; обмежене функціонування навчально-просвітницьких закладів; захоплення промислових підприємств німецькими монополіями та часткове їх відновлення.

У 2005 році дослідник В. А. Нестеренко присвятив вивченню цієї окупаційної одиниці дисертаційну роботу «Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр.» [688]. В ній проаналізовано процес формування органів окупаційної адміністрації та їх структуру, розкрито основні заходи щодо відбудови українських підприємств та реформування сільськогосподарських відносин. Автором доведено, що військова влада приділяла значну увагу відродженню культурного життя в цьому регіоні [688, с. 171].

Впродовж 2000–2013 рр. вивчалися проблеми окупації та її специфіка на українських південно-західних територіях, що перебували під владою Румунії. Заслужують на

особливу увагу кандидатські дослідження Н. В. Дейнеки «Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.)» (2007 р.) [676] та О. В. Новосьолова «Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.)» (2008 р.) [689], в яких аналізу окупаційного режиму в губернаторствах «Буковина», «Бессарабія», «Трансністрія» присвячені окремі розділи. Науковці розглядають румунський варіант окупаційного режиму, встановленого на південно-західних територіях України. Їх автори висвітлили процес відновлення румунської влади у Південній Бессарабії та Північній Буковині у червні–липні 1941 р., а також розкрили специфіку та характер анексії «Трансністрії». У цих працях окреслені військово-політичні, економічні та культурні заходи румунських окупантів у вказаних вище регіонах.

У новітній період проблемам становища українських земель у складі губернаторств «Буковина» і «Бессарабія» присвячені розділи досліджень І. П. Фостія (2004 р.), В. П. Хаджирадевої (2005 р.) та Б. А. Районова (2005 р.) [569; 616; 617], в яких розкриваються раніше замовчувані питання окупаційного періоду в Північній Буковині та Південній Бессарабії. Тут висвітлені такі питання: розкриття функцій органів управління; ліквідація колгоспно-радгоспної системи та повернення приватної власності на землю; націоналізація промисловості через «фонди румунізації»; депортація єврейського населення в «Трансністрію»; робітничі загони «дамтешників» – румунський аналог «остарбайтерів»; активна румунізація українського життя тощо.

Окупаційним режимом та його специфікою у губернаторстві «Трансністрія» також опікуються сучасні українські історики О. Я. Шнабель-Тихомирова, Т. М. Романенко-Завтур (2003 р.), В. П. Щетников (2006 р.), І. М. Михайлуца (2008 р.), І. І. Ніточко (2008 р.) та А. Р. Дюков (2010 р.) [435; 520; 537; 635; 640; 641]. На регіональному рівні вони розкривають особливості румунської окупаційної політики в цьому регіоні, а саме: встановлення румунсько-німецького панування, де за цивільну владу відповідали румуни, за військову – німці; реформування сільського господарства за німецьким прикладом; націоналізація промисловості через «фонди румунізації»; румунізація українського національного життя з обмеженими поступками в освіті та культурі;

діяльність «місії» Румунської Православної церкви у «Трансністрії» та ін. Вивчення цих проблем знайшло логічне продовження в нашій дисертаційній роботі.

У зарубіжній історіографії не існує цілісного дослідження, де б розкривались особливості реалізації політики німецьких і румунських окупантів у адміністративно-територіальних одиницях України. Однак, це питання висвітлюється в працях, присвячених вивченню окремих адміністративно-територіальних одиниць. Дослідження Рейхскомісаріату «Україна» розпочав німецький дослідник Г. Моммзен у 1966 р. На основі виявлених нацистських документів здійснив аналіз та розкрив особливості організаційно-правових засад функціонування РКУ [657]. Діяльність закладів освіти на теренах РКУ та конфлікт між А. Розенбергом та Е. Кохом в освітній політиці дослідила Б. Єржабкова (2008 р.) [431]. У монографії В. Лауер (2010 р.) на прикладі Генеральної області «Житомир» розкрито заходи цивільної адміністрації РКУ щодо Голокосту та створення колонізаційних поселень на прикладі «Хегельвальду» [501]. Ґрунтовне дослідження життя українського народу в РКУ здійснив нідерландський дослідник К. Беркгоф та видав у 2011 р. працю «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою», в якій простежив взаємовідносини між окупаційною владою і місцевим населенням, розкрив діяльність цивільної адміністрації у економічній, соціальній та культурних сферах [354].

Участі вермахту в реалізації окупаційної політики Третього рейху на окупованій території Радянського Союзу присвячена праця німецького історика Н. Мюллера (1974 р.), в якій значне місце займає характеристика органів управління вермахту та реалізації окупаційної політики в різних сферах [524]. Сучасні німецькі дослідники П. Дітер (2000 р.), М. Ольденбург (2002 р.) та К. Арнольд (2004 р.) розкрили особливості реалізації політики вермахту в «зоні військової адміністрації» [643; 650; 659].

Загальне становище Галичини у складі Генерал-губернаторства вивчав польський дослідник Р. Тожецький (1972, 1993 рр.) [664; 665]. У новітній період ґрунтовніше розкриваються окремі аспекти окупаційної політики в дистрикті «Галичина», зокрема Г. Грицюком (1995) – функціонування преси, М. Сичем (1997 р.) – кооперативний рух, П. Дітером (1997 р.) та Р. Лукасом (2001 р.) – здійснення Голокосту єврейського населення та ін. [649; 653; 654; 656; 663].

Питання адміністративно-територіальних одиниць, створених на території України під владою Румунії, вивчали румунські, німецькі та англійські історики. Так, ґрунтовні дослідження румунських авторів історії Другої світової війни Г. Базарату (1995 р.), К. Кріцеску (1995 р.), Дж. Ротару (1999 р.) містять цікаві історичні факти, що дозволяють виявити специфіку здійснення румунської окупаційної політики в губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» [645; 655; 661]. Головна відмінність між ним полягає у тому, що «Бессарабія» і «Буковина» стали частинами Румунії, а «Трансністрія» мала статус підконтрольної території. Окрім цього, Ф. Добрінеску (1995 р.) і А. Морару (1995 р.) присвятили свої дослідження Бессарабії; Ф. Ротару (1996 р.), Е. Фейкль (1996 р.), А. Далін (1998 р.) – «Трансністрії» [648; 651; 658; 660; 666]. У працях румунських істориків І. Булея (1996 р.) та Ф. Константініу (1999 р.) розкриваються передумови і причини утворення названих вище губернаторств [644; 646].

Таким чином, огляд стану наукової розробки теми дисертаційного дослідження підтверджує, що вона є новою і актуальною. Проблема особливостей реалізації окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях, незважаючи на більш як сімдесятирічний термін вивчення, в українській історіографії порушується вперше. Це пояснюється тим, що у радянський період, не зважаючи на активну діяльність науковців обрана тема відносилась до «неактуальних» та заборонених для висвітлення. Домінантне місце тоді займала проблема розкриття тяжкого становища українського народу під «нацистською» окупацією, що якнайкраще відповідала вимогам тогочасної ідеологічної доктрини. Тільки в роки незалежності почалось переосмислення та об'єктивне вивчення проблем окупації й з'явилися наукові праці присвячені режиму в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Дисертаційне дослідження є закономірним продовженням вивчення проблем окупації, де цілісно аналізуються всі адміністративно-територіальні утворення 1941–1944 років. Глибоко вивчаються особливості реалізації політики німецьких та румунських загарбників в окремих окупаційних утвореннях, що є запереченням точки зору про однаковість стану формування правового забезпечення та реалізації економічного, культурно-освітнього та духовного напрямів окупаційної влади на території України.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Матеріалами дисертаційного дослідження слугувала широка джерельна база, що включає як раніше опубліковані матеріали, так і ще не введені до наукового обігу архівні документи. Відповідно до цього автору вдалося класифікувати їх на чотири групи:

- 1) архівні документи;
- 2) збірники документів і матеріалів з історії війни;
- 3) мемуарна література;
- 4) окупаційні періодичні видання 1941–1944 рр.

Першу групу джерел становлять архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України м. Львова (далі – ЦДАЛ України), Державного архіву Львівської області (далі – ДАЛО), Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) та Державного архіву Чернівецької області (далі – ДАЧО), в яких зберігаються матеріали і трофейні документи цивільної влади окремих адміністративно-територіальних одиниць: Рейхскомісаріату «Україна», дистрикту «Галичина», Губернаторств: «Буковина», «Бессарабія» і «Трансністрія» протягом 1941–1944 рр. Архівні документи щодо «зони військової адміністрації» містяться у збірниках «Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза» (1953 р.), «Харьковщина в годы Великой Отечественной войны» (1965 р.), «Луганщина в годы Великой Отечественной войны» (1969 р.), «Черниговщина в период Великой Отечественной войны» (1978 р.), «Донецкая область в годы Великой Отечественной войны» (1980 р.), «Земля Славянская в Великой Отечественной войне» (2003 р.) та «Путильщина в роки Великої Вітчизняної війни» (2010 р.), які автор використовує у дисертаційному дослідженні.

У фондах ЦДАВО України знаходимо найповнішу джерельну базу для розкриття діяльності цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна». Найбільш цінними для дослідження є фонд 3206 «Рейхскомісаріат «Україна», м. Рівне», в якому містяться законодавчі документи, що розкривають всі напрями окупаційної політики:

адміністративний поділ, організацію управлінського апарату, сільське господарство, промисловість, фінанси, використання трудових і сировинних ресурсів, культурно-освітню діяльність тощо. Так, використані трофейні документи, які дозволили здійснити аналіз цивільного управління РКУ і його особливості підпорядкування «Східному Міністерству» [4; 6]. Документи про адміністративний поділ Рейхскомісаріату «Україна» дали можливість автору розкрити поступовість розширення його території впродовж 1941–1942 рр. [2; 5; 11; 15]. Розпорядчі документи цивільної адміністрації розкривають специфіку здійснення сільськогосподарської та промислової політики в РКУ [4; 7; 8; 9; 10; 14]. П'ятий опис фонду 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» і перший опис КМФ «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях» містять розпорядчу документацію, звіти, накази донесення та матеріали нарад «Східного Міністерства», які розкривають загальнополітичне становище РКУ [43; 46; 47; 48; 50; 52; 54; 58; 59; 62; 64; 65]. Фонди ЦДАГО України 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» та 62 «Український штаб партизанського руху (УШПР) зберігають доповідні записки ЦШПР, УШПР, НКВД, акти обласних міських та районних комітетів КП(б)У про окупаційний режим. Вони подають загальну інформацію про роботу об'єктів промисловості, грошову систему, релігійні рухи, становище у великих містах, звірства окупантів на територіях, що входили до Рейхскомісаріату «Україна» [81; 88; 96; 100; 101]. Також слід виділити документи ЦДАВО України (фонд 4620) та ЦДАГО України (фонд 166) про окупацію окремих областей, що входили до РКУ, адже вони є основним джерелом інформації про репресивну політику цивільної адміністрації – грабунок населення, експлуатацію «людського ресурсу» та здійснення Голокосту [35; 37; 39; 117].

Функціонування органів влади у «зоні військової адміністрації» на території України розкривають документи, які зберігаються в ЦДАВО України. Вагоме значення має другий опис фонду КМФ-8, який укомплектований німецькими військовими документами – накази, особливі розпорядження, інструкції, донесення, плани, журнали бойових дій групи армій «Південь» та її тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованій території України. Вони дозволили дисертанту дослідити структуру управління військової влади у ЗВА [67; 72; 74; 76]. Фонди ЦДАГО України 1 «Центральний комітет Комуністичної

партії», 62 «Український штаб партизанського руху УШПР» та 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР» зберігають: копії документів командування вермахту [68; 89; 97; 99]; різноманітні доповіді, записки, довідки партизанів та розвідників про окупаційний режим [81; 88; 89; 96]; узагальнюючі дані про розслідування воєнних злочинів і встановлення збитків завданих окупантами [109; 112]. Ці документи дозволили автору виокремити особливості економічної, освітньої та релігійної політики у «зоні військової адміністрації». Матеріали про залучення німецьких військових частин для здійснення Голокосту, терору та експлуатації цивільного населення південно-східних областей, що входили до ЗВА, зберігаються у третьому описі фонду 4620 ЦДАВОВ України, які використані автором [34; 38; 39].

У дисертації також використано документи німецької цивільної адміністрації дистрикту «Галичина», що зберігаються у фондах 755 «Архівне управління у Львові» ЦДАЛ України та Р-35 «Губернаторство дистрикту Галичина, м. Львів» ДАЛО. Їх матеріали дозволяють дослідити структуру та функції органів управління ДГ [113; 117; 121; 132]. Важливими є документи, що розкривають адміністративний поділ дистрикту, внутрішню реорганізацію його округів і зміну кордонів з дистриктами Краків та Люблін [114; 115; 119; 136]. Автором використано циркуляри, інструкції, накази генерал-губернатора й губернатора, що відображають особливості здійснення сільськогосподарської та економічної політики [139; 131; 137]. Особливе значення мають законодавчі акти, що відображають правову основу функціонування окупаційного режиму в дистрикті «Галичина» [120; 128]. Освітня політика представлена справами, що розкривають її професійний напрям [126; 135].

Документи румунської цивільної адміністрації губернаторств «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія» в основному зберігаються у Державному архіві Чернівецької області та Державному архіві Одеської області. Так, у фондах ДАЧО:Р-307 «Губернаторство провінції Буковина, м. Чернівці», Р-519 «Директорат національної економіки губернаторства Буковина, м. Чернівці», Р-662 «Директорат адміністративних справ губернаторства Буковина, м. Чернівці» та Р-663 «Директорат румунізації, колонізації та інвентаризації, м. Чернівці» містяться директиви Кабінету міністрів Румунії, звіти про роботу губернаторства та його директоратів, протоколи службових нарад префектур,

претур і примарій. У дисертації автором використані матеріали, що сприяли дослідити вертикаль та систему управління губернаторства [161; 168; 173; 181]; документи про проведення плебісциту в 1941 р. щодо входження «Буковини» до складу Румунії [165; 180]; статистичні відомості про адміністративний поділ, які довели факт об'єднання української та румунської території в одне губернаторство [174; 178]; документи, що розкривають особливості здійснення сільськогосподарської, промислової та трудової політики [161; 170; 183; 184]; а також матеріали, що вказують на особливості політики в культурній сфері щодо здійснення румунізації в цілому [169; 175], шкіл [164; 179], преси [159; 162], тимчасового відправлення священників до «Трансністрії» [173; 177].

Державний архів Одеської області зберігає комплекс документів, які відображають діяльність румунської цивільної адміністрації у губернаторствах «Трансністрії» та «Бессарабії». Документи «Трансністрії» зберігаються у фондах: Р-2254 «Дирекція економіки Губернаторства Трансністрія» і Р-2256 «Дирекція індустрії Губернаторства Трансністрія» зберігають накази, постанови, розпорядження, інструкції губернаторства щодо вивезення сільськогосподарської та промислової продукції, а також устаткування окремих фабрик і заводів до Румунії у 1943 р. [139; 140; 141]. Фонди повітових префектур Р-2357 «Овідіопільського повіту», Р-2359 «Одеського повіту», Р-2362 «Ананіївського повіту» містять накази, постанови губернаторства та префектів з реформування сільського господарства на румунський лад [153; 146; 147]. Окремі справи дозволяють розкрити систему органів управління губернаторством на рівні префектур, претур і примарій [142; 143].

Губернаторство «Бессарабія» представлено фондами: Р-7516 «Кілікійська повітова префектура м. Кілікія», Р-7526 «Ізмаїльська повітова м. Ізмаїл», Р-7537 «Примарія с. Александрієшть Болградської волості Ізмаїльського повіту», Р-7541 «Примарія с. Іванешть-Ноу Болградської волості Ізмаїльського повіту», Р-7677 «Префектура повіту Четая-Албе», що містять директиви, розпорядження, накази префектур, претур, примарій про сплату податків селянами, поставки сільськогосподарської продукції, хід виконання польових робіт, відомості про розподіл землі, вивезення сільськогосподарської та промислової продукції до Румунії [151; 154]. Важливими є документи про систему органів управління губернаторством та його адміністративний устрій [149; 150; 153]. Окрему групу джерел становлять матеріали, що розкривають питання повсякденного життя,

здійснення румунізації, релігійний та моральний стан населення [152; 154; 156].

Окремі документи про румунську окупаційну політику на південно-західних територіях зберігаються у ЦДАВОВ України. Так, у фонді 3833 «Крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях» містять матеріали про румунську політику в губернаторствах «Буковина» і «Трансністрія». Тут є документи про румунізацію, колонізацію, інформаційні повідомлення про становище українського населення під румунською владою, а також огляди міжнародного становища Румунії впродовж 1941–1944 років [16; 17]. Четвертий опис фонду 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» ЦДАГО України містить доповідні записки та документи румунської окупаційної влади, що стосуються діяльності губернаторства «Трансністрія» [91].

Другу групу джерел становлять збірники документів з історії Другої світової війни. За підбором та систематизацією матеріалів вони поділяються на шість підгруп. *Перша* – збірники документів, в яких розкривались цілі та плани Німеччини у війні проти СРСР. Серед них: «Анатомія війны», «Преступные цели – преступные средства», «Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза», «Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР» [185; 187; 225; 226; 237]. Вміщені в них матеріали дозволяють дослідити військові та економічні аспекти підготовки Німеччини до війни, а також плани щодо встановлення окупаційного режиму на території Радянського Союзу. *Друга підгрупа* – збірки документів Нюрнберзького процесу, що вміщують часткову інформацію про політику Німеччини та Румунії на окупованій території України [217; 218; 219].

Збірники документів про німецький окупаційний режим на території України становить *третьою підгрупу*. Це випущені в Українській РСР у 50–80-х роках ХХ ст. ґрунтовні видання: «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.», «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», три томники «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны» та «Історія застерігає!» [198; 215; 216; 238; 239]. В них знаходимо документи німецького командування «зони військової адміністрації», накази і розпорядження окупаційної цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» та дистрикту «Галичина» про створення адміністративно-територіальних одиниць. У роки

незалежності за сприяння дослідника діаспори В. Косика було видано чотиритомну збірку німецьких архівних матеріалів «Україна в Другій світовій війні у документах», більшість яких стосується режиму окупації у дистрикті «Галичина» і Рейхскомісаріаті «Україна» [249]. Відзначимо, що документи про румунські губернаторства у них не згадуються.

Четверта підгрупа – це документи про румунський окупаційний режим на південно-західних територіях України та Молдавії представлені збірниками «Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.», «Епістолярна спадщина І. Антонеску» та «Антонеску – Гітлер: кореспонденція 1941–1944» [210; 254; 255]. Вони містять інформацію про створення й функціонування цивільної адміністрації губернаторств «Трансністрія» і «Бессарабія».

Найбільша – *п'ята підгрупа* – складається із регіональних збірників, що представляють окремі області України. Перші збірники документів вийшли після визволення українських територій у 1944 р., тому подані у них матеріали в основному розкривали злочинну суть окупаційного режиму і матеріальні збитки завдані регіонам [191; 196; 206; 214; 220; 227; 230; 244; 246]. Впродовж 50–80-х років ХХ ст. у кожній області України були видані збірники документів, які відображали події війни у їх регіонах і в основному комплектувались на матеріалах місцевих архівів. Тема окупаційного режиму в них розкривалась за конкретною схемою: встановлення «нового порядку» (комендантська година, трудова повинність, відправка населення на роботу до Німеччини); розкриття терору, грабунків та місць масових розстрілів цивільного населення і радянських патріотів; виписки з постанов районних комісій про руйнування сіл, міст, районів області; підсумки збитків, завданих німецько-фашистськими окупантами [186; 189; 190; 192; 194; 197; 200; 201; 204; 205; 212; 221; 223; 224; 233; 234; 235; 236; 240; 250]. За роки незалежності в окремих областях були видані збірники документів, присвячені Другій світовій війні або окупаційному режиму, які позбавлені ідеологічних нашарувань. Їх змістовність є багатогранною, охоплюючи питання окупаційного поділу, органів управління, експлуатації населення, Голокосту, економічної, соціальної та освітньо-культурної політики [188; 193; 195; 202; 211; 222; 232; 248; 252]. Саме в цих збірниках найкраще прослідковуються регіональні особливості реалізації політики німецьких та румунських окупантів щодо функціонування фінансової системи, сільського господарства,

промисловості, експлуатації «людського ресурсу», освіти та релігійного життя населення. Класифікуючи їх за областями, що входили до адміністративно-територіальних одиниць, автор стверджує, що із 50 збірників 21 представляють області, що входили до РКУ, 14 – до ЗВА, шість – ДГ, сім – «Трансністрію» і по одному збірнику «Буковину» та «Бессарабію».

Шосту підгрупу становлять збірники культурно-духовного напрямку, що розкривають стан культури та релігії в окупаційних утвореннях під владою Німеччини [203; 207; 208; 209].

Третю групу джерел становить мемуарна література – спогади, щоденники, нотатки очевидців подій Другої світової війни окупаційного режиму. Важливими у цьому плані є стенографічні записи застільних розмов А. Гітлера, зроблені Г. Пікером у 1941–1943 рр. [265]. Значна частина їх присвячена питанням окупаційного режиму на території Радянського Союзу та особисті враження фюрера від України. Цінними для дисертанта є спогади колишнього нацистського діяча та президента Данцига Г. Раушинга, в яких він розкриває стратегічно-політичні плани А. Гітлера перед початком Другої світової війни, де Україні було відведено особливе місце [269].

Важливими для нашого дослідження є свідчення про німецький та румунський окупаційний режими у спогадах очевидців. Так, німецький режим у Рейхскомісаріаті «Україна» у своїх спогадах характеризують: С. Глід [258], М. Дорошенко [260], А. Любченко [277], Ф. Пігідо-Правобережний [266] та Л. Форостівський [274]; спогади обербургомистра Харкова О. Семененка та щоденник А. Любченка містять інформацію про «зону військової адміністрації» [270; 277]; мемуари та спогади Р. Волончука, В. Кубійовича, К. Паньківського та В. Яшана присвячені політичному стану дистрикту «Галичина» [256; 262; 264; 276]. Румунському варіанту окупаційного режиму в Україні присвячені спогади: Ю. Горбашевського щодо Буковини та К. Поповича – щодо Бессарабії [259; 268]. Режиму в губернаторстві «Трансністрія» присвячені спогади єврейського населення про Голокост (Д. Стародинського, Л. Сушона, Ю. Гельфонда) та ін. [257; 271; 272]. Важливими є також спогади представників румунської цивільної адміністрації про Одесу періоду окупації, які вміщені в збірці «Одеса: життя в окупації 1941–1944» [263]. Окрім цього, слід виокремити збірник спогадів, свідчень та документів «Под немцями»,

який містить матеріали щодо РКУ, ЗВА та губернаторства «Трансністрія» [267].

Четверта група джерел – це періодичні видання, що виходили на території України в період окупації. У дисертаційному дослідженні автором використана окупаційна преса Рейхскомісаріату «Україна» («Волинь», «Васильківські вісті», «Вінницькі вісті», «Голос Полтавщини», «Дніпропетровська газета»), що містить унікальні публікації про політику в сфері сільського господарства [281; 287; 300], стан професійної та вищої освіти [286; 289] та особливості експлуатації «людського ресурсу» [299; 301].

Періодичні видання дистрикту «Галичина» («Воля покуття», «Золотий тризуб», «Львівські вісті», «Рідна земля», «Станіславівське слово») розкривають особливості політики німецької цивільної адміністрації ГГ у сферах: сільського господарства [307; 310; 327], промисловості [317; 319], професійної освіти [288; 318] та експлуатації населення краю [314].

У «зоні військової адміністрації» видавалися «Бюлетень Валківської районної управи», «Голос Охтирщини», «Сумський вісник». Вони представлені публікаціями, які розкривають особливості сільськогосподарської, промислової та експлуатаційної політики цієї окупаційної одиниці [285; 302; 331].

Матеріали газет «Мир» та «Прибугські вісті» губернаторства «Трансністрія» розкривають пропагандистську політику, яку здійснювала Румунія на його території [320; 326].

Окрім цього, періодичні видання мають значний фактологічний та пропагандистський масив інформації про ситуацію на «східному фронті», міжнародні події, викриття злочинів радянської влади тощо [278; 292; 295; 302; 309].

Сукупність вказаних джерел дає змогу автору, дотримуючись основних принципів історичного дослідження, комплексно розкрити особливості окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр., і є достатньою для вирішення поставлених у дисертації завдань.

Теоретико-методологічна база дослідження зумовлена сучасними підходами до історичного пізнання та ґрунтується на загальнонаукових принципах: історизму, об'єктивності, системності, всебічності, комплексності. Застосування цих принципів забезпечує відсутність заангажованих підходів та вибіркового аналізу зібраної

емпіричної бази дослідження. Вони дозволили автору репрезентувати цілісну картину окупаційного минулого України в окремих адміністративно-територіальних одиницях протягом 1941–1944 років.

Принцип історизму є в роботі основоположним. Він вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій згідно з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище вивчається у розвитку: як виникло, які етапи пройшло, чим стало у загальному підсумку. Цей принцип автором використовується для розгляду: 1) формування окупаційних утворень у німецькій та румунській зонах окупації поетапно; 2) нормативно-правових засад та їх еволюційних змін у юридичних документах; 3) експлуатаційної політики в економічній та гуманітарній сферах, стану сільського господарства і промисловості, а також здійснення Голокосту німецькими та румунськими окупантами в окремих окупаційних утвореннях з 1941 аж до 1944 р.

Використання *принципу об'єктивності* дозволило автору мати цілісну картину як у німецькій та румунській зонах окупації, так і правдивого аналізу всього адміністративно-територіального поділу України впродовж 1941–1944 рр. Цей принцип покладено в основу дисертації як головний напрям правдивого відтворення історичної дійсності в її різноманітності й багатовекторності у сукупності як позитивних, так і негативних проявів саме тому, що довгий час радянськими істориками окупована Україна трактувалась як єдина територія, де політика загарбників була однаковою. Принцип об'єктивності використаний автором також при аналізі історичних джерел, що відтворюють події і процеси зазначеного періоду правдиво. Він, незалежно від суджень, світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій, дозволив максимально достовірно відтворити політичне, економічне, освітньо-духовне становище України без переколювань у кожному окупаційному утворенні.

Системний принцип дозволив автору глибоко вивчити окупаційний режим та політику структур влади на території України, також виявити специфіку його здійснення в окремих адміністративно-територіальних утвореннях цього часу. Принцип допоміг розкрити цілісно об'єкт дослідження, а також виявити основні закономірності виникнення й трансформаційні зміни режиму в територіальних утвореннях України в управлінському, економічному та гуманітарному напрямках. У дисертації він використаний при аналізі структури управління окремих окупаційних утворень та встановленні загальних і

специфічних рис політики загарбників.

Принцип всебічності, посилаючись на всеосяжне пізнання предмета дослідження, дозволив автору глибоко проаналізувати фінансову систему, сільське господарство, промисловість, експлуатацію «людського ресурсу», Голокост, освіту та релігію в окупаційних утвореннях в усій складності їх взаємозв'язків. Саме багатовекторність вивчення всіх сторін функціонування територіальних утворень і сприяли виявленню особливостей реалізації окупаційної політики в німецькій та румунській зонах окупації.

Принцип комплексності передбачає взаємозумовлений та взаємоузгоджений розвиток системи як єдиного організму, що забезпечував життєдіяльність окупованої України в цілому та адміністративно-територіальних одиниць зокрема. Він також передбачає розгляд політичного, економічного, управлінського, соціального, освітнього та духовного стану окупаційного режиму окремо в кожній адміністративно-територіальній одиниці як єдиного цілого.

Реалізація наукових принципів і підходів досягається використанням відповідних наукових методів. Останні визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази дослідження. Для розв'язання завдань дисертації застосовувались загальнонаукові, спеціальні історичні методи дослідження, а також методи інших сфер, вибір яких зумовлений характером роботи.

Загальнонаукові *методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції* автором використано при опрацюванні історіографії проблеми, джерельної бази, під час дослідження основних складових дисертації. *Діалектичний метод* сприяв висвітленню подій і явищ окупаційного режиму з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків для окремих адміністративно-територіальних одиниць. *Метод періодизації* використано при виділенні етапів і періодів політики німецьких та румунських загарбників у економічній, експлуатаційній, освітній та духовній сферах, відносно кожного окупаційного утворення. *Метод узагальненого умовиводу* використано для формування наукових висновків дослідження. *Формально-юридичний метод* дозволив виокремити гілки влади окупаційних утворень. *Метод тлумачення нормативно-правових актів* використано для аналізу та розкриття змісту законів, розпоряджень, наказів органів влади окупаційних утворень.

При написанні роботи були залучені спеціальні історичні методи дослідження:

конкретно-пошуковий (аналіз і систематизація джерел і літератури); *історико-порівняльний* (зіставлення політичного, економічного і культурного становища різних адміністративно-територіальних одиниць з метою виявлення їх сутності та особливостей); *історико-системний* (уявлення кожної адміністративно-територіальної одиниці як цілісного утворення з відповідним розглядом, аналізом, оціненням політичного, економічного освітньо-культурного розвитку кожного); *синхронного аналізу* (виявлення особливостей реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних утвореннях, специфіки діяльності органів управління щодо економічної та гуманітарної сфер); *періодизації* (становлення та розвиток окупаційних утворень у часовій послідовності з 1941 до 1944 р. та виявлення змін у політиці окупантів). Використання всіх вищезгаданих методів допомогло дисертанту викласти події у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Отже, історіографія проблеми поділяється на п'ять взаємопов'язаних періодів: 1) 1941–1944 рр., 2) 1944 – поч. 50-х років ХХ ст., 3) середина 50-х – кінець 80-х років ХХ ст., 4) 90-ті роки ХХ ст., 5) кінець 90-х років ХХ ст. – до сьогодення. Історіографічний аналіз засвідчив, що обрана дисертантом проблема не була предметом спеціального комплексного дослідження. Ця наукова праця є логічним продовженням вивчення проблем окупації України у роки Другої світової війни, які здобули розвиток у роки незалежності. Джерельна база дисертації складається з: трофейних німецьких та румунських документів і матеріалів, напрацьованих автором у шести українських архівах; понад шістдесят збірників документів про війну та окупацію; мемуарна література очевидців подій досліджуваного періоду; близько сорока окупаційних періодичних. У сукупності використані джерела утворюють систему, яка дає змогу реалізувати мету і завдання дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на принципах пізнання: історизму, об'єктивності, системності, всебічності, комплексності, а також на загальнонаукових та спеціально історичних методах.

Застосування загальнонаукової та спеціально історичної методології, широкого кола джерел і концептуальних надбань історіографії, допомогло дисертанту системно, цілісно й об'єктивно дослідити проблему особливостей реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.

РОЗДІЛ 2

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЛІТИЦІ НІМЕЦЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ ВЛАДИ

2.1. Плани Німеччини та Румунії щодо українських територій

Питання розкриття нацистської ідеології під час окупації України в 1941–1944 рр. обмежується констатацією факту, що німці є «вищою расою, а Україна – це її майбутній «життєвий простір». Таке становище можна пояснити ще не повністю зниклим «радянським» трактуванням. У радянський період вивчення ідеології націонал-соціалізму відбувалося в чітко окреслених межах. Наприклад, термін «нацизм» замінювався на «фашизм», а термін «націонал-соціалізм» майже не згадувався. Як зазначає німецький дослідник Віктор Клемперер, це було зроблено для того, щоб «переконати людей, що в Німеччині протягом 1933–1945 рр. будували «не той» соціалізм і «не ту» соціалістичну країну, що в СРСР» [461, с. 375]. Після здобуття незалежності українські дослідники, не позбувшись радянських штампів, почали стверджувати, що нацизм трактував українців як «не людей», призначення яких полягало у слугуванні «вищій» арійській расі. У свою чергу Україна трактувалась як колонія, об'єкт тотального грабунку та жорстокого уярмлення.

Ідеологія націонал-соціалізму виникла після Першої світової війни як прояв крайнього націоналізму в німецькому суспільстві. Тільки з приходом нацистів до влади в Німеччині у 1933 р. відбувається її розвиток і становлення. Основними її складовими були – расистська ідеологія, теорія «життєвого простору» та власна інтерпретація історії [443, с. 219-220]. Намагаючись пробудити патріотизм німецького народу, в січні 1933 р. А. Гітлер проголосив Німеччину – Третьою імперією (Третім рейхом) як правонаступницю двох попередніх імперій: Священної Римської (962–1806 рр.) та Німецької (1871–1918 рр.). Через рік після утвердження при владі він заявив, що нова німецька імперія існуватиме без змін тисячу років [422, с. 451, 457]. Разом з цим фюрер висунув ідею створення «Великої Німеччини», суть якої полягала у відновленні територіальних та колоніальних володінь, втрачених після Першої світової війни. Розуміючи під цим перетворення Третього рейху на домінуючу географічно та

економічно європейську країну, засобом її утворення проголошувалась боротьба за «життєвий простір».

Викладене вище відповідало расовій теорії нацистів, сформованої А. Гітлером і А. Розенбергом під впливом расових вчень XIX – початку XX ст.: Ж. Гобіно, Х. Чемберлена, І. Гердера, О. Шпенглера, Й. Ланца, Д. Еккарда, Е. Прече та ін. [411, с. 151; 510, с. 7]. Відповідно до неї все людство поділялося на «вищі» та «нижчі» раси, а головним її постулатом стала «зверхність» арійсько-нордичної раси, місія якої зводилась до панування над всіма іншими расами. Ці погляди підтверджувалися спеціально розробленою «ієрархією» рас: найвища: арійсько-нордична раса (німці та «зіпсовані» іншими расами: скандинави і англійці); середземноморська (французи, іспанці, італійці, румуни та ін.); слов'янська (чехи, словаки, болгары, росіяни, українці та ін.); чорна та жовта (японці, індійці, корейці, китайці, негри, араби) і найнижча (євреї та цигани) [357, с. 63; 628, с. 33-34]. Спочатку в основу расової теорії були покладені біологічні ознаки, такі як: форма черепа, колір очей і волосся, форма носа й вух, постава. Було проголошено, що для арійців притаманне світле волосся, блакитні очі, високий зріст [388, с. 331-332]. Однак ці погляди нацистської верхівки не витримували наукової антропологічної критики, оскільки за вказаними параметрами самі німці поділялися на чотири раси, а нацистські расові «наукові праці» викликали сміх закордонних антропологів та євгеніків [385, с. 333; 422, с. 390]. Тоді А. Гітлер відмовився тільки від біологічних ознак і проголосив арійців носіями вищих духовних якостей таких, як: вірність обов'язку, честь, мужність, відвага, організованість й творчість. «Фізичні та духовні якості людини – оголосили нацистські лідери – визначаються, винятково, його приналежністю до тієї чи іншої раси» [357, с. 61; 394, с. 64]. Змінилась й інтерпретація расової «ієрархії», тепер вона поділялася на: «творців культури» (арійсько-нордична та середземноморська), «носіїв культури» (слов'янська, чорна і жовта раси) та «руйнівників культури» (євреї й цигани) [470, с. 173].

Расистська теорія доповнювалась вченням про біологічну та духовну відмінність народів. В основі її був покладений «принцип крові», за яким тільки арійсько-нордична раса була носієм кращих людських якостей, і чим чистіша кров народу – тим більше в ньому кращих якостей. Арійсько-нордична раса не повинна змішуватися з іншими расами, оскільки результатом такого «схрещення» є: зменшення кількості представників

раси, фізичний та розумовий регрес і як наслідок повільне виродження [632, с. 51]. Тому, вся історія людства була проголошена нацистами боротьбою за чистоту «вищої» раси, відокремлення від неї «іншорасових» елементів та утвердження свого домінування в світі [357, с. 64]. Світогляд про зверхність німців як «вищої» або «культуротворчої» раси був покликаний виправдати їх «право» на захоплених сусідніх країн для розширення власного «життєвого простору» [355, с. 121; 442, с. 23-25].

Концепція «життєвого простору» не була нововведенням нацистів. У XIX ст. вона використовувалась для розширення колоніальних володінь в Африці та Азії, а після Першої світової війни для повернення відібраних країнами-переможницями територій. У «Майн кампф» А. Гітлер надав їй нового розуміння, поклавши в її основу расові та геополітичні погляди. Головною проблемою німецького народу фюрер оголосив нестачу «життєвого простору». Стверджуючи, що після Першої світової війни виник несправедливий розподіл території між державами. Пояснюючи це диспропорцією в кількості населення та землі, здатною його прогодувати. До таких територіально «обділених» країн він відносив і Німеччину. Відповідно до цього він проголосив, що «...політика держави повинна забезпечити для існування раси створення життєздатного співвідношення між кількістю та зростанням населення, з однієї сторони, і розміром та якістю території, на якій вони проживають – з другої» [470, с. 183]. Єдиним правильним рішенням цієї проблеми для Німеччини є боротьба з сусідніми «нижчими» расами за їх територію. Не визнаючи за створеними після Першої світової нових європейських країн та їх кордонів, фюрер переконував німців у необхідності захоплення територій інших народів, щоб забезпечити нову німецьку імперію «життєвим простором» [25, арк. 84-85]. «Тільки достатньо великий простір на Землі гарантує народу вільне існування» – стверджував А. Гітлер. Звертаючись до історичного минулого він виправдовував війну як засіб розширення «життєвого простору»: «Наші предки отримали землю, на якій ми сьогодні живемо, не як дарунок з небес, а повинні були боротися за неї не на життя, а на смерть. Так і ми в майбутньому землю, а з нею і життя для нашого народу добудемо силою меча» [470, с. 184]. Звідси виходить, що геополітичні погляди та расова ідеологія були тісно переплетені у питанні створення «Великої Німеччини» і сприймалися як фундамент для її розширення та утвердження.

Одним із засобів переконання німецького народу в домінуючому становищі у Європі та світі, нацисти використовували власну інтерпретацію історії. Відповідно до цього фальсифікувалося та ідеалізувалося історичне минуле Німеччини [368, с. 25-53]. Так, у стародавній історії нацисти підкреслювали, що їх пращури ніколи не були первісними людьми, а завжди були творчими особистостями, що в усі часи допомагали у розвитку та становленні інших народів [577, с. 201]. Вони стверджували, що німецька історія брала свої витоки від виникнення людства, а предки німців завжди були творцями вищої культури. «Нам все одно, чи дійсно так або інакше відбувалась давня історія – пояснював з цього приводу Г. Гітлер. Немає жодного значення, якщо поняття, визначені партією, суперечитимуть науковим точкам зору. Єдине, що важливо, це – історичне уявлення, що зміцнює у нашому народі так необхідну національну гордість... Первісна історія – це наука про видатне значення німців у доісторичну еру» [269, с. 176]. Подібних поглядів дотримувався і А. Гітлер, стверджуючи, що в історії головне не факти і події, а розуміння та засвоєння загальної лінії розвитку – боротьби арійської раси за домінування у світі [632, с. 55].

На початку формування нацистської ідеології українці розглядалися в контексті слов'янських народів, які за расовими поглядами вважалися «нижчою» або «культуроносною» расою. У «Майн кампф» А. Гітлер зобразив слов'ян (у тому числі й українців) як неспроможних до самостійної державної діяльності та політики, пояснюючи це расовими особливостями [385, с. 96]. Дотримуючись ідеї створення «нордичної Європи» в 1934 р. А. Гітлер планував реорганізацію слов'янських держав. Так, Німеччину (в складі Чехії, Моравії та Австрії) на сході мали оточувати васально залежні країни: «середніх розмірів Польща, поділена на малі етнографічні області; Україна, яка б існувала у вигляді кількох незалежних частин; південноруські та кавказькі держави» [269, с. 42-43]. Для слов'янських народів, куди було віднесено Україну, фюрер передбачав створення підконтрольної федерації без власної економіки, політики та армії. Відносно расових перетворень на цих територіях планувалося підірвати біологічну силу слов'ян та утвердити на цих теренах німців.

З початком Другої світової війни нацистська ідеологія стає більш радикальною. Використовуючи «право сили», нацисти доводили, що головне завдання арійсько-

нордичної раси – управляти всіма слабкими та кольоровими націями [269, с. 247]. Підтвердженням власної ідеології вони вважали успішні військові кампанії вермахту протягом 1939–1940 рр., які утвердили віру німців у те, що вони дійсно є «вищою» расою. У 1940–1941 рр. українці розглядалися в контексті народів всього Радянського Союзу. Готуючись до війни, нацисти розглядали його як «державне об'єднання великої кількості слов'янських, кавказьких та азійських народів, що тримаються разом за допомогою примусу влади більшовиків» [68, арк. 94]. Визначаючи головні цілі східної кампанії, фюрер висунув завдання – утворити ряд підконтрольних держав: Україну, Прибалтійську федерацію, Білорусію. Відповідно до цих планів А. Розенберг розробив проект адміністративного поділу та управління захопленою радянською територією, який 9 травня 1941 р. представив фюреру. Його ідеї полягали в тому, щоб розділити народи за національною ознакою, розпалити національну ворожнечу проти Росії і без великих зусиль підкорити східну територію [371, с. 94]. В адміністративному відношенні планувалося утворити п'ять губернаторств: Прибалтика, Україна, Кавказ, Росія, Туркестан з різними видами державних утворень. Так, Україна мала виникнути як національна держава. Разом з Туркестаном і Кавказом вона повинна перетворитись на буферну державу, а їх кордони відсунуто далеко на Схід, щоб зменшити територію Росії й таким чином усунути «східну загрозу» для Третього рейху [60, арк. 118-121]. Незважаючи на расову нижчість українців А. Розенберг пропонував бути більш лояльним ніж до росіян, і запропонував навіть надати українцям матеріальну компенсацію за завдані в майбутньому воєнні збитки. Та вирішальною була позиція А. Гітлера яка на період 1941 р. зазнала змін, під впливом вищезгаданої «еволюції» расистських поглядів та перших воєнних успіхів у війні проти СРСР. На відміну від А. Розенберга він був проти утворення будь-яких форм організації держав на сході, вбачаючи в них потенційну загрозу для Третього рейху. Єдиним, що було дозволено створювати «колишнім» радянським народам, це обцинне управління. «Завдання східних народів обслуговувати німецьку економіку» – стверджував фюрер, тому управління на сході «...має керуватися економічними інтересами, всіма силами витягти із окупованих територій все, що можливо». Тобто, замість створення підконтрольних держав обов'язки німців на сході мали обмежуватися тільки контролем та керівництвом економікою. Кінцевою метою політики на окупованих територіях є їх

«...освоєння та заселення ста мільйонами представників німецької раси» [265, с. 197, 664]. Використовуючи історію, А. Гітлер доводив, що «Рюрик – це норманський засновник Російської державності» [269, с. 268]. Цей факт був широко розповсюджений в трактуванні меншовартості слов'янських народів: «Тисячі років тому слов'яни запросили панувати над собою нашим предкам, яких вони називали «варягами»». Уявлення нацистами слов'ян, легко керованими народами, сприяло ще більшій радикалізації расистської ідеології, внаслідок чого їх було проголошено «унтерменшинами» або «расовонеповноцінними» народами [422, с. 463]. Відповідно до цього нацисти передбачали перетворити «східні» території на сировинну базу Третього рейху, а їх населення на безкоштовну робочу силу або рабів [387, с. 22].

Конкретна ідеологічна політика щодо українців була вироблена протягом другої половини 1941 – кінця 1942 років. Це підтверджують німецькі документи, що зберігаються в історичних архівах: «Основні напрями політики відносно України», «Політика управління людьми на Україні», «Про відносини з українським населенням» тощо [43, арк. 1-10; 54, арк. 131-132; 102, арк. 18-20]. У документі під назвою «Політика і управління людьми на Україні» найбільш повно висвітлене сприйняття нацистами українського народу. Так, українці проголошувались пасивним народом, який, знаходячись у підпорядкуванні природи, не має ні сили, ні вождя, а тільки «...віками мріє про власну державність або відновлення Київської держави» [43, арк. 1]. Українці сприймалися як «культуроносна» раса: «Мова їх є сумішшю церковнослов'янської та мов сусідніх країн... Музика, танці, одяг перейняті... Театр взагалі імітація... Тільки на початку ХІХ ст. були перші спроби створити власну літературу... Українських винахідників мало як і композиторів... Люди цього простору не придатні до творчості» [43, арк. 5]. Розглядаючи українців за «принципом крові», нацисти вважали українців «конгломератом народів та племен», які позбавлені кращих людських якостей, адже «...в український народ століттями просочувалась... кров росіян, кавказців, монголів, поляків, вірменів, турків, татар, киргизів і десятки інших народів і племен, які жили з українцями по сусідству» [43, арк. 3]. Тому не дивно, що в офіційних промовах нацистських керівників українці сприймалися «унтерменшинами», а їх території майбутнім «життєвим простором» [469, с. 48-49; 633, с. 329]. Зважаючи на викладене, нацисти вважали українські землі теренами для

розширення свого «життєвого простору». «Українська земля звільняється від більшовицького панування і входить до великої європейської держави» – стверджували автори документа, і відповідно до расових поглядів передбачали майбутнє українців: «... вони будуть працювати в країні, де німецький народ на чолі з фюрером забезпечив собі право керуючих» [43, арк. 8]. Таким чином, в Україні мало виникнути дві касти: правителів німців та підлеглих українців – «... правителі планують, організують, керують, а підлегли – підкоряються і працюють» [43, арк. 7]. Використовуючи власну інтерпретацію історії, нацисти швидко довели своє право на українські землі: «Тут Україна, батьківщина германців, і колись держава готів і варягів. І тут на Сході Європи, в урожайній, безмежній Україні наше майбутнє: це свята земля будучності німецького народу» [468, с. 28]. Змінюючи з легкої руки історичні події, було доведено, що Україну заснували німецькі племена: «... готи приблизно в 160 р. прийшли з балтійського узбережжя й створили на місці теперішньої України державу з головним містом Київ» [43, арк. 4]. Подібні історичні погляди були викладені в директивах для вермахту, тут стверджувалося: «Німці є панівною расою в Європі, їх «життєвий простір» завжди простягався далеко на схід. Саме вони несли східноєвропейським народам культуру, зараз німці покликані встановити порядок в Східній Європі... Якщо ці народи (росіяни, білоруси, українці та ін.) будуть залишені самі собі, то вони страждатимуть...» [54, арк. 32]. Водночас, представники вермахту відкрили інші риси українців: «У день святого Спаса по всій Україні одночасно перед церквами з'являються селяни, жінки і діти. З'являються вони також біля німецьких гарнізонів, несучи з собою подарунки у вигляді фруктів, які дарують незграбно, але з щирою сердечністю» [54, арк. 63]. Однак, за расовими поглядами українці, як носії любові та співчуття, протиставлялися німцям – носіям честі та обов'язку, між якими і відбувалася боротьба за панування над світом [357, с. 62]. Найкраще розкрити нацистську ідеологію щодо українців можуть слова В. Рейхенау: «Висловлювання і засоби вищих вповноважених рейху складають враження, що Україні відводиться тільки місце регіону експлуатації, що життя місцевого населення не повинно братися до уваги і що голодна смерть і знищення мільйонів українців для німецьких завойовників не має жодного значення» [385, с. 113].

Готуючись до війни проти Радянського союзу, нацистська Німеччина розробила

плани його захоплення («Барбаросса»), економічного використання («Ольденбург»), а пізніше колонізації німецькими переселенцями («Ост»). Важливе місце в цих планах відводилось Українській РСР, яка була складовою частиною СРСР.

План нападу на Радянський Союз генеральним штабом нацистської Німеччини почав розроблятися після закінчення французької компанії [592, с. 36; 614, с. 41]. Головнокомандувач сухопутних військ Вальтер фон Браухіч 21 липня 1940 р. отримав наказ А. Гітлера розпочати «теоретичну підготовку» плану військової кампанії проти СРСР й озвучив політичні та військові цілі майбутньої операції: швидко розгромити Червону Армію або принаймні зайняти таку територію, яка забезпечить Берлін і Сілезький промисловий район від авіанальотів радянської авіації та дозволить проводити бомбардування промислових центрів противника; розгромом СРСР примусити Велику Британію визнати гегемонію Німеччини у Європі; утворити такі підконтрольні держави – Українську державу, федерацію Прибалтійських держав, Білорусію; збільшити територію Фінляндії до Білого моря [374, с. 13].

Розробка військової операції проводилась паралельно в ОКХ – верховному командуванні сухопутних сил Третього Рейху, та в ОКВ – верховному командуванні вермахту. Всього було підготовлено приблизно 12 оперативних проектів та варіантів плану [344, с. 201; 614, с. 53]. Від початку розробки плану до кінцевого його вигляду, роль України помітно змінювалася. В одних планах головний удар планувалася нанести на Москву, після чого з півночі завдати удар у тил радянським військам дислокованим, в Україні, і на Чорноморському узбережжі (плани Ебергарда Кінцеля та «Ост»). В інших – планувалося завдати головного удару на Україні, розгромити там радянські війська і далі розвивати наступ на Москву (плани Ганса фон Грейфенберга та Герхарда Фейерабенда) [225, с. 28-42].

18 грудня 1940 р. А. Гітлер підписав директиву № 21 про напад на Радянський Союз – план «Барбаросса», що базувався на стратегії нацистської Німеччини «бліцкриг». Методика його проведення полягала у проведенні послідовних воєнно-стратегічних кроків: збір розвідданих – масоване бомбування військово-повітряних сил, комунікацій, транспортних засобів противника – авіаудар по військах – введення в бій мобілізованих підрозділів піхоти, легких танків та самохідної артилерії – введення в

бій важких танків, введення регулярних частин піхоти за підтримки артилерії. Вказана стратегія призводила до того, що чергова жертва агресії Третього рейху вже за перших ударів вермахту позбавлялася здатності продовжувати боротьбу [237, с. 49; 422, с. 74].

Загальний задум кампанії проти СРСР зводився до таких положень: за короткий термін у три-чотири місяці розгромити СРСР; основні сили російської армії, розміщені в західній Росії, знищити сміливими операціями, які вестимуть глибоко проникаючі танкові клини; не допустити відступу боєздатних радянських частин у глиб Росії; захопити економічно важливі регіони – Донбас, Кавказ; кінцева мета операції – створення бар'єру проти «азійської» Росії по загальній лінії Волга – Архангельськ [405, с. 8; 471, с. 42].

Стратегія плану «Барбаросса» полягала в тому, щоб у перші ж тижні бойових дій розбити основні сили Червоної армії, і таким чином визначити кінцевий результат війни. Це випливало з переконання, що головні радянські сили розміщені на території між західним кордоном СРСР та лінією річок Західна Двина – Дніпро. «На наших кордонах, – писав А.Гітлер у листі до Б.Муссоліні 21 червня 1941 р. – стоять усі наявні російські війська» [225, с. 84]. Планувалося, що з розгромом радянських військ у прикордонних районах Радянський Союз мав бути паралізований внаслідок катастрофи на фронті. На схід від вказаної лінії німці очікували зустріти лише епізодичний, неорганізований опір радянських військ та швидко досягти лінії Архангельськ – Волга.

Наступати на Радянський Союз мали три групи армій: «Північ» мала розгромити війська в Прибалтиці, захопити Ленінград та Архангельськ; «Центр» мала знищити війська в Білорусії, захопити Москву, потім через Горький та Казань вийти до Уралу; «Південь» мала розгромити війська на Правобережній Україні, наступати через Київ та Харків на Ростов, завдати удару по Кавказу, наступати через Казахстан до південного Уралу [237, с. 151-152; 424, с. 30; 576, с. 145].

Про завдання нацистських військ в Україні у директиві № 21 говорилося: «Група армій, що діятиме на південь від Прип'ятських боліт, повинна концентричною операцією значними силами з обох своїх флангів знищити всі російські війська в Україні на захід від Дніпра» [237, с. 152]. Це означало, що війська агресора наступатимуть на Україну двома клинами – з району на північ від Карпат і на крайньому південному фланзі, з Причорномор'я, беручи у величезні «кличі»

радянські війська у Молдавії та на Правобережній Україні. На польові армії покладалося завдання швидко просунутися за танковими корпусами, ущільнити кільце, розчленувати й ліквідувати оточені радянські війська [401, с. 289]. Чотириста кілометровий проміжок між північним і південним угрупованнями групи армій «Південь» мали заповнити румунські частини, завданням яких було скувати з фронту радянські війська, охоплені з флангів німецькими танковими кліщами [237, с. 151]. Далі планувалося вийти до Дніпра, захопити Київ і розвивати наступ на схід і зайняти важливий у військовому і економічному відношенні Донецький басейн.

17 березня 1941 р. А. Гітлер відкинув затверджений план дій на території України як неспроможний на швидкий успіх і висунув новий варіант: «Група армій «Південь» наступатиме усюди – помилково у принципі. Річки Прут і Дністер – це такі перепони, котрі затримають будь-який наступ. Тому не слід наступати через Прут. У районах, прилеглих до Румунії, слід задіяти лише таку кількість військ, яку треба для її оборони. Усе інше повинно бути використане на північ від Карпат: фронтально, з подальшим посиленням ударного угруповання на північному фланзі» [374, с. 76; 471, с. 50]. Тобто, замість одночасного удару з півдня та півночі на українському кордоні провести один – з півночі, зосередивши там усі ударні сили групи армій «Південь».

За першим варіантом передбачався концентричний наступ двох німецьких танкових клинів – з південної Польщі та Румунії, «кліщи» оточення радянських військ повинні були замкнутися десь на Дніпрі. За другим – усі німецькі танкові сили зосереджувалися на території південної Польщі і повинні були наступати від Любліна на Київ, і далі повернути на південь уздовж правого берега Дніпра у напрямі до Чорного моря – вони мали оточити з тилу радянські війська на Правобережній Україні. Це був остаточний варіант плану дій для групи армій «Південь», відповідно до якого розвивався наступ на німецьких військ в Україні.

Нацистська верхівка була впевнена, що після перемоги над Радянським Союзом «...новоприєднані території повинні бути надовго закріплені за Німеччиною» [218, с. 719]. Тому паралельно з планом «Барбаросса» проводилась підготовка над складанням економічних планів щодо використання майбутніх окупованих територій в економіці Третього рейху. Таким чином, виник економічний підрозділ плану

«Барбаросса» – план «Ольденбург».

Вищі кола нацистської Німеччини ставили конкретні цілі щодо економічного пограбування східних територій [483, с. 11]. Використовуючи основні програмні положення плану «Ольденбург», були розроблені «Директиви з керівництва економікою в щойно окупованих областях», або «Зелена папка Герінга». Вона включала директиви з використання промислового потенціалу, транспорту, інфраструктури та трудових ресурсів підлеглих захопленню «східних областей». Вони були розроблені для орієнтації військового керівництва в економічних задачах: 1) негайне та цілковите використання окупованих областей в інтересах Німеччини. 2) Використання окупованих областей повинно проводитися в сфері продовольчого та нафтового господарства. «Необхідно вжити всіх заходів для термінового і цілковитого використання окупованих областей в інтересах Німеччини... одержати як можна більше продовольства та нафти» – так визначались головні завдання цього документа [46, арк. 3].

Політика щодо продовольства та сільського господарства виходила з таких положень: «...повне продовольче постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей», «існуючи в південних областях (Україні. – Авт.) надлишки та запаси зернових повинні бути збережені будь-якими засобами: стежити за правильним ходом робіт по збору врожаю, перешкоджати вивозу врожаю» [46, арк. 4-5]. Завдання щодо промисловості характеризуються настановами: «...недоречна думка, що окуповані області повинні бути чим скоріш приведені до ладу, а економіка їх – відновлена, навпаки відновлення повинно проводитися в тих областях, в яких ми можемо здобути значні резерви сільськогосподарських продуктів та нафти»; «повинні бути відновлені галузі промисловості, що є передумовою ефективного виготовлення зернової продукції та видобутку нафти», а саме: ті, що забезпечують розвиток, видобуток, перевезення нафти, підприємства харчової промисловості, кормових засобів, масло перегінні заводи, підприємства з ремонту сільськогосподарських машин та обладнання [46, арк. 4, 15-17]. Політика транспортного господарства: «Особливу увагу приділити відновленню транспорту: 1) дорожньому будівництву в південних областях та на вузлових шляхах; 2) будівництву залізничних шляхів, особливо двосторонніх на головних магістралях» [46, арк. 6]. Відповідно до цих положень були вироблені настанови з використання

місцевої робочої сили для відновлювальних робіт і залучення його до роботи у в сільському господарстві, промисловості, дорожньому будівництві [46, арк. 21-22].

У ході війни положення «Зеленої папки» були деталізовані у «Директивах щодо цивільного управління в окупованих східних областях». «Зайняті східні області повинні... постачати сільськогосподарську продукцію та промислову сировину» [47, арк. 9]. Тому, на окупованій території повинна була відбутись деіндустріалізація великих промислових центрів. Передбачалося залишити тільки видобувну промисловість, підприємства з виробництва дрібного сільськогосподарського реманенту і первинної переробки сировини. Так, у видобувній промисловості планувалося залишити: підприємства з видобутку марганцевої руди та виготовлення сирого каучуку [47, арк. 14].

Ці завдання обґрунтовувалися як політичними, так і економічними міркуваннями: «1) Політично не бажано нагромадження тубільного населення в індустріальних центрах буде уникнуто; 2) Виробництво і збут товарів широкого вжитку залишається за Німеччиною і старими індустріальними країнами Європи і забезпечує їм заспокоєний прожитковий мінімум; 3) Ринок окупованих східних областей перебуває у розпорядження західних країн для збуту товарів широкого вжитку, які цими товарами зможуть оплачувати харчові продукти й сировину Сходу» [47, арк. 10].

Задача політики продовольчого постачання зводилося до: «А. забезпечення військових сил за рахунок окупованих областей. Б. Здобуття надлишків сільськогосподарської продукції, особливо зерна та масляного насіння».

Засоби перетворення України на аграрний придаток рейху, були такими: 1) Посівні площі потрібних надлишків врожаю, особливо зернових та масляних, повинні бути збільшені; 2) Врожай повинен бути підвищений; 3) Розведення худоби повинно збігатися з лишками рослинної продукції; 4) Відновлення та розвиток в першу чергу всіх спеціальних областей господарства, що відповідають вимогам германського сільського господарства [47, арк. 11].

За цим документом суспільна власність як основа більшовицького соціалістичного способу виробництва підлягала ліквідації. Для чого передбачалось три напрямки здійснення: 1) відновлення приватної власності; 2) технічне керівництво виробництвом; 3) управління майном за довірою [376, с. 33].

План «Ост» – теоретичний план використання східноєвропейського «життєвого простору», захопленого Третім рейхом у 1939–1942 рр. держав під час Другої світової війни. Являв собою кілька розробок плану (протягом 1940–1943 рр. – Авт.) присвячених питанням колонізації німцями «східних територій» – Польщі, Білорусії, України, Росії та країн Балтії [556, с. 225]. Він мав стати теоретичним «фундаментом» колонізації, онімечування та германізації окупованих територій Східної Європи (Додаток А.1).

Концепція плану розроблялась на основі нацистської расової ідеології, про «зверхність» німецької арійсько-нордичної раси над «нижчою», «неповноцінною» расою слов'ян, у межах концепції боротьби за «життєвий простір». Перетворення Східної Європи розглядалися відповідно до положень расової ідеології. На початку ставилося питання «ретельного расового відбору» місцевого населення. Для здатних до онімечення та расово бажаних народів була передбачена така можливість. Також передбачалося пересилити кілька мільйонів німців з усієї Західної Європи на окуповані східні території задля того, щоб витіснити місцеве населення, з цих земель у «біологічному» розумінні [448, с. 88; 784].

Початок плану «Ост» дав Г. Гімmlер, що займав посаду рейхскомісара із зміцнення німецької національності. 28 травня 1940 р. він подав А. Гітлеру доповідну записку під назвою «Деякі міркування про поводження з місцевим населенням східних областей» та отримав схвалення фюрера й наказ продовжувати роботу над планами колонізації «східних територій» [351, с. 165; 518, с. 315; 709]. Служби, якими керував Г. Гімmlер: Головне управління німецької безпеки (РСХА) та Рейхскомісаріат із зміцнення німецької національності (РКФДФ) взяли за роботу. Фактично розроблялися два самостійних плани [350 с. 83; 423, с. 225]. У РСХА над планом працювали протягом 1940–1941 років. Виклад цього документа міститься в меморандумі Ерїха Ветцеля «Зауваження і пропозиції по Генеральному плану «Ост» рейхсфюрера СС». Весною 1942 р. Подальше розроблення плану зосередилося у РКФДФ, де було підготовлено два його варіанти. Перший датовано 15 травня 1941 р. Оригінал його не виявлено, але відомо, що він розроблений на основі меморандуму, складеного на початку 1940 р. Під назвою «Деякі думки про поводження з туземцями на Сході». Другий – від 28 травня 1942 р. Мав назву «Генеральний план «Ост»: правові, економічні і територіальні основи розвитку Сходу»

[352, с. 251; 540, с. 93]. Однак до сьогодні оригінальний варіант плану «Ост» знайдено не було. Існують винятково офіційні нацистські документи, в яких мають місце основні характеристики та посилання на його. Зокрема, «меморандум Е. Ветцеля» та лист Г. Гімmlера від 12 червня 1942 р., що дає підстави деяким дослідникам висувати гіпотезу про існування тільки його проекту [581, с. 77; 591, с. 233].

План «Ост» був розділений на дві частини – «Малий» і «Великий» план. «Малий» планувалося провести під час війни. На «Великому» німецький уряд хотів зосередитися після війни – протягом 20–30 років. Саме цей план колонізації мав здійснюватись на землях, що підлягали приєднанню до Третього Рейху. Строк завершення колонізації території було скорочено спочатку з 30 до 20, а потім навіть до 10 років [393, с. 277]. Східний кордон Третього рейху за планом мав проходити від Ладозького озера через Валдай до Брянська і далі по східному кордону України [423, с. 194; 493, с. 2]. Було передбачено різний відсоток онімечення для слов'янських та підкорених народів. Непридатні для цього мали бути знищені у ході військових дій або виселені до Сибіру. Планом передбачалось: знищення або вигнання 80–85% поляків, 50–75% чехів, 50–60% росіян в європейській частині СРСР, ще 15–25% підлягали депортації за Урал. Знищення 25% українців і білорусів, ще 30–50% українців і білорусів підлягали використанню у ролі робочої сили [187, с. 37]. Відповідно до цього можемо стверджувати, що його метою було перетворити «східні території» на суцільну німецьку колонію.

У Меморандумі Е. Ветцеля від 27 квітня 1942 р. «Зауваження і пропозиції по Генеральному плану «Ост» рейхсфюрера СС» розглянуті основні положення цього плану. Зокрема було відзначено, що план не був програмою негайних дій, а передбачав «укорінення» німецьких колоністів на Сході протягом 30 років. Стосовно України він передбачав вищевказані дані знищення та експлуатації українського населення. Протягом 30 років нацисти планували виселити і знищити 65% західних українців (з дистрикту «Галичина». – Авт.), а 35% українців, що залишилися мали бути онімечені. Звільнені внаслідок такої акції українські території у майбутньому мали колонізуватися поселенцями з рейху та фольксдойче. Е. Ветцель вважав, що західних українців, яких необхідно було переселити, потрібно депортувати не до Сибіру, як передбачалося у плані, а до Рейхскомісаріату «Україна» тому, що «...таке виселення українців,

небажаних з расового погляду, неодмінно відверне від нас усіх українців» [486, с. 246].

План «Ост» включав у сферу колонізаторської діяльності наступні українські території: Західну Україну, Крим, Херсонську область Придніпров'я, Житомирщину, Кам'янець-Подільську і частково Вінницьку області. З цією метою, передбачалося створити на території України 8 із 36 колонізаційних опорних пунктів – у Рівному, Шепетівці, Бердичеві, Білій Церкві, Бобрицях, П'ятихатці, Кривому Розі, Миколаєві, що мали стати центрами колонізації [352, с. 253; 356, с. 164] (Додаток А.2). Визначалися й адміністративні форми переселення німців. Спочатку мали виникнути окремі форпости – марки, заселені переважно фольксдойче, з часом перетворившись на сільські поселення, а потім мали з'явитися міста на 15–20 тис. Поселення мали розміщуватися вздовж головних транспортних доріг та залізниць із заходу на схід і з півночі на південь, а саме – в напрямку міст Краків – Лемберг – Житомир – Київ, Ленінград – Могилів – Київ, Житомир – Вінниця – Одеса [342, с. 178; 356, с. 166].

Враховуючи викладене, можна погодитися з висновками дослідника І. Іванькова: «...сповідування одіозних доктрин нацистської ідеології призвело до розробки планів однієї із наймасштабніших національних чисток у світовій історії, зокрема плану «Ост», а також «...повна колонізація території представниками німецької нації виступала кінцевою всією окупаційної політики Третього рейху в Україні протягом 1941–1944 років» [677, с. 9].

Зацікавленість Румунії українськими південно-західними територіями бере початок в роки Першої світової війни. Ця війна стала великим потрясінням для Європи, яке виявилось у розпаді Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій, що призвело до утворення нових та водночас посиленням вже існуючих європейських держав. Серед таких країн, що зміцніли на міжнародній арені після війни, була Румунія.

У хаосі 1917–1921 рр., що мав місце на теренах колишньої Російської імперії, Румунія, як і Польща та Радянська Росія (з 1922 р. Радянський Союз. – Авт.), захопила значну частину української етнічної території. У січні – березні 1918 р. Румуни загарбали Бессарабію, а у листопаді того самого року ними була окупована Буковина [522, с. 146, 149].

Під час формування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин

(1919–1922 рр.), що встановлювала світовий порядок після Першої світової війни спрямований на закріплення повоєнного переділу світу. Прагнення українського народу до здобуття незалежності були проігноровані державами-переможницями. Свідченням цього є те, що в «14 пунктах» Вудро Вільсона для України просто не знайшлося місця. Таке ставлення було викликане тим, що її території сприймалися як «санітарний кордон» між Радянською Росією та Європою [697, с. 10]. Саме тому за Румунією європейськими країнами були визнані українські землі, захоплені у 1918 р.

Згідно із Сен-Жерменським (вересень 1919 р.), Тріононським (червень 1920 р.) та Севрським (серпень 1920 р.) мирними договорами до складу Румунії увійшли Трансільванія, Бессарабія, Буковина, Південна Добруджа і частина Банату (Додаток Б.1). Унаслідок цього, територія Румунії збільшилась більш, ніж удвічі. Відповідно й зростає кількість національних меншин: німців, угорців, болгар, євреїв у її складі, що загалом становили 28% усього населення країни [426, с. 205]. На міжнародній арені Румунія заявляла, що національні меншини новоприєднаних територій матимуть рівні права з румунами. Насправді бухарестська влада зосередила свої дії на їх жорстокій асиміляції та денационалізації [572, с. 69]. У свою чергу – це викликало загострення національного питання у середині країни, що вирішувалась шляхом румунізації національних меншин.

Із включенням Бессарабії та Буковини до складу Румунії почалася асиміляція українського населення, яка виправдовувалась за допомогою фальсифікацій та перекручень історії. Так, доля українських земель була визначена працями румунського історика І. Ністора. У 1932 р. Вийшла його «Історія Бессарабії», в якій він розвинув ідею про те, що українці ніколи не були автохтонним населенням Бессарабії, й тому не мають жодних історичних та етнічних прав на ці території. Йому належить «теорія рутенізації», котра була проголошена в Буковині. Відповідно до цієї теорії тільки румуни є автохтонним населенням Буковини, а українці емігрували сюди значно пізніше і денационалізували їх такою мірою, що вони втратили румунську сутність [370, с. 53]. Без сумніву – ця позиція суттєво вплинула на те, що румунська політика на українських теренах Бессарабії та Буковини мала відвертий антиукраїнський характер. Ставлення до інших національних меншин у Румунії було аналогічним. Як стверджує дослідниця Б. Єславич, «...лідери балканських урядів, як правило, називали представників

національних меншостей іноземцями, навіть якщо ті мешкали у своєму краї упродовж століть. Саме так ставилися до угорців, німців, українців, євреїв у Румунії» [426, с. 175].

У міжвоєнний період бухарестська влада ставила за мету інтегрувати до свого складу новоприєднані території після Першої світової війни, в тому числі й українські землі Бессарабії та Буковини, а українське населення – позбавити національної індивідуальності [585, с. 42]. Протягом всього періоду перебування в складі Румунії (1918–1940 рр.) українці постійно зазнавали асиміляційного тиску з боку румунської влади, що проявлялась у всеохоплюючій денаціоналізації, румунізації та колонізації румунськими переселенцями територій Бессарабії та Буковини.

Зовнішньополітичні відносини Румунії міжвоєнного періоду були напруженими з Радянським Союзом через бессарабське питання, в контексті якого вирішувалася доля українських земель у складі Румунії. Бажання СРСР бачити Бессарабію у своєму складі стало зрозуміло для Румунії після Татарбунарського повстання, ініційованого радянськими комуністами в південній Бессарабії 1924 р. та утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки в складі Української РСР того самого року. Аргументація Румунії та СРСР на володіння Бессарабією зводилась до наступного: румунська сторона наголошувала, що з точки зору як «історичної», так і «національної», Бессарабія становила інтегральну частину Румунії до 1812 р.; з точки зору «етнографічної», – населення Бессарабії є румунським. Радянська позиція ґрунтувалась на тому, що Румунія володіє Бессарабією по праву сили і її претензії на володіння цією територією є незаконними; Бессарабія не могла бути у 1812 р. Невід'ємною частиною Румунії, яка була визнана незалежною у 1878 р., а як об'єднана держава утворилася тільки у 1859 році [386, с. 203].

Наприкінці 30-х років ХХ ст. Версальсько-Вашингтонська система починає тріщати по швам, не витримуючи натиску нацистської Німеччини, що з 1933 р. взяла курс на власне зміцнення та розширення «життєвого простору». 29-30 вересня 1938 р. Англія і Франція, намагаючись відвести від себе загрозу німецької агресії та спрямувати її проти СРСР, пішли на «Мюнхенську змову». Після цих подій чехословацький уряд пішов на поступки у питанні словацької та української автономій і вже 11 жовтня 1938 р. Карпатській Україні було офіційно надано автономію та визнано її уряд.

З проголошенням Карпатської України А. Гітлер, розуміючи значення українського питання у міжнародних відносинах, починає використовувати його у власній дипломатичній грі. Саме тому в Німеччині на той час ведеться пропаганда про створення на її основі «Великої України». Не маючи змоги передбачити майбутньої дії А. Гітлера, Румунія побоювалась, що Карпатська Україна, потрапивши під вплив Третього рейху, дійсно може стати зародком створення «Великої України», до якої німці захочуть приєднати й українські землі Румунії [697, с. 12].

На початку Другої світової війни зовнішньополітичне становище Румунії ускладнилося. 23 серпня 1939 р. Між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом був підписаний договір про ненапад строком на 10 років і таємний протокол (Пакт Молотова-Ріббентропа. – Авт.) щодо розподілу сфер впливу між ними, за яким українські території Бессарабії та Північної Буковини, що на той час входили до складу Румунії, були визнані за СРСР. Пакт Молотова-Ріббентропа дав можливість нацистській Німеччині розпочати Другу світову війну, виключивши воєнні дії на два фронти і на перспективу забезпечив союзника у майбутній війні проти Радянського Союзу – Румунію. Наявність секретних статей дало можливість СРСР розширити й зміцнити західні кордони, результатом чого стало «збирання» українських етнічних земель у межах однієї держави – Української РСР.

1 вересня 1939 р. нацистська Німеччина напала на Польщу, цим самим поклавши початок Другій світовій війні. 17 вересня Радянський Союз вводить свої війська на землі Західної України та Білорусії, які на той час перебували у складі Польщі. 28 вересня того самого року було підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордони, відповідно до якого Західна Україна та Білорусія увійшли до складу СРСР. 1 листопада 1939 р. західноукраїнські землі були офіційно включені до складу СРСР та возз'єднані з Українською РСР.

Трагічним виявився для Румунії 1940 рік. 26 червня вона була змушена прийняти радянський ультиматум і передати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Вже 28–30 червня Радянським Союзом було анексовано Бессарабію та Північну Буковину, а 2 серпня VII Сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон про їх включення до складу Радянського Союзу [522, с. 179]. Територія Північної Буковини була реорганізована на

Чернівецьку область. Бессарабію було приєднано до Молдавської АСРР та утворено Молдавську РСР, а південні райони Бессарабії перетворились в Ізмаїльську область, і так само як Чернівецьку область, її було включено до складу Української РСР.

Агресія СРСР щодо Румунії виявила її слабкість та хитке становище на міжнародній арені. Це спонукало Угорщину та Болгарію до активних дій по захопленню інших територій Румунії. Так, 30 серпня відповідно до Другого Віденського арбітражу, Угорщині відійшла Північна Трансільванія, а 7 вересня Південна Добруджа перейшла під управління Болгарії. Внаслідок цього Румунія перестала бути географічно великою країною – її територія зменшилась на третину [644, с. 123] (Додаток Б.2). Ці втрати призвели до глибокої кризи в країні, що активізувало радикальні сили на чолі з Іоном Антонеску, які у вересні 1940 р. зуміли змістити з трону короля Кароля II та встановити в Румунії націонал-легіонерський режим [689, с. 15]. З приходом до влади І. Антонеску виступив з програмою «об'єднання всіх земель Батьківщини», проголосивши, що бажає врятувати монархію, відновити порядок та кордони країни [503, с. 105; 255, с. 62]. Приєднавшись 23 листопада 1940 р. до країн «Вісі», фактично до Третього рейху, Румунія прагнула відновити свій авторитет на міжнародній арені та повернути втрачені у 1940 р. території: Північну Трансільванію, Бессарабію та Північну Буковину [645, с. 18].

В період з листопада 1940 до травень 1941 р. Відбулося три зустрічі І. Антонеску із А. Гітлером, у ході яких Румунія була втягнута Німеччиною у війну проти Радянського Союзу без будь-якого письмового договору [360, с. 586]. Під час третьої зустрічі 11–12 травня 1941 р. у Мюнхені фюрер наголосив, що «...для повернення втрачених територій у Румунії немає іншого шляху, окрім силою зброї відновити історичну справедливість» [217, с. 689]. Це був натяк на те, що під час майбутньої війни з СРСР вона зможе повернути втрачені у 1940 р. Бессарабію та Північну Буковину.

Домовившись про спільний виступ з Німеччиною проти СРСР та отримавши від останнього конкретні територіальні обіцянки – Бессарабію і Північну Буковину та навіть розширити кордони далі на схід, повернувся до Бухареста й розпочав підготовку до війни. У травні – червні було проведено кілька міністерських зустрічей, на яких було порушено два головних питання: організація цивільної та захоплення врожаю на майбутніх окупованих територіях [219, с. 525]. На засіданнях кабінету міністрів під керівництвом

прем'єр-міністра Міхая Антонеску були розроблені спеціальні директиви та настанови для урядовців, які мали бути відправлені у ролі організаторів цивільної адміністрації на захоплені території Бессарабії та Буковини. В них зазначалося, що відновлення румунської влади в Бессарабії та Буковині, перетворення їх на складову Румунської держави є святим обов'язком румунської нації [660, с. 368]. Серед першочергових завдань була поступова заміна військової влади цивільною, збереження врожаю та продуктових запасів. Значну увагу було приділено проблемі колонізації провінцій. Приєднані землі мали заселятись лише етнічними румунами, що дозволить покласти край споконвічним територіальним спорам. Прем'єр наголосив, що політика колонізації у Бессарабії та Буковині має здійснюватися винятково у національних інтересах [660, с. 369].

Головною ідеологією, відносно якої Румунія планувала режим окупації, була ідея створення «Великої Румунії» та її головна складова – румунізація (асиміляція). Вирішальне значення в становленні цієї ідеології мали румунські історики, що створили оригінальну концепцію Румунської держави, намагаючись довести її історичні права на території, які увійшли до складу Румунії після Першої світової війни. Історики Н. Йорга та І. Ністор висунули концепцію місіонерської ролі румунів у Центрально-Східній Європі. Вони відводили Румунії роль «бастіонна» на шляху слов'ян до Європи. У цій концепції була покладена теорія безперервності історичного розвитку румунського народу, культури й мови від «проторумун-даків», які романізувалися й успадкували більш розвинуті форми державної, культурної та військової організації від римської цивілізації. Латинізація даків, які проживали на території Румунії, поставила їх на вищій щабель історичного розвитку, у порівнянні з сусідніми народами. Таким чином, Румунія стала форпостом цивілізації й культури у Центрально-Східній Європі. «Окультурення» фактично румунізація, сусідніх народів визначалася як священна місія Румунії, а «окультурені» (тобто румунізовано. – Авт.) народи, поряд з румунами мають творити «Велику Румунію» [652, с. 8-9]. Із приходом до влади в Румунії І. Антонеску ідеологія «Великої Румунії» набирає нового значення, а саме – повернення втрачених у 1940 р. територій [96, арк. 32]. Таким чином, в ідеології залишається тільки її територіальне розуміння. У травні 1941 р. Румунія була втягнута Німеччиною у війну проти Радянського Союзу, що цілком відповідало цій ідеології – відновлення своїх східних кордонів та подальшого перетворення її, з точки зору етнічних

та природних кордонів у регіонального гегемона Південно-Східної Європи [506, с. 81].

Таким чином, плани Німеччини та Румунії ґрунтувалися на загальних уявленнях політичної верхівки країн-окупантів про українця як представника расовонижчого або меншовартісного народу, прагнення якого ігнорувалися в побудові нового світового порядку через створення «Великої Німеччини» та «Великої Румунії». Плани загарбників щодо українських територій виходили із політичних і економічних розрахунків. Перші мали покращити внутрішній стан країн-окупантів, а другі – сприяти їх політичному утвердженню у системі тоталітарних держав. Українські території мали відіграти важливу роль у перетворенні Німеччини на домінуючу економічно і політично країну в Європі, будучи її аграрним придатком, джерелом безкоштовної робочої сили та територією для розселення колоністів. Перетворення Румунії на гегемона Південно-Східної Європи передбачало «повернення» втрачених у 1940 р. територій з одночасною їх економічною і політичною асиміляцією.

2.2. Окупаційні утворення під владою німецьких і румунських загарбників

Плануючи війну проти Радянського Союзу, А. Гітлер ще не знав, як саме виглядатиме східноєвропейський простір після її завершення. На це вказують такі факти. Під час наради 22 липня 1940 р., на якій визначалися стратегічні цілі «східної» кампанії, однією із них було створити на захопленій території кілька підконтрольних держав – Україну, Білорусію, Прибалтійську федерацію [344, с. 200-201]. У ході зміни стратегії військової кампанії – введення цивільної адміністрації під час ведення воєнних дій (у країнах Західної Європи німці після їх захоплення вводили спочатку військову адміністрацію, а потім цивільну. – Авт.) фюрер відмовився від створення напівзалежних держав та висунув завдання про формування на захопленій території противника імперських комісаріатів. 3 березня 1941 р. він заявив: «Сухопутним військам необхідний тиловий операційний простір. Проте, слід по можливості обмежувати його глибину. Позаду оперативного простору не потрібно жодної військової адміністрації. Замість неї функціонуватимуть імперські комісаріати. Кордони простору, що входять в компетенцію кожного з них, повинні бути визначені з урахуванням народонаселення. Комісарам

буде поставлена політична задача швидко сформувати нові державні утворення» [187, с. 22]. Остаточного він визначився із захопленими територіями після перших військових успіхів у 1941 р. Свої погляди А. Гітлер озвучив під час наради в штаб-квартирі за участю Альфреда Розенберга, Ганса Ламмерса, Вільгельма Кейтеля, Германа Герінга та Мартіна Бормана, що відбулася 16 листопада того самого року. Тут він порушив питання остаточного регулювання окупованих радянських територій, і у тому числі українських. Захоплені території планувалася розділити на чотири рейхскомісаріати: Балтія, Україна, Московія та Кавказ. Також були визначені території, які мали безпосередньо стати частинами Третього рейху – Крим, Галичина, Балтика (Латвія, Литва, Естонія), надволзька колонія і територія навколо Баку [226, с. 50; 393, с. 270]. Щодо українських земель, які потрапили до під контроль рейху, то фюрер, наполягав негайно передати «староавстрійську Галичину» до Генерал-губернаторства, Румунії віддати Одесу, а з іншої території створити рейхскомісаріат. Це вже були остаточні зміни в реорганізації східноєвропейського простору, відповідно до яких реалізувалася політика адміністративно-територіального поділу європейської частини Радянського Союзу і Української РСР, яка на той час була його складовою частиною.

Та перед тим, як почати розкривати адміністративно-територіальний поділ України під час періоду окупації, необхідно знати адміністративний устрій Української РСР перед нападом Третього рейху на СРСР. Станом на 1 січня 1941 р. територія УРСР становила 577,7 тис. кв. км. В адміністративному відношенні вона поділялася на 23 області; 842 райони (79 сільських і 746 міських) та 16 289 сільрад [599, с. 161].

Під час згаданої вище наради 16 липня 1941 р. А. Гітлер порушив питання про необхідність термінового «включення Галичини» до «польського» Генерал-губернаторства. Після обговорення він вирішив, «...що вона не відійде до ГГ, а лише одночасно буде підпорядкована рейхсміністру та генерал-губернатору Гансу Франку» [249, с. 179].

Наступного дня А. Гітлер змінив свою думку і підписав декрет, згідно з яким Галичина переходила під управління генерал-губернатора [117, арк. 1]. Дізнавшись про це, А. Розенберг виступив проти, називаючи це рішення помилковим і стверджуючи, що «...приєднання району навколо Львова до ГГ українці сприймуть, як удар по

національній ідеї» і не підтримуватимуть тут надалі німецьку владу [54, арк. 109]. Ігноруючи протести А. Розенберга, фюрер, ще раз 22 липня 1941 р. підтвердив своє рішення передати «управління раніше належній Польщі областю Галичина» генерал-губернатору [226, с. 58].

На підставі вищезгаданих декретів А. Гітлера та за розпорядженням генерал-губернатора Г. Франка «про адміністрацію Галичини» від 1 серпня 1941 р. було запроваджено цивільну німецьку адміністрацію, підпорядковану урядові ГГ. Відповідно до цього чотири західноукраїнські області Української РСР – Львівська, Дрогобицька (з 1951 р. частина Львівської), Станіславська (з 1962 р. – Івано-Франківська), Тернопільська (без північних районів) загальною площею 48 081 кв. км. як п'ята адміністративна одиниця ввійшли до складу ГГ. (Додаток В.1). Під час церемонії передання влади військовим командуванням цивільній адміністрації, звертаючись до Г. Франка, командувач оперативного тилу групи армій «Південь», генерал піхоти Роквес наголошував: «Територія, яку я сьогодні передаю, завдяки невтомним зусиллям усіх частин та підрозділів Вермахту, військ СС, поліції та військових формувань усіх інших організацій, які були сюди надіслані рейхом, зараз можна вважати упокороною. Всюди діють військові та цивільні власті й адміністративні установи, здійснені перші заходи спрямувати життя у нормальне русло. Як колишній командувач і голова виконавчої влади в цьому районі, тепер я маю честь передати Вам, пане генерал-губернатор, цю територію під вашу опіку» [198, с. 31].

Після захоплення Польщі в 1939 р. нацистська Німеччина включила до свого складу території Познані та Костовища загальним розміром 92,5 тис. кв. км., а з решти території утворила 12 жовтня того ж року «Генерал-губернаторство для окупованих польських земель» розміром в 95,5 тис. кв. км. з центром у м. Краків. З розвитком військових та політичних подій в Європі 1939–1940 рр. «Генерал-губернаторство для окупованих польських земель» перетворилось просто на «Генерал-губернаторство» [415, с.142; 541, с. 25-26].

Новоутворений, п'ятий дистрикт отримав староавстрійську назву – «Галіцієн» (Галичина) з центром у м. Лемберг (Львів). Організація влади та управління створювалися на зразок ГГ, зокрема радянський адміністративний поділ Галичини було

скасовано і запроваджено той, що існував у ГГ. В адміністративному відношенні Галичина була проголошена (Distrikt) дистриктом ГГ, який в адміністративно-територіальному відношенні поділявся на крайзфрайштадти (Kreifreistadte) та крайзгаупманшафти (Kreishauptmannschaften), що склалися з бецирків (Bezirk). У свою чергу вони поділялися на ландгейманди (Landgemeinde), які склалися з громад [113, арк. 1-2; 116, арк. 1]. У сучасних українських адміністративних термінах складно знайти точні назви, щоб відповідали вищезгаданім, тому історики перекладали їх найбільш наближено до відомих: дистрикт – «область»; крайзгаупманшафт – «округа» або «окружне староство»; крайзфрайштадт – «місто із статусом округи» або «виділене місто»; бецирк – «повіт»; ландгейманд – «волость» [336, с. 70; 375, с. 93; 478, с. 61; 665, с. 116; 670, с. 50].

В адміністративно-територіальному відношенні «польське» ГГ поділялося на дистрикти: Краків, що складався з крайзгаупманшафтів: 1) Дембиця, 2) Ярослав, 3) Ясло, 4) Краків-місто, 5) Краків-район, 6) Кросно, 7) Мехов, 8) Нови Тогр, 9) Нови Сонч, 10) Пшемишель, 11) Жешув, 12) Сянок, 13) Тарнув; Варшава, який поділявся на крайзгаупманшафти: 1) Гавролин, 2) Груец, 3) Льович, 4) Мінськ Мазовецький, 5) Острув, 6) Седльце, 7) Сохачев, 8) Соколов, 9) Варшава-район, 10) Варшава-місто; Радом, що складався з крайзгаупманшафтів: 1) Бусько, 2) Енджеюнов, 3) Кельце, 4) Конське, 5) Опатув, 6) Пйотркув, 7) Радом-місто, 8) Радомско, 9) Страховище, 10) Томашув Мазовецький, 11) Радом-район, 12) Ченстохов-район; Люблін, який поділявся на крайзгаупманшафти: 1) Бяла Подляска, 2) Білгорай, 3) Холм, 4) Грубешив, 5) Краснистав, 6) Красник, 7) Люблін-район, 8) Люблін-місто, 9) Пуляви, 10) Ралзин, 11) Замостя [136, арк. 3]. Дистрикт «Галичина» на час свого утворення 1 серпня 1941 р. складався з крайзгаупманшафтів: 1) Львів-місто, 2) Львів, 3) Городок, 4) Рава-Руська, 5) Камянка-Струмілова, 6) Золочів, 7) Тернопіль, 8) Бережани, 9) Чортків, 10) Станіслав, 11) Городенка, 12) Коломия, 13) Калуш, 14) Стрій, 15) Дрогобич, 16) Самбір, 17) Садова-Вишня, що поділялися на 44 бецирки та 92 ландгейманди (Додаток В.2) [119, арк. 1-43; 127, арк. 1-21; 134, арк. 72-87]. В офіційних документах, що регламентували новий адміністративний устрій Галичини було чітко сказано: «...окружні староства не є правонаступниками ні колишніх польських повітів,

ні колишніх радянських адміністративних установ» [333, с. 11].

Всього на території ДГ було створено 17 крайзгаупманшафтів: Бережани, Городок, Городенка, Дрогобич, Золочів, Калуш, Кам'янка-Струмільова, Коломия, Львів, Львів-Місто, Рава-Руська, Самбір, Садова-Вишня, Станіславів, Стрій, Тернопіль, Чортків. Однак, унаслідок реформувань адміністративно-територіального поділу в 1942 р. їх залишилося 14. Перестали існувати крайфрайшафт Львів-Місто та крайзгаупманшафти Городок і Городенка, а їх бецирки були розподілені між Станіславським, Бережанським та Коломийським окружними староствами. В 1943 р. Калузьке окружне староство було приєднане до Станіславського, а Самбірське увійшло до складу Дрогобицького [398, с. 329; 544, с. 43].

Також були встановлені нові кордони ДГ із сусідніми дистриктами – «Люблін» та «Краків». Від 7 серпня 1941 р. «кордон між дистриктами «Кракау» і «Галіцієн» проходить від Словацького кордону на півночі через західні кордони колишніх польських повітів Турка, Самбір, Яворів і Любачув до південної межі дистрикту «Люблін». Таким чином південні громади Краківського дистрикту: Тарнава Нижня і Сянки (частково) переходять до ДГ» [114, арк. 2]. Проте повіт Доброміль та східні частини повітів Ярославського, Перемишльського, Березівського, Ліського та Сянського (межа – річка Сян) було приєднано до Краківського дистрикту. Кордон між дистриктами «Люблін» і «Галіцієн», починаючи з 1 квітня 1942 р. «...проходить наступним чином: Дзікув Старий – Цешанув – Плазув – Нароль – Ліпско – Белжець – Любича-Крулевсько – Вербівка – Тарношин – Белз – Варяж – Хоборів – Кристинопіль – Солка» [115, арк. 1-2]. Території південніше цього кордону переходили до складу Люблінського дистрикту (Додаток В.3). У своїх спогадах колишній голова Українського Крайового Комітету К. Паньківський зазначає, що «...західним кордоном дистрикту стала «лінія Керзона», з тою корисною для нас зміною, що повіт Любачів, який Керзон приділяв Польщі, залишився при Галичині» [264, с. 80]. Кордон між ГГ і РКУ проходив по р. Збруч до м. Волочинськ і далі по Австро-Угорському кордоні [97, арк. 55].

Із приєднанням українських земель ГГ збільшило свою територію з 95 742 кв. км до 144 518 кв. км. Збільшившись на 33,8 %, сам дистрикт «Галичина» (розміром у 48 тис. кв. км) становив 8,3% території Української РСР. Протягом другої половини

1941 р. відбулося оформлення адміністративно-територіального статусу Галичини у складі ГГ. Вона була реорганізована (перетворена) на ДГ, система організації та управління якого відповідала зразку ГГ. Нацистська верхівка Третього рейху розглядала це адміністративне утворення регіоном, що є безпосередньо підпорядкований Третьому рейху і який у майбутньому має стати його складовою частиною.

17 липня 1941 р. наказом А. Гітлера було введено цивільне управління окупованими областями СРСР та утворено «Міністерство окупованих східних областей» (ще відоме під назвою «східне міністерство». – Авт.), яке очолив А. Розенберг [198, с. 26; 238, с. 300]. Під «окупованими Східними областями» німцями визначалися території, «...які не входять до компетенції прикордонної імперської адміністрації або з Генерал-губернаторством» [48, арк. 24]. У наказі наголошувалося, що «...після закінчення бойових дій в окупованих східних областях, управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Области, на які поширюється це положення, і час передачі управління областю цивільним органам у кожному окремому випадку підтверджуються моїм (фюрера) особливим наказом» [226, с. 54]. У п'ятому параграфі цього наказу був чітко прописаний адміністративно-територіальний поділ «підлегли рейхсміністру окуповані області поділяються на рейхскомісаріати; вони, у свою чергу, поділяються на генеральні округи, і ці останні – на райони» [198, с. 27].

25 липня 1941 р. було створено перший рейхскомісаріат – «Остланд» з центром в м. Рига. До його складу та управління 1 серпня 1941 р. передано територію Литовської РСР; 1 вересня Латвійську РСР та південну частину Білоруської РСР; 5 грудня того ж року Естонську РСР [524, с. 85]. Другий рейхскомісаріат під назвою «Україна» наказом фюрера був утворений 20 серпня 1941 р. [215, с. 27-28; 216, с. 46] (Додаток Д). За даними дослідника П. В. Рекотова, «...фактично він почав діяти з 1 серпня 1941 р.» [573, с. 92]. Виявлені архівні документи це спростовують, адже тільки 28 і 29 серпня відповідно до указу фюрера відбулася передача першої території від району оперативних дій до цивільної адміністрації [70, арк. 65].

До свого складу він мав включати «частину східних захоплених областей, населену українцями не підвладну управлінню генерал-губернатора». За німецькими планами територія РКУ, крім виключно українських земель, мала включати: Волгоградську,

Сталінградську, Воронезьку, Тамбовську, Орловську, Ростовську області РРФСР та Кримську АРСР [2, арк. 13-33]. Під час утворення територія РКУ, яка була передана військовою адміністрацією до цивільного управління рейхскомісаріату становила 71 тис. кв. км, але надалі з окупацією України його кордони розширювалися. На 15 лютого 1942 р. його територія становила 233 818 кв. км, а 1 січня 1943 р. – ця площа становила 339 195,83 кв. км [5, арк. 1; 12, арк. 11]. За даними дослідника діаспори В. Косика, що базуються на німецьких архівних документах, «...максимально рейхскомісаріат обіймав територію України площею в 339 258 кв. км., з населенням 16.9 млн. осіб» [486, с. 174].

Наведене вище засвідчує, що формування території РКУ відбувалося поступово. Це було обумовлено двома факторами – швидкістю просування частин вермахту углиб СРСР та переданням оперативним тилом військової зони «умиротворених» територій під управління цивільній адміністрації рейхскомісаріату.

На основі указу фюрера від 20 серпня 1941 р. частина території, що вийшла із складу оперативного району групи армій «Південь», 1 вересня того ж року була передана представнику рейхскомісара України рейхстройгендеру Шрейберу. Перший кордон РКУ виглядав так: захід – кордон «польського» ГГ; північ – південний кордон рейхскомісаріату «Остланд»; південь – вздовж р. Дністер; східна межа проходила по лінії «Волинов на Дністрі – Бар – Латишів – Любар – вздовж ріки Служе до її впадіння в р. Горинь – вздовж р. Горинь до її впадіння в р. Припять» [9, арк. 34, 65]. 20 жовтня 1941 р. о 12:00 до РКУ була передана ще одна частина оперативного району групи армій «Південь». Його кордони на півночі, сході та півдні проходять так: «Вздовж р. Рів до впадіння її в Буг – вздовж Бугу до Первомайська – Ново-Українка – Новомиргород – Смала – Черкаси – вздовж р. Дніпро до Речиці – залізнична колія Речиця-Лунінець до попереднього східного кордону рейхскомісаріату» [69, арк. 117]. 15 листопада 1941 р. кордон РКУ поширився в південно-східному напрямку від лінії: Первомайськ – Ново-Українка – Новомиргород – Смала – Черкаси на все міжріччя Південного Бугу та Дніпра до впадіння їх в Чорне море [15, арк. 4]. Останнє розширення території РКУ відбулося 1 вересня 1942 р., коли Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська й лівобережна частина Київської області були передані до його складу [79, арк. 34] (Додаток Е.1). Кордони РКУ на період найбільшого його розширення (01.09.1942 р.)

виглядали таким чином: на заході та південному-заході кордони проходять через колишні радянські області Львів і Тернопіль по лінії: Сокаль – Броди – Підволочинськ – р. Збруч до впадіння її в р. Дністер. Далі уздовж Дністра до с. Василюти (поблизу Могилева-Подільського) до с. Лядової, далі через Примазеницю та Бар (включно) і потім до р. Ров і західного берега Південного Бугу до Чорного моря. На півночі кордони проходили в середньому в 20 км північніше залізничної колії Брест – Гомель, до пункту розташованого в 20 км східніше Мглина [48, арк. 11]. Східний кордон проходив по східній межі Київської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей.

В адміністративно-територіальному відношенні рейхскомісаріат (Reichskommissariat) поділявся на генеральні округи (Generalbezirk), які склалися з крайзгебітів (німецькою адміністрацією відносно них також вживалася назва «гебіт» – Gebiet) (Kraisgebit), що у свою чергу поділялися на райони (Rayons). Наступний поділ – на волості (сільради, земельні общини) міста і села залишилися незмінними [48, арк. 11; 82, арк. 19]. Відзначимо, що в сучасній українській історичній науці часто використовуються інші терміни для позначення цих адміністративних одиниць. Так, замість терміна «генеральна округа» вживається – «генерал-комісаріат», «генерал-бецирк»; замість «крайзгебіт» – «округа», «гебітскомісаріат», «обласний комісаріат» або «обласний гебітскомісаріат» [375, с. 94; 410, с. 110; 519, с. 139; 570, с. 39; 582, с. 117-119].

У територіальному відношенні РКУ був поділений на шість генеральних округів: «Волинь-Поділля» (інколи німці щодо нього використовували назву «Брест-Литовськ». – Авт.) займав територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської і північні райони Тернопільської областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білоруської РСР; «Житомир» – Житомирська, північні райони Вінницької, а також південні райони Поліської області БРСР; «Київ», до складу якого входили Київська і Полтавська області; «Миколаїв» – Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області; «Таврія» – лівобережні райони Миколаївської (тепер – Херсонської) і Запорізької областей; «Дніпропетровськ», який включав Дніпропетровську і правобережні райони Запорізької області [1, арк. 2-14] (Додаток Е.2). Окрім суто українських територій, до складу РКУ були приєднані південні райони областей Білоруської РСР – Брестської, Гомельської, Пінської та Поліської [11, арк. 1].

Залежно від поетапності формування території РКУ генеральні округи були створені в різний хронологічний період. Так, генеральний округ «Волинь-Поділля», утворений 1 вересня 1941 р.; «Житомир» і «Київ» – 20 жовтня 1941 р.; «Миколаїв» і «Дніпропетровськ» – 15 листопада 1941 р.; «Таврія» – 1 вересня 1942 р. [579, с. 52-53; 590, с. 71; 716].

Відповідно до максимального стану розширення на 1 січня 1943 р. адміністративно-територіальний устрій РКУ виглядав наступним чином: генеральний округ «Волинь-Поділля» поділявся на 25 гебітів, що склалися із 131 району; «Житомир» – 26 гебітів і 77 районів; «Київ» – 25 гебітів та 94 райони; «Миколаїв» – 12 гебітів і 53 райони; «Дніпропетровськ» – 18 гебітів та 45 районів; «Таврія» – 5 гебітів і 18 районів [5, арк. 1-4; 13, арк. 1-12] (Додаток Е.3).

Відповідно до вищевказаного поділу РКУ поділявся на 112 гебітів та 417 районів. За даними дослідника П. В. Рекотова, він поділявся на шість генеральних округів, що склалися з 114 крайзгебітів або округів, які у свою чергу поділялися на 431 район. Окрім того, виокремлювалися п'ять крайзгебітів «міського типу» – Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське, Київ, Кривий Ріг, а також 25 невеликих міст окружного підпорядкування [573, с. 92]. У порівнянні з радянським адміністративно-територіальним поділом на області та райони, генеральні округи були значно більшими і територіально охоплювали кілька колишніх областей або їх частин. У свою чергу, крайзгебіти об'єднували територію кількох районів. Територіально незмінними залишилися райони, що зберігалися на основі радянського поділу.

Створений за наказом А. Гітлера та підпорядкований міністерству окупованих східних областей РКУ займав територію розміром у 339 195,83 кв. км. із якої 40 353 кв. км становила територія Білорусії, а територія України відповідно становила 298 806,83 кв. км. або 51,7 % території Української РСР і відповідно 6,9 % – Білоруської РСР.

«Зона військової адміністрації», або «військова зона України», – це тиллові райони вермахту кордони, які обмежувалася по мірі його просування вглиб СРСР шляхом передачі окупованих територій до складу адміністративно-територіальних одиниць – дистрикту «Галичина», Рейхскомісаріату «Україна», губернаторства «Трансністрія» [70, арк. 6,64,81]. У географічному розумінні – це територія п'яти північно-східних

областей Української РСР – Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (з 1961 р. – Донецька) та Ворошиловградської (з 1990 р. – Луганська), які впродовж 1941–1943 рр. перебували під управлінням військового командування (Додаток Ж.1).

Через три дні після нападу на СРСР 25 червня 1941 р. А. Гітлер своїм наказом передав всю повноту влади командувачам вермахту [215, с. 3; 238, с. 291-292]. Це було обумовлено стратегією введення цивільної адміністрації під час військових дій. Вона базувалася на переміщенні тилових кордонів областей, що знаходились на території військової адміністрації для створення цивільної адміністрації на теренах «колишнього» Радянського Союзу. Структура ЗВА була встановлена «Особливими вказівками щодо забезпечення. Частина С» від 3 квітня 1941 р. У відповідності до них вона поділялась на райони армій, які склалися з району бойових дій, оперативного тилового району і тилового району груп армій. Від лінії фронту в напрямку до Третього рейху послідовність вищевказаних структурних одиниць зони військового управління виглядала таким чином: район бойових дій – оперативний район армій – тилловий район груп армій [417, с. 123; 524, с. 337]. Про адміністрацію ЗВА йшлося в наказі «Про управління в зайнятих областях СРСР» від 22 червня 1941 р.: «Належні до захоплення німецькими військами області СРСР, у ході операцій вважаються, до подальших вказівок, областю військових операцій. Військове командування має право в цих областях використовувати повну владу і уповноважене передати це право командуванню військових груп і армій» [573, с. 91]. В «Основних положеннях про військову адміністрацію на підпорядкованій території армійського тилового району» наголошувалось: «Перед військовою адміністрацією стоїть завдання підготувати здійснення політичних планів імперського уряду на захопленій території. Всі заходи, здійснені в цій області, повинні спрямовуватись насамперед на те, щоб забезпечити потреби німецьких і румунських військ. Детальна організація місцевого управління залишається завданням для цивільної адміністрації» [78, арк. 52].

Відповідно до викладеного, слід погодитися з точкою зору В. А. Нестеренка, який стверджує, що формування території цієї окупаційної зони на території України відбувалося, поступово виділяючи такі етапи: «1. Від 22 червня до 20 серпня 1941 р. – з початку війни до створення РКУ; 2. Від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. – до неї

входила більша частина Лівобережної України, а кордон з РКУ проходив по Дніпру; 3. Від 1 вересня 1942 р. до кінця окупації – в результаті літнього наступу 1942 р. німці оволоділи всією територією України, тому 1 вересня 1942 р. частина Лівобережжя була передана до РКУ» [688, с. 12].

Адміністративно-територіальний поділ у ЗВА був унікальним, оскільки поєднував у собі елементи радянського адміністративного устрою та військової управлінської системи під керівництвом вермахту.

Найнижчою ланкою територіального поділу ЗВА залишалися райони. Організація місцевого управління на сході у зоні військового управління спиралось насамперед на колишній адміністративний поділ, обмежуючись селом, общиною і районом. Кордони радянських районів були збережені з адміністративної точки зору, з деякими відмінностями: коли в певній місцевості «...справи з бандитизмом вимагали втручання кількох місцевих комендатур, тоді для забезпечення спокою один район розділяли на два, і навпаки, два райони об'єднувалися, коли існувала нестача німецького персоналу для створення місцевих комендатур» [76, арк. 15]. Так, наприклад, Харківська область була поділена на дев'ять гебітів, що склалися із 33 крайсів (районів); Сумська – вісім гебітів та 31 район; Ворошиловградська – вісім округів і 35 районів [348, с. 6; 586, с. 107; 595, с. 285] (Додаток Ж.2).

Наступний адміністративний поділ не відповідав колишній області через територіальні невідповідності розташування адміністративних установ вермахту – комендатур відносно територіального поділу. В тиловому районі груп армій (саме у цьому районі військової адміністрації перебували шість східних українських областей протягом 1942–1943 рр. – Авт.), управління територією відбувалося через дивізії охорони тилів і армій чи головні польові комендатури, а далі – польові (територіально об'єднували кілька районів) та місцеві або гарнізонна комендатури [573, с. 90]. У територіальному відношенні місцева комендатура управляла двома-п'ятьма районами. Наприклад, гарнізонній комендатурі № 514 підпорядковувалися райони: Славянська, Ярматорська, Червоного лиману; № 447 – райони Константинівський, Артемівський; № 452 – райони Горлівський, Дзержинський, Орджонікідзівський; № 453 – райони Макіївський, Харцизький, Чистяково, Снігове, Амвросіївський та ін.

[74, арк. 97-98]. У середньому кожній польовій комендатурі підпорядковувалось 10–20 районів [551, с. 176]. Так, польовій комендатурі №198 в Охтирці у липні 1942 р. підпорядковувалося 12 районів: Охтирський, Писарівський, Тростянецький, Грунський, Лебединський, Штепівський, Недригайлівський, Синівський, Сумський, Миропільський, Хотенський та Ульяновський [71, арк. 8]. На території України, що перебувала під військовою адміністрацією знаходилися дві головні польові комендатури № 397 – у м. Сталіно та № 399 – у м. Конотопі. Першій підпорядковувалися польові комендатури у Ворошиловграді та Новочеркаську, гарнізонна комендатура у Сталіно. Другій – польові комендатури в Рильську, Ніжині, Старобельську, Чугуєві та Обояні [67, арк. 71-72]. Територіально головні польові комендатури охоплювали територію кількох областей. Наприклад, головна польова комендатура «Донець» у м. Сталіно охоплювала територію площею близько 52000 кв. км. із яких: Сталінська область – 21000 кв. км, частина районів Ворошиловградської області – 11000 кв. км і Ростовська область – 20000 кв. км. Розміри території: із заходу на схід – 300 кв. км., з півдня на південь – 250 кв. км. Кількість населення становило приблизно до 2,8 млн. осіб. Під владою головної польової комендатури знаходилося сім великих міст – Сталіно, Макіївка, Маріуполь, Таганрог, Шахти, Орджонікідзе і Горлівка [74, арк. 77].

Встановити точну кількість районів, які були в підпорядкуванні тієї чи іншої комендатури доволі складно, адже комендатури не були сталими органами управління, як наприклад в РКУ, або дистрикт Галичина, а весь час рухалися із просуванням фронту, змінюючи своє розташування і відповідно підконтрольні райони. Так, наприклад, польовій комендатурі № 200, що діяла в Конотопі протягом 24 листопада 1941 р. – 17 червня 1942 р., спочатку в її складі перебували 24 райони, у грудні їх кількість зменшилась до 15, а пізніше до 13 районів Сумської області. 8 червня 1942 р. їй було передано, ще сім районів Курської області [72, арк. 204].

Загальна площа ЗВА на території України становила 141 тис. кв. км або 24,4% території Української РСР. За іншими даними, що наводить дослідник В. М. Нем'ятій, її територія становила 185 тис. кв. км [526, с. 120].

Унікальністю ЗВА на території України було те, що вермахт був на вказаній території вищим територіальним органом влади. На відміну від зони цивільної

адміністрації, де територіальні органи управління були сталими, тут комендатури різних рівнів часто змінювали райони управління і майже неможливо встановити, яка комендатура відповідала за який район України. Адміністративний поділ цієї окупаційної зони являв собою «симбіоз» відновлених найнижчих радянських адміністративних одиниць – район, та органів окупаційного управління – комендатур. Так, найнижчою ланкою адміністративно-територіального поділу були райони. Наступною була та територія, якою управляла міська (районна або гарнізонна) комендатура, саме її територія управління становила таку адміністративну ланку. Об'єднана територія місцевих комендатур під управлінням польової комендатури була третьою ланкою. Найвищою адміністративно-територіальною одиницею цієї зони були території управління головних повітових комендатур, що об'єднували території всіх підпорядкованих польових комендатур. Схематично, адміністративно-територіальний поділ у зоні військової адміністрації можна подати таким чином: територія головної польової комендатури – територія польової комендатури – територія місцевої комендатури – райони – сільради – села.

Частина українських земель: Ізмаїльська, Одеська, Чернівецька та окремі райони Вінницької і Миколаївської областей перебували під румунською окупацією [87, арк. 13]. Про це було домовлено між І. Антонеску та А. Гітлером під час зустрічі в Мюнхені 2 травня 1941 р. Саме тоді фюрер повідомив, що готується напасти на Радянський Союз та запропонував І. Антонеску взяти участь у майбутній війні на боці Німеччини, за що Румунія зможе повернути до свого складу втрачені у 1940 р. Бессарабію та Північну Буковину і навіть розширити кордони далі на схід [217, с. 689]. Деякі дослідники вказують на більш ранню дату цих «домовленостей». Так, молдавський дослідник К. Ф. Попович, посилаючись на план «Барбаросса» та усні свідчення представників окупаційної адміністрації на території України, доводить, що про участь Румунії у війні проти СРСР було домовлено ще у листопаді 1940 р. [268, с. 76-77]. На початку успішної військової кампанії проти СРСР під час наради 16 липня 1941 р., коли вирішувалося питання реорганізації та поділу захоплених радянських територій, на запитання Г. Герінга, які території обіцяні іншим державам, А. Гітлер відповів, що «...Антонеску хоче Бессарабію разом з Одесою, разом зі смугою,

яка тягнеться від Одеси в північно-західному напрямку». На заперечення А. Розенберга з цього приводу фюрер відповів, що, «...новий кордон, якого хоче Антонеску, не набагато виходить поза старий румунський кордон» [249, с. 179]. Таким чином, Румунія разом з Німеччиною стала також окупантом України під час Другої світової війни.

Протягом 5–12 липня 1941 р. румунська армія захопила Північну Бессарабію. До 22 липня – її центральну частину, а повна її окупація завершилася 26 липня захопленням Ізмаїльської області (Південної Бессарабії. – Авт.) [503, с. 156, 161]. Після 28-ми денної оборони радянські військові частини вимушені були відступити з території Ізмаїльської області. Так, 20 липня румунськими військами був захоплений Ренійський район, 22 липня – Суворівський, Тузловський, 23 липня – Арцизський, Тарутинський, 24 липня – Болградський, Бородинський, Ново-Іванівський, 25 липня – Кілікійський, Саратський, Старокозацький, Татарбунарський, 26 липня – Лиманський та Білгород-Дністровський райони [106, арк. 19].

Наказом І. Антонеску від 19 липня 1941 р. створено провінцію «Бессарабія» з центром у м. Кишинів, а 25 липня 1941 р. румунською окупаційною владою був виданий наказ про тимчасовий устрій між Дністром і Прутом [210, с. 40-41]. Відповідно до нього «...територія відвойованої Бессарабії є юридичною одиницею Румунії під керівництвом уповноваженого І. Антонеску», яким 12 липня було призначено генерала Г. Войкулеску [569, с. 106]. 3 вересня 1941 р. в Бухаресті був виданий «Декрет-Закон № 2506», яким встановлювався новий статус Бессарабії, адже з провінції вона перетворювалася на губернаторство «Бессарабія». Протягом 1–12 листопада 1941 р. в губернаторстві «Бессарабія» відбувся плебісцит з метою приєднання його до складу Румунії. Проводився він таким чином: у ньому брало участь тільки чоловіче населення віком від 21 року. Голосуючим видавалися два бюлетені: білий – для відповіді «так», жовтий – «ні». Голосування відбувалося під наглядом жандармерії та військ. Перед проведенням плебісциту міністерство внутрішніх справ Румунії дозволило владі губернаторства застосовувати всі необхідні заходи для його здійснення. Одним із таких заходів стала обов'язкова здача невикористаного бюлетеня при виході із дільниці. Зважаючи на це, все населення погодилося з включенням губернаторства «Бессарабія» до складу Румунії [142, арк. 2-19]. На включеній до складу Румунії території Бессарабії, а також і Буковини

поширювалась чинність румунських законів, фінансова, податкова, соціально-економічна система і звичайно румунський адміністративний устрій [539, с. 150-152]. Це «входження» Південної Бессарабії та Північної Буковини розглядається українськими істориками як анексія або інтеграція [561, с. 363; 696, с. 74].

В адміністративно-територіальному відношенні губернаторства «Бессарабія» і «Буковина» поділялись на жудці (Judetul), які в сільських районах складалися із плас (Plasii). У свою чергу пласи поділялися на комуни (Comunei), які складалися із сільських громад (Satele). Великі міста з навколишніми районами утворювали муніципалітети (Municipiul), також виділялися міста з самоуправлінням (Orasul), що були складовими адміністративними частинами жудців [96, арк. 32-34]. У перекладі назв територіальних одиниць губернаторства українські історики використовують терміни: «повіт» замість «жудець», замість «пласа» – «волость» або «пласт», замість «комуна» – «громада», «котушка» або «управа» [480, с. 86; 481, с. 46; 569, с. 106; 617, с. 274].

До складу губернаторства «Бессарабія» увійшли правобережні території Молдавської РСР та Ізмаїльська область Української РСР. В адміністративному відношенні губернаторство поділялося на дев'ять повітів. Відповідно, територія Молдавії була поділена на шість повітів: Бельцький, Бендерський, Калгульський, Кишенівський, Орієвський, Сорокський, а України – на три: Ізмаїльський, Кілікійській і Четая-Албе (Білгород-Дністровський) [210, с. 560; 345, с. 36; 658, с. 367] (Додаток 3.1).

Адміністративно молдавська територія в складі губернаторства поділялась на шість жудців, що у свою чергу складалися із 27 плас. Українське Придунав'я (Ізмаїльська область УРСР – Автор) поділялось на три жудці, що складались із 11 плас [150, арк. 1, 13; 152, арк. 2; 156, арк. 73] (Додаток 3.2). Окрім цього, у складі губернаторства «Бессарабія» було утворено чотири муніципалітети серед яких тільки один – Четая-Албе – знаходився на українській території, а також п'ять із 13 міст з самоуправлінням: Кілікія Нова, Валков, Ізмаїл, Болград та Рені [713].

Територія губернаторства «Бессарабія» становила приблизно 43 700 кв. км із яких 12 400 кв. км складала українська територія Придунав'я (колишня Ізмаїльська область), тобто до його складу входило 2,1% території Української РСР.

Після 12-ти денної оборони радянські військові частини, виконуючи Директиву

Воєнної ради Південного фронту від 3 липня 1941 р., змушені були залишити територію української Буковини. 5 липня війська румунської армії окупували Кіцманський, Новоселицький, Путильський та Сторожинецький райони, 6 липня – Вижницький, Глибоцький, Грецаївський, Заставінський, Кельменський, Хотинський та увійшли у Чернівці, а 7 липня захопили останній район Чернівецької області – Сокирянський [466, с. 134, 543; 467, с. 192, 624].

Ще до окупації Чернівецької області командувач 8-ю піхотною дивізією генерал Георг Авромеску 3 липня 1941 р. видав наказ про встановлення окупаційного режиму в Буковині [233, с. 194-195]. Вже 14 липня 1941 р. бухарестська влада проголосила Північну Буковину (Чернівецьку область – Автор) румунською територією, а 18 липня було оголошено «Маніфест про приєднання Північної Буковини до Королівської Румунії» і створено провінцію «Буковина» з центром у Черновицях (Чернівцях) [481, с. 47-48].

3 вересня 1941 р. І. Антонеску підписав «Декрет-Закон про організацію Бессарабії та Буковини №2506», за яким провінція «Буковина» реорганізовувалась на губернаторство [181, арк. 1-4]. Остаточне включення Буковини до складу Румунії відбулося після проведеного з 9 до 12 листопада 1941 р. плебісциту, результатом якого стало включення губернаторства «Буковина» до складу королівської Румунії [165, арк. 1-5; 180, арк. 2-10].

Губернаторство «Буковина» об'єднувало: Чернівецьку область Української РСР, Ліпканський і Бріченський райони Молдавської РСР та румунські повіти: Дорохой, Камплуг, Радауці, Сучава. Спочатку на території губернаторства було створено шість повітів: Хотинський, Чернівецький, Сторожинецький, Сучавський, Радауцький, Кимплузський, а 4 жовтня 1941 р. спеціальним Декрет-Законом було приєднано також Дорохойський повіт [157, арк. 1-2] (Додаток К.1).

Губернаторство складалося із семи жудців, що об'єднували румунську та українську територію. Так, жудці Сучава і Камплуг були утворені винятково на румунській території, а жудці Чернівці та Сторожинець – на українській. Жудці Дорогой і Сучава включали до свого складу пласи, що були створені як із румунської, так із української територій. Наприклад, жудець Радауци складався із румунської пласи Радауци і двох створених на українській території – Селятин та Сірет [174, арк. 5, 11;

179, арк. 2-19] (Додаток К.2).

Територія губернаторства «Буковина» становила близько 20 тис. кв. км, із яких 8 400 кв. км – територія Чернівецької області або 1,4% Української РСР та близько 900 кв. км території Ліпканського і Бріченського районів Бельцького повіту Молдавської РСР.

27 липня 1941 р. А. Гітлер привітав І. Антонеску з приєднанням Бессарабії та Буковини до Румунії і запропонував продовжувати наступ румунської армії у південно-східному напрямку, за що обіцяв передати під контроль захоплені там території. Через три дні він отримав відповідь, що Румунія виконає поставлені перед нею військові завдання та забезпечить контроль у визначених фюрером районах [254, с. 115; 662, с. 361]. 14 серпня 1941 р. А. Гітлер запропонував І. Антонеску взяти управління на території між Дністром та Дніпром, на що 17 серпня останній погодився взяти під контроль тільки територію межиріччя Дністра та Південного Бугу, а на території між Південним Бугом та Дніпром згодився на забезпечення охоронних функцій, пояснюючи це тим, що в Румунії немає належних засобів та відповідної кількості адміністративних кадрів для управління вказаною територією [403, с. 20; 535, с. 183].

У результаті вищезгаданих переговорів Гітлер – Антонеску, останній 19 серпня 1941 р. видав Декрет «Про запровадження румунської цивільної адміністрації на території між Дністром та Бугом» на півночі обмеженою лінією Могилів-Жмеринка. Таким чином, на вказаній території Румунія утворювала третє губернаторство під назвою «Трансністрія» [210, с. 54-55; 221, с. 160-161; 644, с. 127]. Дослідник О. Воробйов, посилаючись на румунські трофейні документи, стверджує, що назва «Трансністрія» походить від румунської назви Дністра – «Ністру» і буквально означає територія за Дністром [21, арк. 24] (Додаток Л.1). У сучасній історичній науці назву «Трансністрію» перекладають як: «Задністров'я», «Придністров'я», «Наддністрянщина» та подібні назви. 27 серпня 1941 р. Генеральний штаб румунської армії отримав від німецької військової місії інструкцію «Про функції окупаційних військ в Транстрірії», яка містила вказівки німецького зразка військової охорони цієї території.

Остаточне оформлення та передача управлінням губернаторством «Трансністрія» Румунії відбулося 30 серпня 1941 р. у м. Тигині (Бендери) у ході переговорів між представниками німецького та румунського командування. Генерали Тетеряну і Хауффе

підписали німецько-румунську «Угоду про адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром та Бугом («Трансністрія») і Буг – Дніпро (області Буг – Дніпро)» (ще відома як угода «Тетеряну–Хауффе»), за якою Румунія мала відповідати за безпеку, адміністрацію та економічну експлуатацію «Трансністрія». Німецька сторона виконувала в губернаторстві роль консультанта і надавала необхідну підтримку румунській адміністрації. Стосовно області Буг – Дніпро, то відповідальність за адміністрацію та економічну експлуатацію цієї території покладалася на Німеччину. Румунія мала підтримувати тільки порядок та безпеку в цій області. Таким чином, Румунія отримала від Німеччини мандат на здійснення тимчасового контролю, адміністрації та економічної експлуатації «Трансністрії» [398, с. 361; 523, с. 159-160; 562, с. 92-93].

Відзначимо, що серед науковців і дослідників, що займаються вивченням цього періоду, не існує єдиної точки зору щодо статусу цієї території. Так, О. В. Новосьолов стверджує, що угода «Тетеряну–Хауффе» встановила для Румунії подвійну демаркаційну лінію на сході: одну вздовж Дністра, яка відділяла Румунію від її ж окупаційної зони, інша – вздовж Південного Бугу, яка розмежовувала румунську та німецьку зони окупації [689, с. 12]. Румунські історики В. Добрінеску та І. Крицеску стверджують, що губернаторство «Трансністрія» мало статус території під тимчасовою румунською військовою окупацією, а не було цивільною адміністративною одиницею [647, с. 87; 651 с. 235; 655, с. 54].

Губернаторство «Трансністрія» з центром у м. Одеса (з 19 серпня до 17 жовтня 1941 р. центром було м. Тирасполь. – Авт.) займало територію між Дністром та Південним Бугом: Одеську, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей Української РСР, а також лівобережні райони Молдавської РСР – Дубосарський, Рибницький і Тираспольський.

У термінології поділу «Трансністрії» окупантами використовувались одночасно румунські та німецькі позначення адміністративно-територіальних одиниць. За румунським варіантом губернаторство складалося із жудців (Judetul), що поділялися на пласи (Plasii), які, у свою чергу склалися з комун (Comunei), сільських громад (Satele), муніципалітетів (Municipiul) та міст із самоуправлінням (Orasul) [85, арк. 1]. За німецьким зразком, що виник після передання цієї території під владу німецького військового командування у 1944 р., ця територія складалася з округ (District), що поділялися на райони

(Rajon), міські округи (Town Mayors), міста (City Mayors) [648, с. 78]. Співіснування цих двох термінологій привело до створення українськими істориками унікальних варіантів визначення складових частин «Трансністрії». Так, за П. В. Рекотовим, вона поділялася на округи (повіти), що складалися з районів (волостей), які складалися з управ [573, с. 97]. За даними дослідників І. І. Ніточко та В. П. Щетнікова, ця територія була поділена на повіти, що складалися з районів. Останні у свою чергу поділялись на комуни, що складалися з одного великого чи кількох невеликих селищ [537, с. 272; 641, с. 825]. За варіантом дослідників О. Я Шнабель-Тихомирова і Т. М. Романенко-Завтур вона поділялася на префектури (уїзди) та претури (райони) [635, с. 82].

Адміністративний устрій губернаторства «Трансністрія» складався із 13 жудців (дистриктів), що поділялися на 59 плас (районів). Територіально 10 жудців були створені виключно на українській території: Ананьїв, Балта, Березівка, Голта, Жугустару, Могилів, Одеса, Очаків, Овідіополь, Тульчин та три: Дубосари, Рибниця і Тирасполь, що об'єднували у своєму складі українську та молдавську території. Наприклад, жудець Рибниця складався із п'яти плас, із яких дві: Рибниця і Каменка були створені на молдавській території та Кодима, Піщанка й Бірзула на українській [145, арк. 1-15]. (Додаток Л.2). У складі губернаторства «Трансністрія» було утворено два муніципалітети – Одеса і Тирасполь, а також 14 міст з самоуправлінням – Могилів, Ямпіль, Балта, Очаків, Березівка, Овідіопіль, Григоріопіль, Дубасари, Ананьїв, Голта, Рибниця, Барзула, Берзад, Жмеринка [403, с. 24]. Кордон між «Трансністрією» та РКУ проходив по лінії: Миколаїв – р. Південний Буг – Константиновка – Бобрейск – Могилів-Подільський [88, арк. 5; 100, арк. 44].

Загальна територія губернаторства «Трансністрія» становила близько 44 тис. кв. км (20 910 кв. км – Одеської, 10 580 кв. км – Миколаївської, 8438 кв. км – Вінницької областей та 4 138 кв. км – Молдавії) або 7,7% території Української РСР. За даними українського історика діаспори А. Жуковського, територія губернаторства становила 40 тис. кв. км [434, с. 125]. Дослідник В. М. Нем'ятий наводить цифру в 100 тис. кв. км [198, с. 245]. У свою чергу С. А. Гратинич, А. Морару і А. Далін наводять дані про 39 733 кв. км [403, с. 24; 648, с. 62; 658, с. 368].

Таким чином, територія України була розділена німецькими та румунськими

загарбниками на шість окремих окупаційних утворень, що були поділені на дві зони окупації – німецьку та румунську. Під владою нацистської Німеччини перебувала найбільша частина захоплених українських територій у складі: дистрикту «Галичина» (утворений 1 серпня 1941 р., котрий став частиною «Генерал-губернаторства для окупованих польських територій»), Рейхскомісаріату «Україна» (проголошений 20 серпня 1941 р., який об'єднував українські території під контролем німецької цивільної адміністрації «окупованих східних територій») та «зони військової адміністрації» (легалізована наказами німецького вищого командування від 3 квітня, 22 і 25 червня 1941 р., що об'єднувала українські території під контролем німецької військової влади) загальним розміром 487 887 кв. км. Південно-західні регіони України були реорганізовані Румунією на губернаторства «Бессарабія», «Буковина» (створені провінціями в липні 1941 р., у вересні реорганізувались на губернаторства, і в листопаді стали частинами Румунії) і «Трансністрія» (виникла у другій половині серпня 1941 р., у ході підписання угод між німецьким і румунським військовим командуванням) загальним розміром 60 700 кв. км.

2.3. Особливості функціонування органів управління в окупаційних одиницях

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз, а тому і на Україну, що на той час була його складовою частиною. У цей самий день керівник штабу Верховного командування збройних сил Третього рейху В. Кейтель видав наказ «Про управління в зайнятих областях Союзу Радянських Соціалістичних Республік», за яким вища адміністративна влада у зоні військової адміністрації надавалась військовим [27, арк. 19]. Через три дні А. Гітлер спеціальним наказом передав командувачам вермахту всю повноту влади на захопленій території [226, с. 47-48].

Наведене вказує на те, що найвищою ланкою управління в ЗВА було вище керівництво вермахту. Головну посаду в цій ієрархії посідав А. Гітлер як головнокомандувач збройних сил нацистської Німеччини. З 19 грудня 1941 р. він також присвоїв собі звання головнокомандувача ОКХ. Другою за впливом керівною особою був В. Кейтель – керівник штабу ОКВ. Ще однією ланкою управління стали головнокомандувачі груп армій «Південь», «Центр», «Північ», що підпорядковувались

наказам вищих інстанцій. У різний час групи армій «Південь», що діяла на території Української РСР, очолювали Г. Рутштед, В. Рейхенау, Ф. Бок, Е. Манштейн та ін.

Плануючи війну проти Радянського Союзу, нацистами була розроблена спеціальна стратегія з управління захопленими радянськими територіями, що полягала у створенні цивільних адміністративних утворень до остаточної перемоги на Сході. До цього в країнах Західної Європи, що були захоплені німцями в 1939–1940 рр. спочатку діяв військовий режим і тільки після перемоги замінювався цивільною адміністрацією, залежною від рейху. Відповідно до нової стратегії були вироблені спеціальні директиви та військові органи, які пришвидшували передання захоплених територій від військової до цивільної адміністрації [59, арк. 14]. Згідно з цим загарбані території поділялись на райони армій, що склалися з району бойових дій, оперативного тилового району армії і тилового району. У районі бойових дій не створювалось управлінських органів, тут вся влада знаходилась у руках військових – командувачів штабів армійських корпусів та дивізій. В оперативних тилових районах армій створювались польові та міські комендатури, управлінням яких здійснювали коменданти, що були підпорядковані коменданту оперативних тилів армії. У тиловому районі груп армій створювались головні польові комендатури, польові та місцеві комендатури. Управління в цьому районі виглядало таким чином: коменданти місцевих і польових комендатур підпорядковувалися коменданту головної польової комендатури, у свою чергу він підпорядковувався командирі військ охорони тилів та командувачу військ охорони тилів. Штаби армійських корпусів та дивізій, комендант оперативного тилу армії, командир військ охорони тилів і командувач військ охорони тилів підпорядковувалися командувачу армій, а він у свою чергу командувачу груп армій [198, с. 20-21].

Середню ланку адміністрації ЗВА створювали комендатури, що діяли в тиловому районі групи армій «Південь». Саме в цьому районі знаходились східноукраїнські області протягом 1941–1943 рр. Управління цією територією здійснювали головні польові комендатури, яким підпорядковувалися польові та місцеві комендатури, що мали свої філії. Також тут існували гарнізонні комендатури, що були підлеглі безпосередньо командирі дивізій охорони тилу. Керівництвом комендатур здійснював VII адміністративний відділ при штабі військ командувача тилового району, однак

наприкінці 1942 р. керівництво ними було передано адміністративним відділам при штабах груп армій. Ще однією зміною в управлінні стала ліквідація місцевих комендатур у 1943 р. та передання їх повноважень з управління польовим комендатурам, що мало б забезпечити більш ефективно здійснювати управління територією [551, с. 175].

Комендатури створювались штабами військових частин і виконували два завдання – командне та управлінське. До першого відносилося забезпечення спокою в окупованих територіях і охорона тилів. До другого – створення керівництва, контроль місцевих органів управління та мобілізація резервів для ведення війни. У питанні управління територією вони мали право координувати діяльність органів самоуправління – районних, міських та сільських управ. Видавати їм накази і розпорядження й контролювати їх виконання. Структура комендатури незалежно від виду мала такі відділи – військовий, сільськогосподарський, поліції та каральних загонів, транспортний, реєстрації та прописки населення, у справах військовополонених і фінансів. Для кращого ведення справ комендант у штаті працівників мав помічника, писаря, перекладача, близько 10–15 зв'язкових мотоциклістів і до 30 охоронців. Якщо комендатура знаходилась у великому місті або контролювала велику територію, то в підпорядкуванні коменданта були охоронні дивізії чи військові полки [573, с. 90; 605, с. 16].

Нижчу управлінську ланку на території ЗВА утворювали органи «місцевого самоврядування» – районні, місцеві та сільські управи. Районну управу очолював районний керівник (районний бургомістр, районний старійшина), що призначався та звільнявся за поданням польової комендатури або командувача тилового району. Він здійснював загальне керівництво районом – впроваджував до виконання накази і розпорядження комендатури, видавав власні директиви на їх основі та пильнував за їх здійсненням у межах району, забезпечував порядок й охорону громадської безпеки тощо. Його управління складалось із таких відділів: загального керівництва, політичного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарії, фінансів, будівництва, промисловості, постачання та забезпечення робочої сили та пропаганди [232, с. 27]. Ще однією ланкою управління були місцеві та міські управління на чолі з бургомістром. Їх управлінський апарат, завдання та обов'язки були такі самі як у районному управлінні. Бургомістр був представником своєї місцевості або міста, йому підпорядковувалися всі перелічені

керівники. Віддавав вказівки сільським старійшинам, доводив до їх відома накази вищих інстанцій та відповідав за управління господарства общини [270, с. 143]. Найнижчою ланкою адміністрації була сільська управа на чолі з старостою, якого призначав бургомістр. Старости підпорядковувалися бургомістру, впроваджували в життя накази бургомістра та інших вказаних інстанцій, слідкував й звітував за їх виконання. Власного управлінського апарату не мав, йому підпорядковувалися тільки поліцаї та писар. Фактично його робота зводилась до організації сільського життя та «бухгалтерського обліку» виконаних робіт на вимогу окупантів [76, арк. 16-18; 83, арк. 3-4]. (Додаток М.1).

Окрім військово-адміністративної влади у зоні військової адміністрації управлінський апарат складався ще з двох частин – економічно-господарської та поліційно-контрольної. Разом вони становили єдиний управлінський апарат окупованими східними територіями.

Разом з військово-адміністративними органами на окупованій території для виконання економічних планів німецьких загарбників створювалась економічно-господарська влада на чолі з Рейхсмаршалом та Уповноваженим з чотирьох річного плану Г. Герінгом. Наказом А. Гітлера від 29 червня 1941 р. він був призначений Уповноваженим з використання економіки східних областей [226, с. 245]. Згідно з цим вся економічна влада у ЗВА була сконцентрована в його руках. Під керівництвом Г. Герінга знаходилось Управління військової економіки і озброєння при головному штабі збройних сил Німеччини та «Східний штаб економічного керівництва». Перша організація відповідала за функціонування німецької військової економіки взагалі, друга – була вищим економічним органом влади виключно в східних окупованих районах. Безпосередньо в ЗВА при генерал-квартирмейстері командування сухопутними силами було утворено «Економічний штаб Ост», що діяв у ролі «польового управління» «Східного штабу економічного управління». Він складався з керівника штабу з управлінським відділом і трьох економічних груп: М (Militar) – з питання з озброєння та господарськими засобами транспорту, La (Landwirtschaft) – продовольчого забезпечення та сільське господарство і W (Wirtschaft) – промислова економіка, включно сировинне та виробниче постачання, лісове господарство, фінансові та банкові, трофейні, торгівлі, товарообігу використання робочої сили [687, с. 35].

Таким чином, вище економічне керівництво в окупованих східних територіях

належало Рейхсмаршалу та Уповноваженому з чотирирічного економічного плану Г. Герінгу. Ще однією вищою ланкою стало – економічне управління при штабі збройних сил на чолі генералом піхоти Георгом Томасом і «Східний штаб економічного керівництва», очолюваний статс-секретарем Паулем Кернером. Вони отримували вказівки та накази від Герінга і на їх основі видавали економічні директиви для «Економічного штабу Ост». За даними дослідниці В. М. Науменко «Східний штаб економічного керівництва» мав стати вищим економічним органом влади в окупованих східних територіях, однак вже «...на початку 1942 р. його функції перейняли на себе імперські міністерства та органи чотирирічного плану». «Економічний штаб Ост» був вищим виконавчим органом безпосередньо на окупованій території Радянського Союзу. До його компетентності входила «організація функціонування економіки на сході» на основі наказів, директив, розпоряджень Рейхсмаршала та вищих економічних інстанцій, з тим, щоб «...забезпечити продовольче і промислове постачання армії із захоплених районів, а також підтримку місцевої військової економіки у межах, відповідних потребам Третього Рейху». Протягом всього часу існування штабу його очолювали: генерал-лейтенант В. Шуберт (25 березня 1941 – 30 червня 1942 рр.), генерал Г. Томас (1 липня – 3 серпня 1942 р.) і генерал О. Штапф (з 4 серпня 1942 р. до кінця окупації) [483, с. 22; 687, с. 36].

Безпосередньо у ЗВА, протягом всього періоду окупації, у тиловому районі групи армій «Південь» (очолював її генерал-лейтенант Штілер фон Хейдекамф. – Автор) діяла економічна інспекція «Зюйд» («Південь»), яка разом з іншими інспекціями «Норд», «Мітте», «Вестфалія» підпорядковувалася «Економічному штабу Ост». За даними В. М. Науменко, за весь період окупації вона кілька разів змінювала свою назву: «В» (липень – вересень 1942 р.), «Дон-Дінець» (вересень 1942 – лютий 1943 рр.), а з 1943 р. знову отримала стару назву – «Зюйд» [687, с. 41]. Межі економічної інспекції «Зюйд» постійно змінювались відповідно до просування лінії фронту, таким чином, фактично вся територія Української РСР у різний час знаходилась під її управлінням. Однак основна діяльність інспекції відбувалась на території лівобережної частини Київської області, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій, які до вересня 1942 р. перебували під військовим управлінням та Донецькій, Луганській, Харківській, Сумській, Чернівецькій областях, що постійно перебували під військовою владою [687, с. 50].

Економічним інспекціям підпорядковувались економічні (господарські) команди, що мали створюватись при охоронних дивізіях (головних польових комендатурах), однак, з розвитком військових дій вони почали діяти в окремих областях та були виконавчими органами економічної влади у області чи окремому регіоні певної території. З самого початку на території інспекції «Зюйд» було передбачено створити дев'ять економічних команд: «Хоензальца» для Київської області, «Торн» – Львівської, «Оельс» – Кишинівської, «Острово» – Одеської, «Лісса» – Дніпропетровської, «Генезен» – Сталінської, «Оппельн» – Харківської, «Бріг» – Сталінградської, «Оляу» – Ростовської. У ході військових дій деякі з цих команд були передислоковані в інші місця. «Оельс» була перетворена на команду «Запоріжжя»; «Острово» у «Крим»; «Бріг» спочатку знаходилась у Львові, потім у Дніпропетровську і, нарешті у Дружинівці; «Оляу» протягом 1941–1942 рр. діяла в Брянській області, а «Нордерней» в Кіровоградській. У ході реорганізації «Економічного штабу Ост» у 1942 р. було утворено чотири команди: «Полтава», «Чернігів», «Суми» і «Курськ», а «Оляу» та «Нордерней» повернулися в Німеччину. За даними дослідника В. А. Нестеренка на 1 жовтня 1942 р. економічній інспекції «Зюйд» підпорядковувалось десять господарських команд відповідно до областей Крим, Харків, Суми, Чернігів, Ворошиловград, Курськ, Ростов, Воронеж та дві – у Сталіно [687, с. 49-50; 688, с. 42]. Економічні команди здійснювали керівництво в областях і районах окупованої території. Вони могли керувати всією економікою контрольованої території, або окремою галуззю господарства, залежно від першочергових потреб армії. Таким чином, середню ланку економічно-господарської влади на території України в тиловому районі групи армій «Південь» належала економічній інспекції «Зюйд» та її економічним командам, що були підпорядковані «Економічному штабу Ост» й відповідали за впровадження його директив безпосередньо на окупованій території. Інспекція відповідала за економічну діяльність на всій території тилу групи армій «Південь», а команди у свою чергу на підконтрольних їм областях чи районах.

Нижчою ланкою економічної влади становили господарські управління (господарські групи), що створювалися при польовій комендатурі. Вони здійснювали управління господарством у межах діяльності польових комендатур на основі наказів

та розпоряджень економічної команди [76, арк. 12]. Їм підпорядковувались керівники сільських господарств та промислових підприємств, що знаходились на території польової комендатури (Додаток М.1).

Наступною владою у зоні військової адміністрації на території України була поліційно-контрольна очолювана рейхсфюрером СС і керівником поліції Німеччини Г. Гімлером. Спеціальним наказом А. Гітлера від 17 липня 1941 р. «Про введення поліційного режиму в тимчасово окупованих областях СРСР» йому була доручена поліційна охорона окупованих східних територій. Відповідно до цього, при кожній групі армій були командировані спеціальні повноважені поліції безпеки і СД. На території України таким представником був бригаденфюрер СС М. Томас. Загальна координація всіх поліційно-каральних заходів на території України, у тому числі й ЗВА, покладалася на обергрупенфюрера СС Г. Прюцмана [237, с. 582; 462, с. 59].

Середню ланку поліційно-контрольної влади становили німецькі поліційно-каральні органи, що діяли на території ЗВА. На відміну від інших влад (військово-адміністративної, економічно-господарської) у поліції не існувало чіткої ієрархічної підлеглості та звітності, в ній панувала непереборна роздробленість. Жоден з поліційно-каральних органів не підпорядковувався іншому, а також ні органам адміністративної влади, а тільки стежили за збереженням своєї самостійності. Так, паралельно існували:

- «Айнзацгрупи» (Оперативні команди СС і СД) підпорядковувались представнику поліції безпеки і СД на території групи армії «Південь». Вони склалися з чотирьох груп, створених для роботи на захоплених територіях Радянського Союзу, дві з них «С» і «D» діяли на території України. Їх головними обов'язками було придушення будь-якого опору окупаційній владі, вирішення «єврейського питання» та боротьба проти «комуністичних проявів». Оперативні команди не підпорядковувались жодному військово-адміністративному органу в ЗВА, а завдання і вказівки отримували від вищих інстанцій по власній службовій вертикалі;

- Таємна польова поліція, що займалась цивільним сектором управління – розслідувала акти саботажу і диверсій, вела боротьбу проти ворожих агентів, шпигунів, партизанів;

- Розвід відділи («ІС») при територіальних штабах і особливі відділи абверу їх

завданням була боротьба з диверсантами, розвід групами супротивниками, партизанами;

– Частина СС і поліції, з'єднання поліції – Шупо. Брали участь у всіх аспектах роботи поліції безпеки – контролювала в'язниці і табори, допомагала айнзацгрупам здійснювати фільтрацію військовополонених, виявляти політично ворожі елементи тощо;

– Польова жандармерія займалась підтриманням порядку – регулюванням руху, здійснювала контроль системи пропусків і облік населення, розслідування злочинів за вказівкою коменданта комендатури, наглядом за веденням служби місцевою поліцією, контролювала поведінку німецьких військовослужбовців, виявляла дезертирів вермахту і військ союзників. Єдиний поліцейський орган, що у службових питаннях підпорядковувался командуванню комендатур [76, арк. 10].

Нижчу ланку поліційно-контрольної влади становила допоміжна (місцева) поліція, що утворювалась з місцевих жителів. За даними дослідника В. А. Нестеренка, місцеві поліцейські команди зони військової адміністрації на території України були трьох видів. Перший вид – українська допоміжна поліція (інші назви – «Україніше поліцай», «Шуцман», «Орднунгсдінст». – Авт.) виконувала місцеві поліцейські, комендантські та охоронні функції за наказом комендатур будь-яких рівнів і підпорядковувалась їм. Допомагала районним керівникам, бургомістрам і сільським старостам впроваджувати в життя накази і розпорядження німецького командування, допомагала в продовольчій заготівлі, проводила репресії проти мирного цивільного населення та в окремих випадках залучалась до боротьби з партизанами [101, арк. 41]. У ЗВА ця поліція підпорядковувалась штабу начальника оперативного району групи армій «Південь», військово-адміністративному відділу. З дозволу військових інстанцій могла переходити у підпорядкування начальника військ СС і поліції. Другий вид – караульні команди, що використовувались для охоронних і караульних завдань: охорона військовополонених, залізничних шляхів, стратегічних об'єктів, засобів зв'язку, промислових об'єктів тощо. Вони створювалися у міру необхідності, в тих місцевостях, де знаходиться важливі об'єкти, що потребували охорони. Третій вид – козацькі сотні, що формувалися із військовополонених і разом з силами дивізій охорони використовувались для боротьби з партизанами [362, с. 134; 688, с. 65-67] (Додаток М.1).

Таким чином, німецький окупаційний апарат у ЗВА складався з трьох частин: військово-адміністративної (територіальне управління), економічно-господарської (економічна і господарська діяльність) та поліційно-контрольної (поліційно-репресивні функції щодо місцевого населення). Такий громіздкий апарат управління призвів до відсутності чіткої регламентації сфер діяльності вказаних управлінських частин, що призвело до складності управління окупованими територіями [659, с. 246-248]. Пізніше самі представники німецької військової адміністрації визнавали, що «...Схід потребував якомога простішої та єдиної організації управління», оскільки «виключення господарства і поліції з-під контролю територіальних органів вермахту ускладнювало загальне управління» [76, арк. 7].

17 липня 1941 р. наказом А. Гітлера було створено цивільне управління окупованими областями Радянського Союзу, утворивши «Міністерство окупованих східних областей» на чолі з рейхсміністром А. Розенбергом [198, с. 27; 482, с. 174]. Головне завдання рейхсміністра полягало у створенні цивільного управління в окупованих областях – «...він керує всіма управліннями цього краю і є представником суверенітету Німеччини» [48, арк. 6]. При ньому знаходилось міністерське бюро в складі ад'ютанта, особистих референтів, секретаря та уповноваженого з особливих питань, що разом утворили управлінську ланку «Східного міністерства». Апарат міністерства складався з чотирьох головних відділів:

- «політичний» займався розробкою і постановкою політичних принципів та директив з «управління окупованими областями». У його віданні знаходилось декілька відділів відповідальних за регіональні питання і конкретні території, а саме: політики, преси та пропаганди, роботи серед юнацтва, роботи серед жінок;

- «управління» опікувався організацією управління окупованих областей у всіх сферах діяльності, крім політичної. У його віданні були такі відділи: особового складу, внутрішнього управління, охорони здоров'я, ветеринарії, соціальні забезпечення і народної допомоги, юридичний, фінансів, культури і науки;

- «господарський» займався організацією виробництва і використання промислової та сільськогосподарської продукції в окупованих східних областях. Під його управлінням знаходились такі відділи: загального господарства, промисловості та ремесла, сільського

господарства, агрономії і землеустрою, лісового господарства, постачання;

– «технічний» поділявся на групи, які відали: загальними питаннями, водним господарством (у тому числі й водним транспортом), будівництвом (промисловим, шляховим та ін.) [50, арк. 1-2; 290].

Вищенаведена структура «Східного міністерства», незважаючи на внутрішні його реформування та цілковиту втрату окупованих територій, не змінилась до кінця війни.

Третім пунктом наказу про ведення цивільного управління в східних областях А. Гітлер підтвердив економічні повноваження Г. Герінга і поліційні обов'язки Г. Гімmlера. Цим фактично знову встановлювалось «тривладдя», тільки вже у зоні цивільної адміністрації. Територія, як вказувалося вище, підпорядковувалася рейхсміністру. У цих самих районах перебували й військово-господарські інстанції, підпорядковані уповноваженому з реалізації чотирирічного плану рейхсмаршалу Г. Герінгу. «Третьою владою» в окупованих східних областях був рейхсфюрер СС і начальник поліції безпеки Німеччини Г. Гімmlер. Його компетенція визначалася поліційною охороною в окупованих східних областей. Десятий пункт встановлював принцип їх співіснування. А. Розенберг мав підтримувати тісний контакт з іншими імперськими владами, а при розбіжностях, що не можуть бути усунені шляхом безпосередніх переговорів, звертатися до фюрера [511, с. 766]. Організація економічної влади Г. Герінга у зоні цивільної адміністрації обмежувалась «законодавством» у сфері економічного управління. Його прямі накази надходили до рейхскомісара та підпорядкованих йому органів, оскільки після створення цивільної адміністрації господарські інспекції припиняли свою діяльність в районі і керівництво економікою переходило до цивільних властей [412, с. 383; 688, с. 44] (Додаток М.2). Поліційну владу Г. Гімmlера в РКУ представляв Вищий СС і поліційний фюрер, що знаходився при рейхскомісарі. Протягом червня – грудня 1941 р. цю посаду займав обергрупенфюрер СС Ф. Еккельн, а з грудня 1941 р. до березня 1944 р. обергрупенфюрер СС Г. Прюцман. Йому підпорядковувалась поліція безпеки та СД (складалась з поліції безпеки Сіпо), «Гестапо» і кримінальної поліції. – Автор), поліція порядку, цивільна жандармерія та пожежна поліція. У генералкомісаріатах всією поліцією керував підлеглий Г. Прюцману окружний керівник СС і поліції. Йому в гебіткомісаріатах підпорядковувалися керівники поліції, що здійснювали управління поліцією порядку, цивільною жандармерією і місцевою

допоміжною поліцією [215, с. 92; 602, с. 234]. Нижчу ланку поліційної влади в РКУ становила місцева допоміжна поліція (українська допоміжна поліція), що складалась з чотирьох видів: власне самої місцевої поліції – «шудманшафт», шудбатальонів, пожежної охорони, допоміжних і запасних формувань [211, с. 99; 258, с. 83; 325; 412, с. 62-72] (Додаток М.2).

20 серпня 1941 р. було створено РКУ, який включав до свого складу «частину захоплених східних областей, населену українцями» [48, арк. 41]. Найвищою посадовою особою РКУ був рейхскомісар, який призначався фюрером і був підзвітним рейхсміністру «східних областей». Рейхскомісар керував як представник німецької влади у своєму рейхскомісаріаті керуючись наказами рейхсміністра окупованих східних областей. У межах цих наказів він діє під власну відповідальність, керує і стежить за діяльністю всіх німецьких цивільних управлінь (генералкомісаріат, гебітскомісаріат), а також існуючими та створеними місцевими управліннями в межах свого рейхскомісаріату. Має право видавати для підконтрольної території закони, в тому випадку, якщо конкретне питання не врегульовано наказами та розпорядженнями рейхсміністра. При рейхскомісарі знаходився представник Міністерства іноземних справ як радника із зовнішньополітичних питань, представник державних залізничних шляхів, представник державного поштового зв'язку, офіцер зв'язку із командувачами військами. Крім цього, йому безпосередньо підпорядковувався вищий керівник СС [66, арк. 7]. Для керівництва рейхскомісаріатом йому підпорядковувались референт, ад'ютант, шеф преси та особиста канцелярія [27, арк. 20; 48 арк. 6-10]. Рейхскомісаром України було призначено Еріха Коха, але, незважаючи на субординаційну підлеглість він звітував особисто А. Гітлеру, оминаючи А. Розенберга. Пояснював він це тим, що для керування Україною у міністерстві східних територій немає потреби, і тому «не визнає компетенції А. Розенберга в питаннях східної політики» [52, арк. 11; 58, арк. 2].

Організація адміністративного апарату рейхскомісара повторювала структуру апарату «Східного міністерства» та складалась з чотирьох головних відділів:

1. Центрального управління, що складався з підвідділів: штат, бюджет, бухгалтерія, заготівлі, головного бюро і архіву, статистики, квартирний та продовольства, транспорту і конвою, головної каси.

2. Політичного, який складався з відділів: загальної частини, турботи про національність та політики поселень, політики культури, господарства, робітничої та соціальної політики, молоді, жіночого життя, загальної пропаганди, загальне управління, праці, медицини, ветеринарії, права, фінансів, науки і культури.

3. Економічного, що складався з відділів: промислового господарства, продовольства і сільського господарства, лісового та паливного господарства, залізничних шляхів та пошти, створення і регулювання цін, банків та валюти, торговельної політики і регулювання вексельного курсу.

4. Технічного, який складався з відділів: технічного, шляхів сполучення [10, арк. 14; 65, арк. 1].

Середню ланку управління становили генералкомісаріат і гебітскомісаріат. Генералкомісарів призначав А. Гітлер. Вони керували генеральним округом на основі наказів рейхсміністра східних областей та розпоряджень рейхскомісара України і були підпорядковані останньому. Генералкомісар здійснював контроль роботи головних- і гебітскомісарів у своєму окрузі. При генералкомісарі знаходились референт, ад'ютант й керівник СС і поліції, що допомагали здійснювати управління генеральним округом. Його адміністративний апарат розподіляється так само, як і у рейхскомісара [48, арк. 10].

Він складався з чотирьох головних відділів:

1. Центральне управління, яке складалось із відділів: штат, бюджету та звітності, заготівлі, головного бюро і архіву, статистики, квартирний та продовольства, транспорту і конвою, головної каси.

2. Політика, що складалася з відділів: загальної частини, охорони національності та політика поселень, політики культури, економіки, господарства, робітничої та соціальної політики, молоді, жіночого життя, загальної пропаганди, загального управління, праці, медицини, ветеринарії, права; фінансів, науки і культури.

3. Господарства, що складалося з відділів: промислового господарства, продовольства і сільського господарства, лісового та паливного господарства, залізничних шляхів та пошти, створення і регулювання цін, банків та валюти, торговельної політики і регулювання вексельного курсу.

4. Технічний, який складався з технічного та відділу шляхів сполучення [48, арк.18].

Гебіткомісарів (обласних комісарів) призначав А. Розенберг. Вони здійснювали управління гебітами на основі наказів генералкомісара й вищих інстанцій. У своїй діяльності були підзвітними генеральним комісарам. Гебіткомісар керував як нижча німецька інстанція управління в своїй області та стежив за діяльністю місцевих нижчих управлінських установ. Відповідно до цього, на гебіткомісарів покладался центр управління на території рейхскомісаріату. Обласному комісару підпорядковувались референт і керівник поліції. До його завдань належало: поліцейська охорона, використання економічних сил області для забезпечення армії та німецької економіки, відбудова і утримання шляхів сполучення, стеження за настроями цивільного населення, залучення місцевих жителів до адміністративної роботи, ліквідація радянських органів управління та ін. [4, арк. 50-53; 55, арк. 9; 86, арк. 5-6].

Управлінський апарат гебіткомісара повторював структуру рейхскомісара і генералкомісара у спрощеному вигляді:

1. Головне бюро, яке включало штат, бюджет, звітність та відділ платежів.
2. Відділ «Політика», що складався з відділів: політика, загальне управління, праці, медицини, ветеринарії, земельного управління, фінансів, науки і культури.
3. «Господарство» поділялось на відділи: промислового господарства, продовольчого господарства, лісового і паливного господарства, регулювання цін.
4. «Техніка», який складався з відділів «техніка» і «Дорожній рух» [6, арк. 1-8; 48, арк. 19].

Аналізуючи управлінські апарати генералкомісаріату і гебіткомісаріату, можна погодитись із точкою зору дослідника П. В. Рекотова, що вони передбачали однойменні управління і відділи у спрощеному вигляді – деякі підвідділи об'єднувались, а інші, навпаки, розділялися, що не було істотним відносно виконуваних ними функцій [573, с. 93].

В управлінському відношенні між генералкомісаром і гебіткомісаром діяв головний комісар, але він не був окремою інстанцією управління між ними. Він був уповноваженим генералкомісара, завданням якого було стежити за довіреними йому сферами управління за правильним проведенням керівництва ними. Він міг вимагати від гебіткомісара звіти з усіх питань, давати накази з усіх важливих питань [48, арк. 7].

У великих містах або крайзсгебітах, таких як Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг та Кам'янське управління знаходилося у руках штадткомісара, який підпорядковувався генералкомісару [574, с. 52].

Нижчу ланку управління в РКУ створювали сільські, громадські та районні управи, що являли собою органи місцевого «самоуправління». Їх організація спиралась на колишню (радянську) адміністративну структуру, обмежуючись селом, громадою (сільською та міською) і районом. Сільські, громадські та районні управи існували на всій території РКУ. На чолі районів стояли начальники районних управ, на чолі громад (міських і сільських) бургомістри. Під громадою малися на увазі об'єднання сіл (сільради). У кожному селі головним були старости [51, арк. 329; 84, арк. 43-45] (Додаток М.2).

Керівниками райуправ та бургомістрами призначалися «політично надійні» й «активні» прибічники окупантів. Вони повинні були «забезпечувати спокій і безпеку» на території району і громади, турбуватись про очищення її від «ворожих елементів», запобігати актам саботажу і диверсій та іншим проявам ворожнечі щодо окупантів, організувати поставки продуктів до рейху та ін. Районні та міські управи налічували близько 10 відділів, основними з яких були: загального управління, поліцейського управління, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, пропаганди і забезпечення робочою силою. Начальники райуправ та бургомістри призначалися генерал- та гебіткомісарами. Сільський староста призначався бургомістром, він же і був головною опорою органів «місцевого самоврядування», які діяли за умов повної підконтрольності та залежності від німецьких адміністративних окупаційних органів [574, с. 53]. Порушуючи накази вищих ланок управління гебіткомісари до роботи в місцевих органах управління залучали не тільки «перевіраних осіб» і національно свідоме українське населення, а й комуністів, комсомольців та інших представників колишньої влади [260, с. 19-23; 683 с. 15-16].

На підставі декретів А. Гітлера від 17 та 22 липня 1941 р. «...управління раніше належній Польщі областю Галичина переходить до генерал-губернатора» [226, с. 58]. За його розпорядженням від 1 серпня 1941 р. на галицьких землях було запроваджено цивільну німецьку адміністрацію, підпорядковану урядові генерал-губернаторства. Саме

ГГ було утворено 12 жовтня 1939 р. після загарбання Третім рейхом Польської держави. Очолював його генерал-губернатор Ганс Франк, що діяв від імені А. Гітлера та якому належала законодавча і виконавча влада [122, арк. 17]. Адміністративний апарат генерал-губернатора був основним органом влади, що здійснював окупаційну політику в Генерал-губернаторстві. Г. Франку підпорядковувались Шеф уряду та Вищий провідник СС і Поліції в ГГ. Управлінський апарат ГГ поділявся на Секретаріат Стану та головні відділи. Секретаріат стану поділявся на: Канцелярію ГГ, Канцелярію уряду, законодавчий уряд, уряд встановлення ціни, уряд територіальних реформ, уряд персоналу, адміністративний уряд, дирекцію архівів ГГ. Безпосередній уряд поділявся на 12 відділів: внутрішніх справ, фінансів, господарства, харчування і сільського господарства, лісів, справедливості, науки та освіти, праці, фінансів, будівництва, пропаганди, охорони здоров'я, юридичного, залізничних шляхів та пошти. Його управління здійснював державний секретар, що одночасно був заступником генерал-губернатора [602, с. 108-109; 680, с. 68-69]. Викладене доводить, що найвищою посадовою особою управління ГГ був А. Гітлер як фюрер та Рейхсканцлер нацистської Німеччини, від імені якого здійснював управління генерал-губернатор. Ще однією вищою ланкою управління був генерал-губернатор Г. Франк, у руках якого знаходилась законодавча і виконавча влада на території ГГ. У дистрикті «Галичина» було запроваджено систему управління, відповідно до тієї, яка існувала в Генерал-губернаторстві.

Вищою посадовою особою в ДГ був губернатор. Першим був Карл Ляш, другим – Отто Вагнер [664, с. 245, 255]. Постійним місцем його перебування і центром дистрикту стало м. Львів. Губернатор призначався і відкликався особисто генерал-губернатором, і був йому підзвітним за впровадження у своїй окрузі наказів та розпоряджень останнього. Адміністративний апарат складався з кількох відділів, а саме: внутрішнього управління, фінансового, юридичного, господарського, продовольства і сільського господарства, лісового господарства, праці, пропаганди, науки та освіти, будівельного, нагляду за цінами і тройгандштелле [21, арк. 23-24; 94, арк. 28; 132, арк. 1-4].

До середньої ланки управління й цивільної адміністрації водночас входили крайсгауптманшафти (окружні староства) й крайсфрайштадти (виділені міста), їх управлінський апарат повторював наведену вище структуру управління в скороченому

вигляді, складаючись з відділів: управління внутрішньої адміністрації, управління економічних питань, харчування і сільського господарства, шкільної справи, баундїст (будівельної служби), водної інспекції, праці, пропаганди та агітації, освіти і науки, будівництва [94, арк. 28-29; 121, арк.1-4; 132, арк. 1-21]. Вищими посадовими особами середнього рівня відповідно були: крайсгауптман – окружний староста і штаттгауптман – міський староста, завданням яких було запроваджувати в життя всі накази та розпорядження губернатора і генерал-губернатора на підпорядкованій їм території [31, арк. 2]. Наступною ланкою управління були міські та повітові комісаріати. Міський комісаріат очолював міський комісар – штатткомісар, в невеликих містах керували бургомістри, а в повіті керівництво здійснював повітовий комісар – ландкомісар. Їх адміністративний апарат складався з відділів: внутрішньої адміністрації, економіки, харчування і сільського господарства, шкільної справи, будівельної служби. Всі вони отримували накази від вищих інстанцій та були їм підзвітні [316; 680, с. 71].

Нижчу ланку становили волосні громади з волосними старійшинами на чолі (війти). Вони були підзвітні повітовим комісарам. До найнижчої ланки управління входили сільська громада, яку очолював сільський голова (солтис), що був підзвітний волосному старійшині [31, арк. 12; 122, арк. 9]. Ці органи та їх очільники призначалися губернатором дистрикту або крайсгауптманом. Вони впроваджували у життя всі накази і розпорядження вищих інстанцій безпосередньо на місці та відповідали за їх здійснення перед ними (Додаток М.3).

Військово-поліційна влада у ГГ юридично підпорядкована генерал-губернатору Г. Франку, однак фактично вона належала до компетенції рейхсфюрера СС та шефа німецької поліції Г. Гімmlера. Безпосередньо в ГГ керівництво поліційними органами здійснював Вищий керівник СС і поліції Сходу в Генерал-губернаторстві. Спочатку цю посаду обіймав обергрупенфюрер СС і генерал поліції Фрідріх Крюгер, пізніше його змінив Вільгельм Коппе. Вищою поліційною інстанцією в дистрикті «Галичина» був бригаденфюрер СС та генерал-майор поліції керівник СС і поліції. У різний час цю посаду займали: Фрідріх Кацман, Теобальд Тір та Христовор Дім. У поліційному відношенні йому були підпорядковані охоронна поліція – «Шупо» та поліція порятунку – «Орпо». Останній підпорядковувалась місцева допоміжна поліція –

«єврейська служба порядку», українська та польська поліції. Особливе місце у системі поліційних органів займала команда поліції безпеки і служби безпеки для дистрикту «Галичина». Офіційно вона підпорядковувалась вищому керівникові СС і поліції в ГГ та діяла паралельно з вищезгаданими поліційними органами ДГ [264, с. 399-404; 362, с. 149-151; 670, с. 54-57] (Додаток М.3).

Королівська Румунія на чолі з військовим диктатором І. Антонеску була союзником Третього рейху у війні проти Радянського Союзу і поряд з ним утворила на захопленій українській радянській території три підконтрольні адміністративно-територіальні одиниці.

Захоплена Бессарабія та Північна Буковина 14 липня 1941 р. проголошувались румунською територією. Вже 18 липня того самого року з української Північної та румунської Південної Буковини створювалась провінція «Буковина», а 19 липня – провінція «Бессарабія», що об'єднала територію Бессарабії [428, с. 16; 481, с. 47-48; 609, с. 7]. Вже 3 вересня 1941 р. І. Антонеску видав Декрет-Закон «Про організацію Бессарабії та Буковини», за яким ці провінції реорганізовувались на губернаторства [181, арк. 1-4]. Відповідно створювались органи управління – директорати, префектури, претури та примарії. Остаточне включення губернаторств «Бессарабія» і «Буковина» до складу Румунії відбулося після проведених у листопаді 1941 р. плебісцитів про їх входження до «старого королівства» [142, арк. 2-19; 180, арк. 2-10].

Відповідно Декрет-Закону 3 вересня 1941 р. вищою посадовою особою в «Бессарабії» та «Буковині» проголошувалися губернатори, які до цього були «уповноваженими» генерала І. Антонеску з їх управління. Так, губернатором Буковини став генерал Г. Войкулеску, а Бессарабії – генерал А. Ріюшану. Однак, у 1943 р. вони були зміщені зі своїх посад, а губернатором Бессарабії став генерал О. Ставрат, а Буковини – генерал Г. Драгалін [433, с. 87; 438, с. 311-330]. Як представник вищої влади губернатор зосереджував у своїх руках всю повноту військової і цивільної влади. Він був керівником усіх державних та місцевих адміністрацій на підвладній території. Йому підпорядковувалась поліція та жандармерія, а у ролі відповідального за громадський порядок він віддавав накази військовим органам, що знаходилися на території губернаторства. Він мав право видавати закони, ординати, накази, реформувати судову

систему та регламентувати життя місцевого населення. Адміністративний апарат губернатора складався з дерикторій: адміністративних справ; фінансів; сільського господарства; народного господарства; освіти і культури; праці та соціального страхування; громадянських робіт і зв'язку; охорони здоров'я; колонізації, румунізації та інвентарю. Однак, незважаючи на це губернатор був тільки «представником голови держави та уряду» і був йому підзвітний за проведення адміністрації у краї [166, арк. 3-15; 181, арк. 1]. Цю посаду в Румунії обіймав І. Антонеску, що «де-юре» був прем'єр-міністром, а – «де-факто» був «кондукетором» (вождем), військовим диктатором [360, с. 584]. Тобто, він був найвищою посадовою особою з управління «Бессарабією» та «Буковиною». Для зв'язку між І. Антонеску та губернаторами, а також управління окупаційною адміністрацією і координацією її діяльності, при кабінеті міністрів був створений «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансїстрії» на чолі з генеральним секретарем румунського уряду О. Вледеску, який підпорядковувався керівнику уряду Міхаю Антонеску [403, с. 21]. Юридично М. Антонеску був віце прем'єр-міністром, але фактично виконував обов'язки прем'єр-міністра Румунської держави.

В адміністративному відношенні губернаторства поділялися на жудці, якими керували префектури на чолі з префектами, що у свою чергу підпорядковувалися губернатору. Організація управління префектури повторювала структуру апарату губернатора. Префект був начальником поліції та жандармерії у своєму окрузі й відповідав за підтримку місцевого законодавства [176, арк. 3]. До його обов'язків входило дві основні функції: перша – передача наказів губернатора нижчим інстанціям, друга – контроль відповідних органів управління в підпорядкованій йому території [181, арк. 1]. Другою особою у префектурі був помічник префекта – прим-префект (суб-префект). Він виконував такі функції: керував управлінським апаратом префектури, переглядав та змінював судові рішення нижчих інстанцій – преторів та примарів, відповідав за суспільну опіку [160, арк. 3; 168, арк. 2].

Територіально жудці поділялися на пласи, ними управляли преторії на чолі з претором. Його повноваження були чітко прописані в збережених архівних документах: «Претор є представником держаної влади на місці й створює управлінських апарат з

таких відділів: сільського господарства; лісного господарства; санітарний; ветеринарний; технічний; освітній. Він є начальником поліції та жандармерії на місці та виконує контроль і опіку над міськими й сільськими громадами» [167, арк. 1; 172, арк. 2]. Другою особою преторії був прим-претор (суб-претор), що виконував функції координатора місцевих адміністративних установ, здійснював контроль над їх відділами та відповідав за виконання наказів претора і вищих інстанцій. У своїй діяльності прим-претор спирався на рішення претора та був його заступником [143, арк. 2-7].

У свою чергу пласи поділялися на комуни двох типів: сільську та міську. Відповідно їх управлінським органом були примарії на чолі з примарем у сільській місцевості та мером у місті. Вони вирішували загальні справи місцевого значення. Примар за допомогою секретаря, нотаріуса, агронома, інженера та інших підконтрольних посадовців виконував єдине завдання – впроваджував в життя всі накази, постанови, доручення та закони вищестоящих інстанцій на підконтрольній йому території. Потрібно уточнити, що примар призначався префектом за поданням кандидатури претора, тоді як префекти, прим-префекти, претори та прим-претори призначалися губернатором після рішення адміністративного відділу [153, арк. 26-32; 181, арк. 1]. Вищезазначене вказує на те, що преторії й примарії були виконавчою ланкою управлінського апарату на території губернаторств і утворювали нижчу ланку румунського управління (Додаток М.4).

Забезпечуючи собі вірного союзника у війні проти СРСР та джерело поставки нафти на «східний фронт», Третій рейх передав частину окупованої території України під контроль Румунії. Відповідно до цього 19 серпня 1941 р. І. Антонеску видав Декрет «Про запровадження румунської цивільної адміністрації на території між Дністром та Бугом», цим самим утворивши губернаторство «Трансністрія» [220, с. 5]. Остаточне його передання відбулося після підписання 30 серпня 1941 р. у м. Тигині «Угоди про адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром та Бугом і Буг-Дніпро», за якою Румунія отримала його від Третього рейху в тимчасове управління [398, с. 361; 646, с. 380].

Згідно з Декретом від 19 серпня 1941 р. «...представником з наданням йому всіх відповідних повноважень (пізніше – губернатором) «кондукетор» призначив Г. Алексіану, що підпорядковувався І. Антонеску і президії ради міністрів Румунії».

До його обов'язків входило: «...застосування всіх необхідних заходів для нормальної роботи адміністративних органів та для продовження всіх видів діяльності відповідно до указів «кондукетора»». Виконавчий орган «Трансністрії» отримав назву «Генеральний секретаріат». Він складався з таких директоратів: адміністрації і шляхів сполучення; агрокультури і економіки; освіти, культури і пропаганди; охорони здоров'я; фінансів [221, с. 161]. На відміну від губернаторів Бессарабії та Буковини Г. Алексіану було надано владу тільки у сфері цивільного управління. Військова ж влада належала генералу П. Думітреску командувача 3-ї румунської армії, яка весь час знаходилась на території «Трансністрії». Тому він мав офіційну посаду «Цивільного губернатора при командуванні окупаційної армії Трансністрії». Пізніше, із зміною ситуації на фронті, 11 жовтня 1943 р. І. Антонеску підписав декрет, яким затвердив Г. Алексіану «губернатором з повними і необмеженими правами» [17, арк. 1].

Введений у губернаторстві «Трансністрія» адміністративний устрій та органи управління відповідали румунському зразку [96, арк. 32]. Це засвідчують збережені в архівах окупаційні документи. «Трансністрія» поділялась на повіти, органом управління яких були префектури на чолі з префектом та суб-префектом. Повіти склалися з районів, ними керували претури на чолі з претором й прим-претором. У свою чергу, райони поділялися на сільські общини, органами управління яких були примарії на чолі з примарем [91, арк. 189].

Структура вертикалі управління «Трансністрії» мало чим відрізнялася від попередньо розглянутої у губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина», проте мала свою специфіку організації [651, с. 252]. Наприклад, губернатор мав право призначати тільки префекта, а префект вже призначав претора, прим-претора і примаря. Губернатору та іншим цивільним урядовцям підпорядковувалась тільки поліція та жандармерія, а військові комендатури, що були утворені на цій території підпорядковувалися командувачу румунської армії [91, арк. 189]. Окрім того, на території «Трансністрії» значну роль відігравала німецька армія. Так, всі засоби комунікації – шосе, залізничні, річкові та морські шляхи в розпорядженні німецьких оперативних військ, а в Одесі при уряді губернатора діяли німецькі представники [503, с. 251] (Додаток М.5).

В січні 1944 р. з наближенням фронту цивільне управління губернаторством було скасоване і влада перейшла до румунського військового командування, що для зручності керівництва скоротило управлінський апарат «генерального секретаріату», префектур, претур і примарій до дирекцій адміністрації та економіки [382, с. 413; 655, с. 63]. Завершилось румунське панування 18 березня 1944 р. передачею влади у «Трансністрії» німецькому військовому командуванню, що створило для її керівництво управу «Befehlshaber der deutschen Truppen in Transnistrien» [433, с. 87].

Характерною особливістю управлінського апарату «Трансністрії» було існування двох муніципалітетів у містах Тирасполь і Одеса. Муніципалітет – адміністративна одиниця румунського міського управління, що мала рівні права з повітами очолювана міським перфектом [21, арк. 36; 107, арк. 20]. Розглянемо структуру муніципалітету більш детально на прикладі того, що діяв у м. Одеса. На чолі муніципалітету знаходився генеральний примар, який підпорядковувався губернатору. Управління він здійснював за допомогою двох заступників та генерального секретаря, на якого було покладено завдання з керівництва та контролю за дирекціями. У підпорядкуванні генерального примаря знаходилися дирекції: адміністративних справ, фінансів, медично-санітарна, транспорту, рада опіки з відділом соціального забезпечення. Дирекції були об'єднані у секції на чолі з «примарем сектора», із загальною кількістю в Одеському муніципалітеті п'ять одиниць. Перший керував дирекціями: трамваю, водопостачання і каналізації, електронних ліній, садів та парків; другий – інженерно-технічна; третій – загсу та кладовища; четвертий – торгівлі; п'ятий – зоологічну і ветеринарії, культури та просвіти, юридична, нерухомого майна, реманенту [21, арк. 36; 85, арк. 2]. Відповідно, директори здійснювали управління визначеною сферою життя муніципалітету і були підзвітними генеральному примарю або генеральному секретарю (Додаток М.6).

Управлінський апарат кожної адміністративно-територіальної одиниці мав свої особливості винекня. Органи управління ДГ створювались на зразок Генерал-губернаторства. У Рейхскомісаріаті «Україна» система управління створювалась на основі наказів і директив «Східного міністерства». У ЗВА виникло особливе управління, що здійснювали військові та спеціальні господарські й поліційні органи, підпорядковані вищому керівництву Німеччини. Управлінські апарати «Бессарабії»,

«Буковини» і «Трансністрії» створювались на румунський лад. У «Трансністрії» разом із цивільними органами створювались військові комендатури, що виконували поліцейні та охоронні функції.

Отже, території України займали одне з головних місць у планах німецьких та румунських загарбників. Їй відводилась роль підконтрольних, безправних територій, що мали сприяти економічному та політичному розвитку країн-окупантів.

Третій рейх та Румунія у роки Другої світової війни розділили Українську РСР, що у переддень війни становила єдиний політичний державний організм. Після окупації її територія була розділена на шість частин, п'ять із яких утворювали цивільні адміністративні одиниці під владою Німеччини та Румунії: дистрикт «Галичина», рейхскомісаріат «Україна», губернаторства «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія», до складу яких цілком або частково входили українські території. Шоста частина, перебуваючи під управлінням німецької військової адміністрації, утворювала окрему окупаційну одиницю під назвою: – «зона військової адміністрації». Відповідно, вони поділяються на дві окупаційні зони – німецьку (дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна», «зона військової адміністрації» – основна частина України) та румунську («Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» – південно-західні регіони). Кожне з окупаційних утворень мало власний і неповторний адміністративний устрій.

Система управління в підконтрольних Німеччині та Румунії адміністративно-територіальних одиницях спрямовувалась на всеохоплююче керування захопленими територіями України і створювалась на відповідний зразок німецького або румунського управління. Наприклад, у ЗВА співіснували три влади: військово-адміністративна групи армій «Південь», економічна Г. Герінга та поліцейна Г. Гімmlера, кожна з яких мала власні органи управління. РКУ представляв єдину систему цивільної адміністрації: рейхскомісаріат – генерал-комісаріати – гебітскомісаріати – районні управління – міські та сільські управи. У ДГ запроваджувалась система управління ГГ: дистрикт – крайсгауптманшафти – повітові й міські комісаріати – волосні та сільські громади. На «Буковині», у «Бессарабії» і «Трансністрії» функціонувала румунська система адміністрації: губернаторство – префектури – приторії – сільські та міські примарії.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В ОКРЕМИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ УТВОРЕННЯХ 1941-1944 РР.

3.1. Специфіка економічного становища (фінансова система, сільське господарство, промисловість)

Під час Другої світової війни територія Української РСР німецькими та румунськими окупантами була поділена на шість адміністративних одиниць з різними формами управління. Відповідно до цього економічна політика в цих утвореннях мала свою специфіку існування, перш за все у фінансовому, сільськогосподарському та промисловому секторах.

Важливе місце у економічному функціонуванні окупаційних утворень на території України відігравала фінансова система. Так, дослідник грошових систем З. В. Атлас стверджує, що на захопленій Третім рейхом частині СРСР існувала система паралельного обігу двох валют – радянської та окупаційної [340, с. 293]. На це у своїй праці вказує також дослідник Б. В. Сенилов: «Військові марки кредитних кас були оголошені законним платіжним засобом на території майже всіх окупованих країн... За внутрішньою (національною) валютою в більшості окупованих країн була збережена платіжна сила» [343, с. 18-19]. Причинами збереження національної валюти були: створення для місцевих мешканців образу не окупованої країни, а тільки контрольованої Німеччиною; максимальне пограбування окупованої країни через встановлення примусового (завищеного) курсу обміну; отримання інфляційних переваг [334, с. 49; 550, с. 79; 584, с. 19].

З початком захоплення Української РСР і подальшим просуванням на схід, керівники тилового району групи армій «Південь» не раз в «особливих розпорядженнях» пояснювали, що радянські гроші є законним засобом обігу. В одному з таких розпоряджень від 4 листопада 1941 р. вказувалося: «В окупованих областях СРСР поряд з державними кредитними білетами вартістю у 50, 20, 5, 2, 1, і 0,50 імперських марок, а також німецьких

розмінних монет у 10, 5, 2 і 1 імперських пфенігів, рублі та червінці є законними грошима» [69, арк. 68]. Офіційний курс окупаційної марки до рубля становив 1:10. тоді як до війни він становив 1:2 [408, с. 98; 639, с. 304]. Незважаючи на офіційно встановлений курс на «чорному ринку» за одну марку давали від 12 до 20 руб. [69, арк. 33; 73, арк. 98].

Банкноти імперських кредитних кас у рейхсмарках «Hauptverwaltung der reichskreditkassenschein» (військова або окупаційна марка) – були введені до обігу в травні 1940 р. Ці гроші використовувалися як примусовий засіб платежу при закупівлі товарів на ринку або обмінювалися у місцевих банках і касах на внутрішню валюту, якою потім розплачувалися за товари і послуги [343, с. 52; 584, с. 19]. Окрім вищезгаданих грошових одиниць на території під управлінням військової адміністрації використовувалися спеціально випущені у 1940–1942 рр. «Behelfszahlungsmittel für die Deutsche Wehrmacht» – допоміжні платіжні засоби для німецького вермахту номіналом в 1, 5, 10, 50 рейхспфенігів та 1, 2 рейхсмарки [550, с. 78; 639, с. 305]. Вони мали обіг лише у діючій армії для внутрішніх розрахунків, а використання їх поза сферою указанного обігу суворо заборонялося [343, с. 54]. Наприкінці 1944 р. були випущені «Verrechnungsschein für die Deutsche Wehrmacht» – розрахункові знаки для військ вермахту номіналом в 1, 5, 10, 50 рейхсмарок [584, с. 30]. Вони були в обігу близько місяця на території Західної України, а їх номінальна вартість дорівнювала «цивільним» рейхсмаркам (Додаток. Н).

Життєвий рівень населення ЗВА був дуже низьким. Середня заробітна плата робітника у різний період окупації цього регіону становила від 300 до 500 руб. (30–50 марок), лікаря – 400 руб. (40 марок), вчителя – 300–500 руб. (30–50 марок), санітара – 150 руб. (15 марок), у той час, як ціни на основні продукти харчування були високими. Так, стакан жита коштував 18–30 руб. (1.8–3 марки), пшениці – 11–35 руб. (1.1–3 марки), головка капусти – 10–15 руб. (1–1,5 марки), кілограм картоплі – 10–100 руб. (1–10 марок), літр соняшникової олії – 690 руб. (69 марок) та ін. [705, с. 82-108]. Це є підтвердженням того, що військова марка використовувалась для максимального пограбування окупованої країни, у нашому випадку – України.

Наказом Г. Франка від 25 серпня 1941 р. в Галицькій області, починаючи від 8 вересня 1941 р., законним засобом платежу стали банкноти в злотих 500, 100, 50, 20, 10, 5, 2 і 1, які випустив в обіг «Емісійний банк Польщі» (Zloty Emissionbank in Polen).

Також засобом платежу були «сталеві монети по 50 грошів і цинкові монети по 20 і 10 грошів випущених тим же банком, а також державна дзвінка монета колишньої Польської держави в злотих 10, 5, 2 і 1 та грошів – 50, 20, 10, 5, 2 і 1» [213, с. 32-33]. 1 серпня 1941 р. відбувся другий випуск злотих номіналом в 1, 2, 5, 50 і 100 приурочений до дня приєднання Галичини до ГГ. 15 вересня 1941 р. населенню було наказано до 1 листопада обміняти всі радянські грошові знаки на злоті за курсом 1 злотий = 5 руб. [315]. Спеціальним наказом від 11 вересня 1939 р. на території ГГ було введено в обіг німецьку марку. Офіційний курс злото до рейхсмарки становив: 1 злота = 1/2 німецької рейхсмарки або 1 рейхсмарка = 2 злотим [408, с. 97; 639, с. 303] (Додаток. Н).

Життєвий рівень у дистрикті «Галичина» був зрівняний з іншими дистриктами ГГ. Розмір заробітної плати залежав від віку та кваліфікації робітника. Так, найменше оплачувалась праця неповнолітніх – 65 злотих. Заробітна плата робітника коливалася від 156 до 300 злотих, керівника підприємства або інженера – 600 злотих. При цьому літр молока коштував 5 злотих, кілограм картоплі – 8 злотих, цукру – 55 злотих, десяток яєць – 20 злотих, хлібина – 20–25 злотих, кілограм сала аж 120 злотих [361, с. 192; 496, с. 65-67].

20 серпня 1941 р. було створено РКУ. Оскільки його територія формувалась поступово з частин зони військової адміністрації, то на його теренах були поширені всі грошові одиниці, що мали обіг в ЗВА – окупаційні марки, рублі та червінці. Така ситуація залишалась до грошової реформи 4 липня 1942 р. Відповідно до її положень: «...грошовою одиницею Рейхскомісаріату «Україна» є карбованець» [62, арк. 131]. В обіг були випущені банкноти номіналом у 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 [312; 638, с. 304]. Також у 1942 р. був видрукований тираж грошових знаків номіналом 2 карб. Однак вони були знищені при транспортуванні радянськими партизанами [550, с. 79]. Ці грошові одиниці були в обігу тільки на території РКУ, а в інших окупованих областях не приймалися [88, арк. 40]. Підтвердженням цього є те, що Чернігівський банк відмовлявся приймати до обміну ці карбованці [364, с. 60].

Платіжними засобами залишалися в обмеженому вигляді радянські грошові знаки. Як підтверджено документами: «...із грошових знаків СРСР залишити знаки вартістю 1 і 3 рублі, а також розмінну монету». В постановах окупаційних щодо грошової реформи вказувалось: «Всі інші грошові знаки є недійсними... вони підлягають обміну в

Центральному емісійному банку України... по курсу 1 рубль = 1 карбованцю» [62, арк. 133].

Відзначимо, що на території України знаходилися в обігу всі грошові одиниці, які були в обігу в Німеччині. Дослідник А. С. Бадаєв стверджує: «Це була тверда валюта, якою розраховувались за послуги на території РКУ. Незважаючи на два варіанти назв – рейхсбанкнотен та рентенбанкшайнен, ці гроші називали рейхсмарками [343, с. 53]. Підтвердження цього знаходимо в матеріалах, які стосуються грошової реформи і де виписано таке: «До особливого розпорядження кредитні білети рейху також являються дійсним засобом розрахунку» [62, арк. 133]. Цим документом для німців на окупованих українських землях надавалася можливість здійснювати взаєморозрахунки у твердій валюті рентного банку Німеччини – «Deutschen Rentenbank», що мала назву рентна марка (рентенбанкшайнен) зразка 1923–1937 рр. Її номіналами були – 1, 2, 5, 20, 50, 100, 500, 1000 рентенмарок, а також «Deutschen Reichsbank» – рейхсмарками (рейхсбанкнотен) зразка 1924–1942 рр. у номіналах 5, 10, 20, 50, 100, 1000 рейхсмарок [550, с. 78]. Слід наголосити, що рейхсмарки знаходилися в обігу і на території ЗВА, але їх використання обмежувалося «особливими розпорядженнями» командування тилового району групи армій «Північ». Так, за цими документами від 1 вересня 1941 р. заборонявся обмін рейхсмарок в окупованих районах на валюту СРСР [69, арк. 231]. В РКУ вони були у вільному обігу, оскільки ця територія була підконтрольною Третьому рейху. Отже, на території Рейхскомісаріату «Україна» після грошової реформи законними платіжними засобами були українські карбованці, німецькі марки, рублі (номіналом у 1 і 2), а також радянська розмінна монета [44, арк. 7]. Також в обігу знаходилися німецькі монети з дорогоцінних металів номіналом в 2, 5 рейхсмарок та звичайні розмінні монети номіналом у 1, 2, 5, 10, 50 пфенігів [488, с. 98] (Додаток Н).

Життєвий рівень населення РКУ визначався у співвідношенні заробітної платні та вартістю товарів. Заробітна плата кваліфікованого робітника становила 400 крб., бухгалтера – 500 крб., вчителя – 250 крб. Ставки фахівців та керівників підприємств коливались від 900 до 1500 крб. [332; 376, с. 116; 496, с. 66;], у той час, коли кілограм хліба коштував 140–150 крб., сала – 700–750 крб., масла – до 800 крб., житнього борошна – 40–80 крб., пшона 10–68 крб., картоплі 10–23 крб. [277, с. 64]. Порівняння заробітної платні та цін дозволяє стверджувати, що політика окупаційної влади була грабіжницькою.

Грошова політика мала свою специфіку в регіоні, що перебував під контролем Румунії. У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» єдиною законною валютою було проголошено «*Luy Banca Nationala a Romaniei*» – Лей Румунського національного банку [539, с. 152]. В зв'язку з цим румунська влада у вересні 1941 р. віддала наказ у короткий термін обміняти радянські рублі та червінці на леї по курсу: 1 рубль = 6 леям [182, арк. 2-3]. В обіг на були випущені банкноти номіналами 500, 1000, 2000, 5000, леїв та монети в 1, 2, 5, 20, 100, 200 леї [542, с. 89] (Додаток Н).

Купівельна спроможність леї, а також життєвий рівень населення на території губернаторств «Буковина» та «Бессарабія» суттєво відрізнялися від німецьких окупаційних одиниць на українській території. Середня заробітна плата у губернаторствах становила приблизно 2 000 – 2 500 лей. На цей час хліб коштував 10 лей, 1 літр молока – 15 лей, 1кг свинини – 40–50, а масла – 100 лей [527, с. 97]. Аналізуючи співвідношення зарплати та цін на продукти, можна стверджувати, що місцеве населення почувало себе більш захищено у порівнянні з німецькими адміністративними утвореннями.

На території губернаторства «Трансністрія» протягом липня – серпня 1941 р. платіжними засобами були рублі, червінці, леї та окупаційна марка. Офіційне співвідношення цих грошових одиниць було таке: 1 окупаційна марка = 10 рублям або 60 леям, а 1 лея = 6 рублям [464, с. 157-158]. Відповідно до шостого пункту декрету про встановлення румунської адміністрації між Дністром та Бугом, німецьку окупаційну марку було проголошено єдиним платіжним засобом на території «Трансністрії» [210, с. 55; 221, с. 160]. Скоро використання румунських лей на цій території був заборонений, а радянські рублі та червінці наказано обміняти за курсом 1 окупаційна марка = 10 рублям. Однак, такий курс обміну не був вигідним румунській владі і тому незабаром його свідомо призупинено. Після двомісячних переговорів між румунською та німецькою владою ці «фінансові непорозуміння» вдалося усунути шляхом введення більш вигідного для Румунії курсу обміну [464, с. 157]. Вже 21 листопада 1941 р. було оголошено про обмін радянської валюти на окупаційні марки за курсом 1 окупаційна марка = 20 рублям [210, с. 84] (Додаток Н).

Життєвий рівень населення та купівельна спроможність окупаційної марки на території губернаторства «Трансністрія» мав свою специфіку. Середня заробітна плата залежно від спеціальності та кваліфікації становила 20 – 90 марок, а зарплата місцевого

службовця – від 45 до 150 марок. У цей час 1 кг хліба коштував 4–5 марок, картоплі – 2 марки, цибулі – 2,5 марки, м'яса – 5 марок, 1 літр молока – 2 марки, сметана – 8 марок, а 1 кг цукру – до 30 марок [503, с. 196]. Введення німецької окупаційної марки та невизначений статус «Трансністрії» погіршило життєвий рівень населення порівняно з губернаторствами «Бессарабія» та «Буковина». Однак, у цьому регіоні матеріальне становище працюючих у цілому було кращим у порівнянні з іншими адміністративно-територіальними одиницями.

Упередженим було ставлення Румунії до німецької валюти. Незважаючи на те, що рейхсмарки вільно обмінювалися на леї за курсом 1 рейхсмарка дорівнювала 60 леям, обмін румунських лей на рейхсмарки здійснювався тільки через Національний банк Румунії за не вигідним курсом та сплату великого комісійного збору. Окупаційну марку було заборонено використовувати як платіжний засіб на території губернаторств «Буковина» та «Бессарабія», а в «Трансністрії», де вона стала головним засобом платежу, румунська лея заборонялася. Таке становище було викликане тим, що румунська влада боялась знецінення леї при обміні її на економічно не забезпечені німецькі окупаційні марки [527, с. 96]. Незважаючи на обмеження, румунські леї були поширені на тих територіях, де знаходилась румунська армія – «Трансністрія», південь України, Крим [711].

Зауважимо, що на окупованій території були поширені «чорні» ринки, де без проблем можна було обміняти будь-яку іноземну валюту. Так, 1 долар вільно можна було обміняти на 2,50 рейхсмарки, 3,50 злотих або 200 лей [527, с. 136]. Німецькі окупаційні марки, платіжні засоби для вермахту та українські карбованці вважалися ерзац-валютою (замінниками валюти). Вони не мали економічного підґрунтя і тому обмін цих грошових одиниць на інші валюти (окрім рубля і карбованця) не відбувався.

Аналізуючи грошові системи в адміністративно-територіальних одиницях окупованої України, слід умовно визначити дві домінуючі грошові одиниці – німецьку рейхсмарку та румунську лею. Перша була основною грошовою одиницею на території РКУ, ДГ, «Трансністрії» та ЗВА. Друга – домінувала в губернаторствах «Буковина» і «Бессарабія».

Існування різних фінансових систем у створених німецькими та румунськими загарбниками адміністративних одиницях України підтверджує існування специфіки функціонування їх економічного сектора. Для підтвердження цього розглянемо

політику щодо сільського господарства і промисловості, яка здійснювалась у цих адміністративних утвореннях.

Про необхідність захоплення України та використання її сільськогосподарського та сировинного потенціалу, задля власного економічного й продовольчого зміцнення говорила нацистська верхівка з перших днів утвердження при владі в Німеччині [486, с. 170; 502, с. 114]. Проте, на період 1933–1939 рр. керівники Третього рейху тільки починали формувати бачення того, яке місце в майбутньому посяде Україна під їх владою. Відповідно до цього майбутнє українських земель коливалось від «колонії» до «аграрного придатку». Остаточна доля сільського господарства України була вирішена перед нападом Третього рейху на СРСР, про що було вказано в директиві під назвою: «Основні напрями політики щодо України». Після «війни на Сході» вона мала перетворитися на «житницю» Європи, тобто – Третього рейху [54, арк. 132; 104, арк. 23; 313]. На час ведення війни проти СРСР їй відводилась більш скромна роль – продовольчої та сировинної бази для забезпечення Німеччини і вермахту на час військової кампанії [553, с. 31].

Протилежною стала ситуація в Румунії. До початку Другої світової війни вона, незважаючи на напружені відносини з СРСР, через бессарабське та буковинське питання, не мала ніяких планів захоплення України або її окремих територій. Політика бухарестської влади зосереджувалась на тому, щоб асимілювати до свого складу приєднані до неї після Першої світової війни нові території, в тому числі Бессарабію й Буковину [386, с. 111-154]. Все змінилося після «передання на вимогу СРСР» Бессарабії та Північної Буковини. Готуючись до війни проти Радянського Союзу, Німеччина обрала Румунію як майбутнього союзника. У травні – червні 1941 р. були проведені міністерські зустрічі, на яких було порушене питання захоплення врожаю на майбутніх окупованих територіях та його використання для подолання продовольчої кризи, що існувала в Румунії.

Із вторгненням вермахту на територію України розпочалося тотальне вилучення з колгоспів та радгоспів уцілілих запасів сільськогосподарської продукції і врожаю 1941 р. та конфіскація продуктів харчування в селян [252, с. 43; 612, с. 366]. «Вилучення» відбувалося на підставі наказу «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р., в якому говорилося: «...війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства» [533, с. 123-124]. Відповідно до цього вилучення (реквізиція) відбувалося через видання

німецькими офіцерами спеціальних розписок, які «гарантували» відшкодування його вартості після завершення війни [24, арк. 4; 148, арк. 1-7]. За даними, які наводить дослідник А. А. Анікеєв «з 1266 тис. т реквізованого нацистами зерна з території СРСР 949 тис. т було взято з території підконтрольної групі армій «Південь» [335, с. 127]. Окрім конфіскації відбувався відкритий грабунок сільськогосподарської продукції, який був «легалізований» «Інструкцією з конфіскації майна у противника», за якою солдати мали право вилучити у місцевого населення «...продукти харчування в межах особистої потреби» [24, арк. 4]. За даними В. М. Ковалю «...до вересня 1941 р. від солдатів та офіцерів «східного фронту» у різні міста Німеччини надійшло 11 600 тис. посилок з продовольством, що було відібраним в українських селян» [477, с. 221].

Подібною ситуація була на тих територіях, які захоплювалися румунською армією. В інструкціях, які отримували румунський військовий штаб від бухарестської влади, йшлося, що, оскільки нічого не буде привезено із Румунії, війська повинні забезпечуватися за рахунок тих територій, на яких вони знаходяться [503, с. 164]. Керівник штабу румунської армії генерал Мазаріні у перші місяці війни наказував: «...необхідно із місцевих ресурсів задовольняти потреби армії: брати на місці все, що потрібно, все що є, брати без церемоній» [242, с. 178]. Подібний наказ видав полковник Ніколеску: «...хліб, худоба, птиця – все це має бути реквізовано в населення для армії. У кожному будинку необхідно проводити обшук та забирати все без залишку» [210, с. 51]. Нині не можна встановити точну кількість пограбованої сільськогосподарської продукції румунською армією під час захоплення південно-західної України. Це було викликано двома основними факторами: перший – це те, що на цій же території діяли німецькі військово-економічні органи, які першими «конфіскували» все необхідне для продовження війни; другий – союзники намагалися приховати, що і скільки саме ними було привласнено. Тому повного обліку награбованої румунськими загарбниками не могло бути. Наприклад, полковник Тудосе, комендант м. Кишинів, скаржився, що: «...німецькі частини привласнювали все краще, що було знайдено на складах і підприємствах окупованої території» [503, с. 163].

Поступове захоплення вермахтом українських земель дає можливість стверджувати про відмінність становища сільського господарства України під час його «переходу» до окупаційної цивільної або військової влади. Це обумовлювалось двома основними

факторами: швидкістю просування німецької армії вглиб країни та радянською евакуацією матеріальних ресурсів сільського господарства на схід. Західна Україна у ході швидкого просування вермахту, коли у червні – липні група армій «Південь» просунулась на 300–350 км, уникла масштабних руйнувань сільського господарства [392, с. 127; 548, с. 317]. Правобережна та Південна Україна, у ході оборонних боїв у червні – вересні зазнала часткових руйнувань, крім того тут була проведена часткова евакуація [473, с. 20; 560, с. 63]. Лівобережна Україна, Слобожанщина та Донбас зазнали планової евакуації із застосуванням тактики «випаленої землі».

Отже, під час утвердження окупаційної цивільної влади найкраще збереглося сільське господарство Західної України, де було утворено ДГ та генеральний округ «Волинь-Поділля» РКУ, а найгірше у східних українських областях у ЗВА [81, арк. 30]. На цю відмінність вказували самі німці: «На Західній Україні було виявлено несподівані великі запаси збіжжя. Зате на сході Червона армія знищила його велику кількість» [486, с. 517].

Відповідно до поділу України на адміністративно-територіальні одиниці різною була ситуація щодо реформування сільського господарства на їх теренах. РКУ та ЗВА пройшли три спільних етапи «реформування» сільського господарства. Перший – жовтень 1941 р. – збереження колгоспно-радгоспної систем [9, арк. 1-20]. Другий – 19 лютого 1942 р. – Закон «Про новий земельний лад» («Закон А. Розенберга»), яким декларувався перехід від колективного до індивідуального землеволодіння через три етапи: «реорганізація» колгоспу на громадське господарство; перехід громадського господарства на хліборобську спілку; відокремлення індивідуальних приватних господарств від хліборобської спілки [10, арк. 4-10; 45, арк. 64]. Третій – 3 червня 1943 р. «Декларація про власність» передбачала введення індивідуальної приватної власності на землю для українських селян [3, арк. 1; 53, арк. 7-11; 77, арк. 22-23].

У дистрикті «Галичина», що став частиною ГГ, радянська колгоспно-радгоспна система управління сільським господарством була ліквідована. За наказом Г. Франка від 12 вересня 1941 р. земля проголошувалась державною власністю й передавалась селянам для користування [88, арк. 21]. У свою чергу радгоспи були перетворені на лігеншафти під управлінням відділу сільського господарства дистрикту [95, арк. 4; 117, арк. 6; 130, арк. 3]. У ДГ була поширена система управління сільським господарством, що була нав'язана

ГГ Третім рейхом задля задоволення власних економічних потреб.

У губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія» були відновлені румунські порядки, що існували тут до 28 червня 1940 р. [216, с. 12]. На цих українських територіях були ліквідовані всі «соціалістичні» перетворення, які за рік встигла напрацювати радянська влада, у тому ж числі колгоспно-радгоспну систему управління сільським господарством [16, арк. 2]. Румунська влада продовжила свою аграрну політику 1918–1940 років – відновила приватну власність на землю та повернула середнім та великим землевласникам експропрійовані за радянської влади землі [146, арк. 3, 8; 184, арк. 14, 16; 233, с. 196-197; 240, с. 181].

У губернаторстві «Трансністрія» восени 1941 р. колгоспно-радгоспна система була збережена під контролем румунської влади [111, арк. 1-3; 144, арк. 2; 147, арк. 1-5]. Наказом № 55 від 14 березня 1942 р. вона була проголошена ліквідованою, колгоспи на зразок закону про новий земельний лад були поділені на господарства середньої величини – «трудові громади» без права власності на них селян [75, арк. 11, 21]. Радгоспи були перетворені на «державні маєтки» із закріпленням селян навколишніх сіл у ролі робочої сили. Нарешті 15 червня 1943 р. І. Антонеску підписав декрет, відповідно до якого селяни отримували землю у приватну власність. Наказом губернатора від 6 жовтня 1943 р. пояснювалося, що землю у приватну власність отримують ті селяни, які входили до «трудових громад» [382, с. 417]. Подібність румунських аграрних перетворень у «Трансністрії» до німецьких пояснюється тим, що відповідно до угоди у Бендерах 30 серпня 1941 р. Румунія отримувала від Німеччини право на тимчасове забезпечення безпеки, адміністрування та економічну експлуатацію [511, с. 768].

Керівництво економікою захоплених територій СРСР, зокрема, й сільським господарством, у ЗВА наказом А. Гітлера від 29 червня 1941 р. було покладене на економічно-господарські органи влади під керівництвом Г. Герінга. На військовій території діяв «Східний штаб з керівництва економікою», завданням якого був контроль за виконанням економічних наказів Рейхсмаршала. Штаб складався з господарських груп або відділів. Головне місце в ньому мала група «La», до компетенції якої входило керівництво сільським господарством. У тилових районних групах армій діяли господарські інспекції, які керувалися розпорядженнями «Східного штабу». Їм підпорядковувалися господарські

команди, що створювалися в кожній області і були виконавчими органами влади в регіоні. Керівники господарських команд отримували директиви від господарчих інспекцій та відправляли їх для виконання підзвітним службовим інстанціям: німецьким обласним сільськогосподарським комендатурам, яким підпорядковувалися сільськогосподарські фюрери – представники німецького командування в округах та коменданти, які призначалися військовим керівництвом. Нижчою економічною інстанцією були обласні сільськогосподарські управи, що створювалися в кожному обласному центрі й підпорядковувалися сільськогосподарським комендатурам. До інших ланок відносились: окружні управи, якій підпорядковувалися районні сільськогосподарські управи, яким були підзвітні громадські та державні маєтки [376, с. 52; 532, с. 41; 671, с. 8-9].

У цивільних адміністративних одиницях керівництво сільським господарством відбувалося через відповідні відділи, директорії, директорати, які входили до складу управління рейхскомісара України та губернаторів – ДГ, «Трансністрії», «Буковини», «Бессарабії». Так, у РКУ відділ сільського господарства входив до складу господарського управління, яке у свою чергу підтримувало економічне управління в складі міністерства окупованих східних територій на чолі з А. Розенбергом [573, с. 91]. Відповідно до наказу фюрера від 17 липня 1941 р. економічний апарат Г. Герінга та цивільний апарат А. Розенберга були змушені тісно співпрацювати [511, с. 766]. Рейхскомісар України Е. Кох «де-юре» підпорядковувався їм обом, «де-факто» керував рейхскомісаріатом на власний розсуд [52, арк. 11]. У ДГ також існував відділ сільського господарства, що входив до управлінського апарату губернатора. Він підпорядковувався відповідному відділу уряду генерального губернаторства. У свою чергу управління сільським господарством ГГ зосереджувалось у міністерствах сільського господарства та продовольства Третього рейху [680, с. 97]. У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» до управлінського апарату губернатора входила директорія сільського господарства, а у «Трансністрії» директорат агрокультури і економіки, які через «Військово-цивільний кабінет ББТ» підпорядковувався румунському уряду. Тобто, міністр сільського господарства мав право віддавати накази названим вище губернаторам [181, арк. 1]. Незважаючи на різні «вищі» інстанції з керівництва сільським господарством у цивільних адміністративних одиницях, безпосереднє управління сільським господарством покладалось на нижчі ланки

адміністративного апарату. Так, у РКУ це були сільські старости, ДГ – волосні старійшини та сільський голова, губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія» – примар, «Трансністрія» – сільський староста і примар [129, арк. 1-4].

Усвідомивши, що війна набуває затяжного характеру, а вермахт фактично зупинився просуватися вглиб СРСР нацистська верхівка, зрозумівши, що конфіскаціями безперервно постачати війська неможливо, наказала Верховному командуванню розпочати експлуатацію сільського господарства тих територій, на якій вони знаходяться. Так, на східні українські області, де зупинився вермахт, було покладено завдання – забезпечувати сільськогосподарською продукцією німецькі військові частини. В «Інструкції про добування найбільшої кількості продовольства на Україні» від 4 грудня 1941 р. говорилося: «...постачання власних військ стоїть на першому місці... зруйноване господарство цієї країни – наше господарство, яке повинно бути відновлене, з засобами й запасами якого треба обходитися обережно, щоб воно було здатне постачати і в наступному році армію» [533, с. 123]. Отже, військова адміністрація, завдання якої полягало у реквізиції захоплених запасів сільськогосподарських продуктів, отримала завдання, до якого не була готова – контролювати та експлуатувати.

У РКУ та ДГ з утвердженням цивільної адміністрації головною метою стала організація вилучення тієї сільськогосподарської продукції, яку мешканці цих адміністративних утворень можуть виробити за умов режиму окупації. Із впровадженням на території дистрикту «Галичина» здачі сільськогосподарських контингентів вивезення продукції, як і на всій території ГГ, перш за все, відбувалося до Німеччини [124, арк. 4]. Іншою була ситуація в Рейхскомісаріаті «Україна», оскільки Е. Кох виконував накази А. Гітлера і А. Розенберга з постачання сільськогосподарською продукцією Німеччину та вермахт [54, арк. 22; 80, арк. 9]. Сільське господарство губернаторств «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» використовувалось Румунією у двох основних напрямках: для задоволення власних економічних потреб, оскільки у середині країни була продовольча криза та для виконання зобов'язань відносно поставок продуктів харчування щодо Німеччини та Італії. Окрім цього, сільське господарство «Трансністрія» мало забезпечувати постачання продуктів харчування румунській армії та армії союзників, що перебували на «східному фронті» [503, с. 306].

Важливою економічною складовою окупації була заготівельна політика. За рахунок поставок сировини та продовольства з окупованих територій Третій рейх планував продовжувати військові дії та водночас забезпечувати власне населення продуктами харчування. Щорічно із окупованих східних областей нацисти планували вивозити 10–11 млн. т зерна, близько 40 тис. т рослинної олії, 1 млн. т жмихів, понад 240 т цукру, велику кількість м'яса та інших продуктів. Більшу половину цієї продукції мала поставляти Україна. Покращити свої справи за рахунок захоплених південно-західних районів України планувала і Румунія. Так, для діючих на території України військових частин командування щорічно розраховувало одержувати 94 500 т пшениці, 311 000 т фуражу, 206 500 т кормів для коней, 135 500 т картоплі [553, с. 32]. Саме тому окупантами були розроблені різні засоби вилучення сільськогосподарської продукції.

У РКУ основним засобом вилучення продукції був сільськогосподарський контингент – обов'язкова норма постачання продукції аграрного виробництва [280; 300; 311]. Сталих норм у рейхскомісаріаті не існувало. Як зазначає дослідниця Н. М. Глушенок «...згідно із розпорядженням Коха до генералкомісарів відхилення від контингенту допускалося тільки в сторону збільшення» [673, с. 140]. Існували допоміжні засоби: вилучення продукції з громадянських господарств, орендування землі та орендна плата за неї, натуральний податок за обмолот зерна, натурального податку за обмолот зерна та різноманітні податки, які могли сплачуватися сільськогосподарською продукцією [51, арк. 226-228].

У «зоні військової адміністрації» на території України основним засобом вилучення сільськогосподарської продукції були «державні поставки». Їх види та розміри в окремих районах і населених пунктах були різними. За даними дослідниці І. С. Власенко, характерною рисою натуральних поставок була яскраво виражена тенденція до їх постійного зростання, але поряд із цим, траплялись поодинокі випадки зниження норм поставок сільськогосподарської продукції. На думку науковця, це було пов'язано з наближенням фронту та активністю партизан або нездатністю селянських дворів виконувати норми поставок [671, с. 175]. Допоміжні засоби були такими: вилучення врожаю з хліборобських спілок, натуральна орендна плата за орендовану землю, одноразових обов'язкових поставок, податки, які оплачувалися

сільськогосподарською продукцією [84, арк. 90].

Після утвердження цивільної адміністрації ДГ почався збір сільськогосподарських контингентів, що був основним і, мабуть, єдиним засобом вилучення сільськогосподарської продукції. Це пояснюється тим, що він встановлювався у занадто великих, нереальних для виконання розмірах, через це селяни не могли цілком їх виконувати [310; 327]. Наприклад, у 1941 р. дистрикт мав здати 130 000 т зерна; у 1942 р. – 350 00 т, а в 1943 р. – 500 000 т [120, арк. 23]. У самому ГГ сільськогосподарські контингенти в 1941–1942 рр. були доведені до такої межі, що представники німецької влади називали їх «контингентами на межі можливого». У січні 1942 р. їх норми зросли на 300% у порівнянні з 1940 р., а у 1943 р. у порівнянні з 1942 р. зросли на 120% [541, с. 170].

У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» основним засобом вилучення сільськогосподарської продукції була спеціальна декларація, в якій кожен селянин вказував на кількість зібраного врожаю зернових та інших продуктів. Відповідно до неї встановлювався мінімум для потреб сім'ї (80 кг зерна для дорослого, 40 кг для дитини. – Авт.) та господарських потреб. Всю іншу продукцію мали здати державі за встановленою ціною від 11 лей за кг [500, с. 16]. Допоміжними засобами вилучення були: податок на доход від земельної власності у розмірі 28%, оренда землі, плата за яку була дві третини врожаю [500, с. 11-13].

У губернаторстві «Трансністрія» основним засобом вилучення сільськогосподарської продукції було їх вилучення з «трудових громад». Наказом від 14 березня 1942 р. регламентувався розподіл сільськогосподарської продукції, відповідно до якого вона поділялася між державою і бригадою. При цьому здійснювалося відрахування 20% на насінневий фонд, 10% – у фуражний фонд, оплата за користування сільськогосподарською технікою, незалежно від того, чи використовувалась вона, чи ні [210, с. 152]. Допоміжним засобом були різноманітні види податків та поставок для окупаційної армії – м'яса, молока, бринзи, меду та ін. Селяни, які мали індивідуальне господарство, у ролі контрибуції щороку мали здавати: 30 кг гов'ядини; 10 кг свинини; молока 300 літрів від корови; 4 кг бринзи від кожної овечки; 5 кг меду з кожного вулика; від 10 курей – 100 яєць, від 20 – курей – 200 яєць; з 10 курей – 2 шт.; 20 – 4 шт.; 30 – 6 шт. тощо [45, арк. 54]. У «Трансністрії» деякі види сільськогосподарської продукції вважалися монополією Румунської держави і вся

продукція повністю конфіскувалась, а саме: бавовна, виноград, тютюн [553, с. 61].

Ще одним із засобів вилучення сільськогосподарської продукції була заборона продавати продукти харчування, призначені для поставок до Німеччини та Румунії – м'ясо, молоко, яйця, жири, картопля, пшениця, овочі та фрукти. Відповідно до цього, на базарах вилучалася вся перелічена продукція.

За даними радянського історика С. П. Лаути, за період окупації німецькі загарбники вивезли з України 12 млн. т сільськогосподарської продукції, у тому числі 9,5 млн. т зерна та борошна. Румунські окупанти у свою чергу – 1 042 013 ц зерна, 87 647 голів худоби, 31 821 шт. свиней [502, с. 177-178]. Сучасний український науковець О. Г. Перехрест наводить уточнені дані: «У результаті прямих пограбувань селянських господарств окупанти вилучили 9420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і круп, 6250 тис. т картоплі, овочів і фруктів, 3722 тис. голів худоби, 4941 тис. свиней, 1825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40 246 тис. шт. домашньої птиці. З колгоспів та радгоспів було розграбовано та вивезено до Німеччини – 7887 тис. т зерна і борошна, 2056 тис. т картоплі, овочів та фруктів. Румунські окупанти з території «Трансністрії» вивезли 10 154 вагони різних вантажів, переважно з продовольством та 217 тис. голів худоби» [553, с. 64]. Більш точну інформацію про вивезену сільськогосподарську продукцію з території підконтрольних Румунії губернаторств надає молдавський історик Є. І. Левіт: «До серпня 1942 р. з території Бессарабії до Румунії було вивезено 21 045 вагони зернових; із Буковини до 1 січня 1943 р. було вивезено 2748 вагонів зерна, 21 676 вагонів продовольства 129 780 голів худоби; із «Трансністрії» за аналогічний період до Румунії відправлено 16 169 вагонів зерна, 2399 вагонів овочів, 30 362 голови худоби. Окрім цього, союзникам було поставлено 9017 вагонів зерна, 6250 вагонів овочів, 93 174 голів худоби [140, арк. 16, 63; 154, арк. 1-3].

Пограбування і руйнування сільського господарства окупанти довершили під час відступу з території України, виконуючи накази з «евакуації» німецького та румунського урядів [112, арк. 87-88; 151, арк. 1-3]. Використовуючи тактику «спаленої землі», нацисти знищили 28 тис. сіл та селищ. Під час відступу німці спалили 18 тис. га посівів сільськогосподарських культур, зруйнували 251 тис. будівель колгоспів, радгоспів та МТС, вивезли до Третього рейху, або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 16 988 молотарок, 45 688 плугів, 5092 автомобілі та інші сільськогосподарські машини

та реманент [502, с. 177; 553, с. 67]. Грабували та вивозили сільськогосподарські продукти, техніку, інвентар, худобу румуни з підконтрольних їм губернаторств. Відповідно щоденним «Сводкам об отправке зерновых и материалов из Транснистрии, Бессарабии и Буковины» в період з 1 січня до 19 березня 1944 р. в середньому із «Транснїстрїї» до Румунїї відправлялося 100 вагонів у день різних матеріальних цінностей, а із «Буковини» та «Бессарабїї» – по 120–130 вагонів. Серед вивезеного було 7721 вагонів насіння, 330 сільськогосподарської техніки та реманенту, 136 тис. голів худоби та ін. [504, с. 202, 305].

Складовою частиною режиму окупації була економічна політика у сфері промисловості. Перед початком війни в 1941 р. українська промисловість стала однією із найбільш розвинутих у Радянському Союзі. В Українській РСР сконцентровано величезні запаси залізної руди, коксованого вугілля, марганцю, різноманітних матеріалів, торфу. Вона була великим центром машинобудування. Тут доменні печі плавили броньований метал і якісні марки сталі. На її території зосереджувалися основні потужності оборонної та хімічної галузей [376, с. 37].

Перед тим, як розкрити політику окупантів щодо промисловості у кожній окремо взятій адміністративній одиниці, утвореній німецькими та румунськими окупантами, необхідно виділити дві особливості, що вплинули на її здійснення.

Перша – особливість розташування промислових центрів «схід – захід». На сході та центральній частині України в Донецькому басейні видобували кам'яне вугілля, в Рівненській, Київській, Полтавській, Чернігівській, Сумській областях – видобували торф, у Криворізькому басейні – залізну руду, в Нікополі – марганцеву руду. Відповідно тут металургія, обробка металу та машинобудування була розвинута найкраще. На заході України переважали деревообробна та нафтовидобувна промисловість, а на півдні України – суднобудівна, особливо в містах Одеса, Миколаїв, Херсон.

Друга особливість – політика евакуації та руйнування промислових об'єктів під час відступу Червоної армії у другій половині 1941 р. і водночас швидке захоплення вермахтом території України призвели до різкого контрасту стану промисловості «захід – схід». Західноукраїнські області не зазнали значних пошкоджень промисловості й постраждали скоріше від грабунку місцевого населення та військових. У центральних областях та на сході промисловість виявилась майже повністю зруйнована в ході «радянської евакуації».

Устаткування важливих галузей промисловості, таких як гірничопромислова, металургійна, машинобудівна та інших було евакуйоване або знищене. Це призвело до того, що експлуатація важливих для німецьких окупантів галузей промисловості на сході України стала неможливою, а її відновлення потребувало значного часу.

У РКУ та ЗВА промислова політика німецьких окупантів була подібною тому, що вказівки щодо її використання надходили від нацистської верхівки Третього рейху. Єдиною відмінністю виявилось те, що в РКУ їх виконували представники цивільної адміністрації підлегли – рейхсміністру окупованих східних областей А. Розенбергу, а в ЗВА – представники військово-економічних інстанцій, підзвітні уповноваженому з використання радянської економіки Г. Герінгу. Підтвердженням цьому є «Директиви з керівництва економікою у щойно окупованих областях», положення яких поширювались на Рейхскомісаріати «Остланд» та «Україна» [376, с. 30]. Згідно з ними окупанти планували залишити на захопленій території промислові об'єкти, що необхідні для розвитку сільського господарства та видобутку і переробки нафти, зокрема, заводи та фабрики з ремонту сільськогосподарської техніки й промислового устаткування, підприємства харчової промисловості та первинної обробки сільськогосподарської сировини [46, арк. 15, 17]. Передбачалося також використання військової галузі промисловості, виключно в тому випадку, якщо вони не перешкоджають проведенню головних економічних завдань, а в інших сферах промисловості провести деіндустріалізацію [46, арк. 6, 20]. Саме тому на початку окупації всі захоплені промислові підприємства оголошувались власністю Третього рейху. Вціліле після радянської евакуації й воєнних дій обладнання, сировина і готова продукція заводів та фабрик конфіскувалась. Обладнання і сировина вивозилися до рейху, а готова продукція передавалась для потреб вермахту [14, арк. 3-15; 36, арк. 8; 98, арк. 4]. З утвердженням цивільної адміністрації РКУ, ті підприємства, що не були пограбовані військовими, продовжували розорюватись її представниками з тією відмінністю, що готова продукція вже йшла на забезпечення цивільної влади рейхскомісара.

Протягом осені – зими 1941 р. військовою та цивільною владою відновлювались найменш пошкоджені заводи і фабрики, для забезпечення окупантів харчовою і текстильною продукцією, а також товарами широкого вжитку [35, арк. 12; 98, арк. 13]. Для військових потреб відновлювались майстерні з метою налагодження несправної

техніки. У більшості випадків відновлювались малі підприємства чи окремі цехи заводів, що не потребували великих матеріальних затрат, оскільки заводи-гіганти були зруйновані під час евакуації та відступу Червоної армії [87, арк. 18].

На початку 1942 р. війна проти СРСР набула затяжного характеру, що призвело до зміни економічної стратегії використання окупованих східних областей. Відповідно до цього А. Розенберг (23 січня) як керівник цивільної адміністрації у захоплених радянських територіях та Г. Герінг (27 лютого), як уповноважений з використання радянської економіки, видали розпорядження про «відновлення промислового господарства у захоплених східних областях» [103, арк. 85-90; 528, с. 373]. З огляду на це ставилось завдання відновлення промислових галузей окупованої України потрібних нацистам для швидкого завершення війни, а саме: постачальних виробництв (електроенергетика, газ, вода); видобуток нікелю, марганцевих руд, вугілля, торфу; виробництво сирого каучуку; відновлення роботи машинобудівних, металообробних, металургійних, залізопрокатних і ливарних заводів; виробництво будівельних матеріалів; розвиток ремісничого виробництва для виготовлення предметів широкого вжитку [89, арк. 28-34]. Їх метою була відбудова промислових підприємств для забезпечення негайних та військових потреб. Оскільки ні цивільна, ні військова адміністрація не мали змоги самотійно відновити зруйновану промисловість, вище керівництво Третього рейху дозволило німецьким монополіям та фірмам брати в оренду або «опікунське управління» великі промислові об'єкти. Заводи-гіганти і навіть окремі галузі української промисловості потрапили у власність німецьких монопольних об'єднань та фірм (Додаток П.1). Наприклад, гірничо-металургійне товариство «Схід» володіло криворізькими копальнями з видобутку залізної руди на території РКУ і, водночас, захопило всю промисловість Донбасу в ЗВА. Фірма «Штальверке-Брауншвейг» захопила заводи «Запоріжсталь» і «Дніпросталь», а «Фрідріх Крупп АГ» – металургійні заводи I і II «Азовсталь» й трубопрокатний завод ім. Куйбишева в Маріуполі тощо [185, с. 336; 267, с. 199; 436, с. 221-228; 526, с. 33]. Німецькі фірми та монополії були зацікавлені лише у володінні великими та середніми промисловими підприємствами [8, арк. 1-12]. У свою чергу, малі підприємства здавались в оренду фізичним особам. Наприклад, у м. Полтава млин та прядильно-трикотажний комбінати були здані в оренду прибулим з Рейху німцям-промисловцям [65, арк. 11; 92, арк. 10]. Фабрики та заводи, що не потрапили до

управління німецьких фірм і монополій, перейшли під керівництво цивільної адміністрації РКУ та військово-господарських установ вермахту ЗВА під виглядом трестів, союзів, товариств та об'єднань [7, арк. 1-4; 199, с. 181; 354, с. 161; 397, с. 339].

Під час загарбання української території німецькі окупанти не перешкоджали відновленню малих підприємств та ремісничих майстерень, оскільки це, з одного боку, підтримувало пропагандистські гасла щодо відновлення приватної власності, а з іншого, забезпечувало місцеве населення та окупантів промисловою продукцією, що в період війни стала дефіцитом. У 1942 р. були видані накази, за якими встановлювався контроль за їх діяльністю, за якими майстерні ремісників мали право існувати після затвердження їх статусу окупаційною владою [61, арк. 103-105; 293; 296]. Кілька майстерень могли об'єднуватися в «артілі», а ті, у свою чергу, в «трудові об'єднання» [21, арк. 91]. Такий стан речей і постійна нестача сировини та обладнання через військове положення призвело до того, що на початок 1943 р. залишилися діючими лише ті майстерні, що обслуговували вермахт і окупаційну адміністрацію [397, с. 341-343; 489, с. 43; 601, с. 286].

Під час відступу з території України у 1943–1944 рр. німецькими окупантами застосовувалась тактика «випаленої землі». У сфері промисловості вона проявлялась у вивезенні обладнання та знищенні відновлених окупантами промислових підприємств протягом 1941–1943 рр. [18, арк. 4-8; 26, арк. 58-66]. Хронологія нацистської евакуації з території України виглядає таким чином: після поразки під Курськом у липні 1943 р. з Берліна надходить наказ «Про евакуацію промисловості Сходу України та м. Києва». Пізніше, 1 вересня того самого року було видано наказ «Про евакуації з території на схід від Дніпра». Через тиждень видано наказ «про евакуацію промисловості Донбасу», а 9 вересня евакуація почалась з території РКУ. Довершила ці накази інструкція з господарської евакуації від 1 червня 1944 р., відповідно до якої всі промислові підприємства мають бути знищені такою мірою, щоб на довгий час перешкодити противнику швидко налагодити господарське використання залишеного району окупації і цим самим ускладнити радянській стороні ведення війни [239, с. 298; 524, с. 300; 598, с. 116].

Створення і приєднання дистрикту «Галичина» до складу ГГ означало поширення на його території тих методів управління промисловістю, що були впроваджені Третім рейхом для польських земель. У цьому регіоні ліквідовувалась радянська соціалістична

система управління промисловістю, проголошувалась реприватизація націоналізованих за радянської влади підприємств, фабрик і ремісничих майстерень та відновлювалась підприємницька діяльність. Поширення цивільної адміністрації ГГ на територію Галичини супроводжувались обіцянками «повернення втраченої власності за більшовиків». Піком цього стала прокламація Г. Франка до населення Галичини, в якій заявив про «повернення націоналізованих підприємств їх законним власникам» [128, арк. 10]. Однак, тільки незначна частина фабрик і майстерень протягом липня – серпня 1941 р. на вимогу колишніх власників до уряду дистрикту змогли повернути назад свої підприємства. Всі інші, які звернулися після серпня цього ж року змушені були чекати інших наказів Г. Франка [264, с. 131].

З утворенням дистрикту «Галичина» всі промислові підприємства були оголошені власністю уряду ГГ. Відповідно до цього, для управління промисловістю галицького дистрикту створювалося державне керівництво місцевою промисловістю, під управління якого перейшли всі проголошені «державними» підприємства [118, арк. 2; 131, арк. 62]. Наказом уряду від 22 вересня 1941 р. відкриття промислових підприємств та ремісничих майстерень могло відбуватися тільки з дозволу адміністрації в окремо взятому випадку [138, арк. 8]. Згідно з цими перетвореннями майже всі промислові підприємства Галичини поступово перейшли у власність 77 німецьких фірм, концернів, акціонерних товариств та інших монопольних об'єднань. Так, концерн «Герман Герінг» перебрав під контроль гірничі та металургійні підприємства, монопольне об'єднання «Союз німецьких металургів» – металообробні підприємства, «Східна енергія» – енергетичні, «Карбококс» – вугільні, «Гобаг» – деревообробні підприємства, видобуток нафти контролювали акціонерні товариства «Карпатська нафта» і «Бескиден нафта» та ін. [517, с. 101-102].

Підприємства, що залишились під контролем адміністрації ДГ, об'єднувались у картелі. Наприклад, «Державному зерновому та промислому підприємству Львів» підпорядковувались всі млини, пекарні, кондитерські та фабрики з виготовлення кави [137, арк. 1-10].

Іншою була ситуація щодо фабрик та ремесельних майстерень. Наказом Г. Франка від 27 липня 1942 р. «Про ліквідацію радянських форм у галузях ремесла, роздрібною торгівлі та промислів, а також управління нерухомим майном на території

ДГ» вони поверталися колишнім українським і польським власникам на правах оренди [120, арк. 6; 317; 319]. Однак, вже 20 січня 1943 р. вийшов наказ про закриття дрібних підприємств, що не належать німцям до 30 квітня 1942 р. та конфіскації їх майна на користь рейху [517, с. 103]. Таким чином, українців на території Галичини були позбавлені права займатися промисловістю.

Із зміною ситуації на фронті у 1943 р. промисловість ГГ, у тому числі ДГ, спрямовувалась на задоволення військових потреб Третього рейху. У березні того самого року із 77 існуючих у дистрикті німецьких фірм, що займалися виготовленням промислових товарів, 20 були закриті, а інші поділені на категорії за важливістю виготовленої продукції для воєнних потреб. Закривались насамперед харчові та текстильні виробництва. Наприклад, 30 квітня 1943 р. у Львові було закрите харчове підприємство «Нармітельверке» та кондитерська фабрика «Фортуна» [541, с. 188].

З наближенням лінії фронту до ГГ відбулися докорінні зміни в економічній сфері. Великі промислові підприємства та ремісничі об'єднання передавались у безпосереднє управління берлінській владі та німецьким монополіям. Так, у ГГ діяла центральна комісія озброєння рейхсміністерства озброєння та боєприпасів, яка контролювала всі військові підприємства. Акціонерне товариство «Карпатська нафта» монополізувало видобуток нафти; концерни «Герман Герінг» та «Фарбеніндустрі» монополізували відповідно видобувну, металообробну і хімічну промисловості. Будівельна промисловість передавалась головному господарсько-економічному управлінню СС [541, с. 190-194]. Цегляні заводи ДГ фірми – «Галіціше бауштоферке унд штайнбрюкен» були також передані під керівництво СС.

Відзначимо, що під час відступу з території дистрикту «Галичина» німецькі окупанти застосовували тактику «спаленої землі», таку саму, як і в РКУ та ЗВА [133, арк. 1-13].

Створені румунськими окупантами на території південно-західної України у вересні 1941 р. губернаторства «Буковина» і «Бессарабія» були включені до складу Румунії. Відповідно до цих змін промисловість вказаних територій стала частиною загальнорумунської економіки. Ось чому промислова політика в них мала свої неповторні особливості.

Частина підприємств Бессарабії та Буковини, що були націоналізовані, за радянської

влади поверталися колишнім власникам, які довели на них своє право власності [617, с. 276]. Скоро румунський уряд надавав їм льготні кредити на розвиток виробництва [210, с. 196].

У 1941 р. на території губернаторств відновлювали роботу підприємства, що зберегли запаси сировини і зазнали найменших пошкоджень під час воєнних дій та відступу радянських частин. Це були млини, масло бійні, цукрові, горілчані, консервні заводи. Вони працювали на задоволення румунської цивільної адміністрації та армії. Зазвичай у них застосовувалась примусова «мобілізація» робітників [149, арк. 6]. Частина підприємств об'єднувалась у картелі. Наприклад, масло бійні заводи Буковини і Бессарабії об'єднувались у картель під назвою «Управління фабрик рослинних масел» [523, с. 277].

Всі інші промислові підприємства проголошувались власністю румунської держави та включались до фонду «румунізації» [170, арк. 1-2; 183, арк. 4-6]. У губернаторстві «Буковина» під його контроль перейшло 140 великих підприємств та 440 фабрик і майстерень, а у «Бессарабії» – 823 підприємств [210, с. 194; 616, с. 197]. У 1942 р. із цих фондів почали розпродавати та здавати в оренду фабрики і заводи [569, с. 108; 616, с. 198]. Таким чином, до середини 1943 р. великі підприємства губернаторств стали власністю промисловців та підприємців «старого королівства». Також у губернаторствах відновили діяльність ремісники. Наприклад, у 1942 р. у губернаторстві «Бессарабія» їх кількість сягнула 6800 осіб [569, с. 108].

Із зміною положення на фронті наприкінці 1943 – на початку 1944 р. румунські промисловці та підприємці вдалися до вивозу вглиб Румунії придбаної тут власності, або її продажу місцевому населенню [504, с. 165, 191; 341, с. 44]. Окрім цього, при губернаторствах були створені «бюро трофеїв», завдання яких полягало у виявленні та відправленні у Румунію всього, що являло цінність – у тому числі й промислове обладнання. В листопаді 1943 р., коли військові дії перенеслися на правобережжя України, І. Антонеску видав наказ про зміцнення румунської промисловості за рахунок підприємств приєднаних територій, за яким підприємства губернаторств демонтувалися та вивозилися до Румунії [636, с. 49]. На масштаби «евакуації» із губернаторств вказують такі дані: «...протягом 1 січня – 19 березня 1944 р. із губернаторств щоденно відправлялось по 120–130 вагонів різних матеріальних цінностей, серед яких знаходилось промислове устаткування, сировина та готова промислова продукція» [504, с. 191, 202].

Зовсім інше становище промисловості було в губернаторстві «Трансністрія», що фактично перебувало під спільним румуно-німецьким управлінням. Тут не було величезних руйнувань промисловості через вивіз устаткування підприємств, як це було в німецькій зоні окупації, та водночас промисловість «Трансністрії» не стала складовою частиною румунської промисловості, як це було у губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина». Малі підприємства залишалися під управлінням місцевих органів – муніципалітетів та префектур, а великі контролював генеральний секретаріат губернаторства [263, с. 151-152; 648, с. 124].

У деяких аспектах промислова політика тут була подібна до тієї, що проводилась у губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина». Одна частина фабрик і заводів експлуатувалась урядом губернаторства, а другу віддали в оренду румунським чи німецьким фірмам [267, с. 349; 433, с. 93]. Наприклад, цукрові заводи Соколівки і Томашпіля повіту Жугастр (Ямпіль) були відновлені румунською цивільною адміністрацією наприкінці 1941 – на початку 1942 р. за допомогою місцевих та привезених із «старого королівства» спеціалістів, які протягом 1942–1943 рр. виробили відповідно: 271 і 159 вагонів цукру [440, с. 131]. Тут існували підприємства, що знаходились під спільним румуно-німецьким управлінням та капіталовкладенням. Прикладом є акціонерне товариство «Хортикола», якому були передані консервні заводи м. Тирасполя і с. Глинове. Виготовлена на них продукція розподілялась порівну між румунською та німецькою стороною. Подібні «змішані» товариства діяли в цукровому, горілчаному, консервному та інших виробництвах [636, с. 40].

Викладене вказує на складне становище у промисловому секторі «Трансністрії», що виникло після «радянської евакуації» та руйнувань, завданих у ході військових дій. У ході обліку заводів, фабрик, майстерень румунською окупаційною владою, що відбувся в 1941 р., виявлено, що швидкому відновленню підлягали харчові та обробні підприємства: консервні та молочні заводи, млини, виноробні, мильні фабрики, майстерні транспортних засобів. Підприємства важкої промисловості не могли бути легко відновлені, тому вони залишалися закритими або працювали частково. Підтвердженням цього є такі дані: «...до липня 1943 р. (пік відновлення підприємств) в експлуатацію було запущено 651 підприємство з 964, що існували на цій території до війни» [648, с. 125-126] (Додаток П.2).

Особливе місце в промисловій політиці «Трансністрії» займали «трофейні комісії»,

які створювались з метою вивезення всього, що становило будь-яку цінність до Румунії. У грудні 1941 р. виникла «Одеська служба захоплення і збору трофеїв», а у червні 1942 р. на її базі створювалися п'ять організацій «Z-1». За час їх активної діяльності було вивезено обладнання більше ніж 60 заводів [210, с. 194, 291]. Таким чином, протягом 1941–1942 рр. із «Трансністрії» вивозилися обладнання та матеріалів фабрик, заводів та підприємств, які не були потрібні ні армії, ні румунській адміністрації.

Наприкінці 1943 р. бухарестська влада прийняла рішення про вивезення з «Трансністрії» всієї промисловості до Румунії з метою зміцнення власної. Так виникла Друга «трофейна комісія», що здійснювала тотальний вивіз обладнання підприємств. Вивезене майно індустриального і господарчого реманенту передавали великим містам або ж продавали [17, арк. 1]. Так, 11 листопада 1943 р. губернатор «Трансністрії» Г. Алексіану отримав інструкцію від І. Антонеску, в якій наказував знищити ті підприємства, що не є важливими і не підлягають вивезенню [588, с. 70-71; 636, с. 49-50].

З наближенням фронту на початку 1944 р. румунські підприємці та промисловці, які у 1941–1942 рр. придбали чи взяли в оренду в «Трансністрії» заводи, фабрики та майстерні, вивозили їх устаткування та сировину до Румунії [139, арк. 2-5; 141, арк. 1-24].

Таким чином, економічна політика німецьких і румунських загарбників в окупаційних утвореннях передбачала використання їх територій для задоволення потреб країн-агресорів з одночасним відносно стабільним функціонуванням окупаційної влади. Її здійснення мало специфіку в кожній адміністративно-територіальній одиниці. Підтвердженням цьому є запровадження у них різних фінансових систем прив'язаних до рейхсмарки або леї. Експлуатація сільського господарства залежала від його пристосування до методів господарювання країни-окупанта. Наприклад, у «Бессарабії», «Буковині» і ДГ колективне господарювання було ліквідовано та відновлено приватну власність на землю, а у РКУ, ЗВА і «Трансністрії» на основі «земельних законів» німецької цивільної адміністрації де домінуючим залишалось колективне господарство. Промисловість стала частиною економіки країн-окупантів, відмінності її полягали у напрямі експлуатації. Так, у німецькій зоні окупації вона спрямовувалась на воєнні потреби і одночасне забезпечення військової та цивільної адміністрації, а у румунській зоні – на внутрішній розвиток «митрополії» й забезпечення румунської адміністрації.

3.2. Політика використання «людського ресурсу»

Використання «людського ресурсу» (цивільного населення) України німецькою і румунською окупаційною владою зводилося до отримання максимальної користі для задоволення економічних потреб Третього рейху та Румунії у робочій силі як на території цих держав, так і на створених ними на українській території нових адміністративно-територіальних одиниць. Відповідно до цього він використовувався у двох напрямках:

- примусова праця місцевого населення безпосередньо на території адміністративно-територіальних одиниць;
- депортація робочої сили до Німеччини і «трудова мобілізація» до Румунії [100, арк. 1-8].

Німецькі плани використання «людського ресурсу» були розроблені задовго до початку війни проти СРСР і знайшли відображення в положеннях «Зеленої папки Герінга». У них йшлося про те, що «...з початком наступу необхідно залучати до роботи придатних для цього місцевих жителів, особливо для відновлення шляхів сполучення – доріг, залізниць, водних ліній, очистки населених пунктів, які постраждали від воєнних дій, розчисних робіт на радянських оборонних спорудах та влаштування тимчасових приміщень для військ» [46, арк. 22]. До цих робіт мали залучатися і військовополонені за наказом місцевих воєнних інстанцій. Для швидкого відновлення роботи сільськогосподарських і промислових підприємств передбачалося залучати до роботи безробітних у промислових містах, а також залучати до співпраці з окупаційною владою керівників підприємств [46, арк. 6-7]. Подальше використання «людського ресурсу» мало відбуватися залежно від німецьких інтересів щодо окремо взятої території. Пізніше у директивах щодо політики керівництва окупованою Україною з'явився наказ вищого керівництва Третього рейху «...використовувати українця як робочу силу» [376, с. 103].

У «зоні військової адміністрації» на території України використання «людського ресурсу» почалось із вступом групи армій «Південь» на її територію. Виконуючи названі директиви, військова влада з самого початку війни почала залучати українське цивільне населення для виконання нагальних робіт стратегічного значення – попереднього

відновлення шляхів сполучення та розчисних робіт у населених пунктах [232, с. 109]. За даними дослідника О. В. Потильчака «основними сферами трудового використання місцевого населення були відновлювально-розчисні роботи, будівництво, обслуговування інфраструктури, промисловість та сільське господарство» [694, с. 59]. Поряд із роботою цивільного населення застосовувалась і робота військовополонених. Вона використовувалась на важких та небезпечних для життя роботах: розчищення зруйнованих будівель, розмінуванні мінних полів, відновленні залізничних колій тощо. Така робота офіційно була легалізована розпорядженням від 8 вересня 1941 р. про поводження з радянськими військовополоненими у всіх таборах військовополонених [372, с. 153; 565, с. 8]. Спочатку нацисти не цінували їх як робочу силу та використовували на різних ділянках без жодної системи. Робочий день не був регламентований і зазвичай тривав 12–14 год. на добу [485, с. 72-74]. З 1942 р. військовополонених все більше починають використовувати у промисловості, особливо у видобувній галузі. 1 липня 1942 р. А. Гітлер видав директиву про видобуток вугілля в Донецькому басейні. Наприкінці року на шахтах Донбасу працювало вже близько 50 тис. військовополонених [513, с. 50; 565, с. 11-13]. Їх праця також використовувалась у сільському господарстві, однак, продуктивність її була низькою. У ЗВА питанням використання «людського ресурсу» займалися господарські групи польових комендатур, що були складовою частиною економічно-господарської влади Г. Герінга. Пізніше ці функції перейняли біржі праці [331; 528, с. 385].

З утворенням РКУ почалось функціонування цивільної адміністрації, одним із завданням якої було «залучення місцевого населення до роботи відповідно до існуючих директив» [279; 299; 694, с. 33]. На всій території рейхскомісаріату були сформовані «трудова колони», в яких використовувалися цивільне населення і кваліфіковані робітники. На них покладалося завдання: відновлення шляхів сполучення, очищення населених пунктів від руйнувань тощо [376, с. 108]. Також в РКУ використовувалась праця військовополонених у промисловості та сільському господарстві. Наприклад, на гірничих підприємствах Дніпропетровська в 1943–1944 рр. працювало 9,8 тис. військовополонених, а Криворіжжя – 5,3 тис. З весни 1942 р. цивільна адміністрація рейхскомісаріату за домовленістю з вермахтом почала інтенсивно їх використовувати на сільськогосподарських роботах. Так, у червні – липні 1942 р. в державних маєтках

колишньої Миколаївської області працювало 20 тис. військовополонених, завдяки чому вдалося усунути потребу в робочій силі на селі у цьому регіоні [498, с. 224-226].

Усвідомивши неефективність примусової праці цивільного населення та військовополонених, вище керівництво Третього рейху прийняло рішення ввести загальну трудову повинність в окупованих східних областях. 5 серпня 1941 р. А. Розенберг видав такий наказ, що поширювався одночасно на ЗВА і РКУ. Згідно з цим всі жителі окупованих східних областей віком від 18 до 45 років підлягали загальній трудовій повинності. Фахові робітники мали призначатися на роботу згідно із спеціальністю, а не кваліфіковані – на допоміжні роботи [90, арк. 1-2; 739]. Для виконання наказу в містах, селищах, районах РКУ та ЗВА створювалися біржі праці. Завдання цих установ полягало в обліку всіх ресурсів робочої сили, відповідно до професійних навичок і здібностей, у обліку знарядь праці, в забезпеченні трудового використання [195, с. 79; 204, с. 77; 266, с. 132; 294; 314]. Невиконання трудової повинності каралося тюрмою або каторжними роботами [188, с. 50; 189, с. 132; 193, с. 17-18; 199, с. 265]. Пізніше вікові межі трудової повинності в РКУ були збільшені з 15 до 60 років, а в ЗВА їй підлягали всі мешканці у віці від 14 до 65 років [215, с. 137-139; 251, с. 105].

Відповідно до загальної трудової повинності, робочий день у хліборобських спілках під час польових робіт тривав з 5–6-ї год. ранку до 18–19-ї год. вечора, а встановлена німцями норма відробітку становила 22–25 трудоднів на місяць [502, с. 129]. На час жнив у РКУ оголошувалась мобілізація міського і сільського населення на польові роботи [212, с. 93; 545, с. 113]. У цей час застосовувалась охорона полів мобілізованим населенням від нападів партизан [281; 285; 287]. Для забезпечення німецької окупаційної влади українські селяни вимушені були здавати продукцію у ролі сільськогосподарських контингентів (РКУ) або державних поставок (ЗВА). Експлуатації підлягали робітники на заводах, фабриках і майстернях, які ремонтували військову техніку та виготовляли різноманітні речі й товари. Робочий день на підприємствах для робітників встановлювався 10–16 год. [223, с. 48; 376, с. 108; 498, с. 168; 521, с. 36]. Для примусового здійснення трудової повинності створювались спеціальні «трудова табори», до яких людей відправляли за найменшу провину, непокору, невиконання обов'язків перед владою [253, с. 66; 489, с. 109; 678, с. 34]. В'язні цих таборів виконували найтяжчі роботи.

Після провалу стратегії «бліцкригу» та набуття війни «на Сході» затяжного характеру керівництвом Третього рейху було вирішено використовувати радянських цивільних робітників («східних робітників», «остарбайтерів») у німецькій військовій економіці. На думку дослідниці Т. Д. Лапан, точної дати початку вивезення робітників із РКУ та ЗВА немає. Одні стверджують, що німецька влада почала вивозити працездатне українське населення восени 1941 р., пов'язуючи це з діяльністю групи з використання робочої сили у відомстві уповноваженого до чотирирічного плану Г. Герінга. Інші вказують на широке застосування радянських людей у промисловості та сільському господарстві рейху з січня – березня 1942 р., посиляючись на створення Імперського бюро з використання робочої сили [682, с. 54-55]. Однак, рішення залучення до роботи «східних робітників» у промисловості й сільському господарстві рейху та створення централізованої організації їх використання не було одномоментним актом. У кінці 1941 р. Г. Герінг та А. Розенберг дали вказівки про використання населення окупованих регіонів СРСР у військовій економіці рейху [225, с. 188; 497, с. 49]. Пізніше наказом А. Гітлера від 21 березня 1942 р. Генеральним уповноваженим з використання робочої сили був призначений Фріц Заукель, а 27 березня в управлінні чотирирічного плану створено Імперське бюро з використання робочої сили. Його метою стало централізоване керівництво всіма трудовими ресурсами та підвищення ефективності праці на території Третього рейху. Для цього воно здійснювало залучення цивільного населення окупованих східних областей до трудової повинності в рейху [549, с. 53; 682, с. 56-57].

Набір робочої сили почався після циркуляра А. Розенберга від 6 березня 1942 р., в якому вимагалось набрати до Німеччини 627 тис. «східних робітників», 527 тис. яких мала надати Україна. За першою програмою Ф. Заукеля від 20 квітня 1942 р. до рейху передбачалося направити 1 млн. 600 тис. робітників з окупованих країн, а у вересні того самого року поставив завдання – додатково набрати мільйон робітників із східних окупованих областей і близько 500 тис. українських жінок для роботи у ролі домашніх служниць [682, с. 57]. Для виконання вказаних «норм поставок» «людського ресурсу» до рейху, на території РКУ та ЗВА були створені спеціальні органи, що здійснювали цю програму і накази безпосередньо на місцях. Такими органами, що займалися набором робочої сили для Третього рейху стали біржі праці [189, с. 143; 215, с. 118]. На роботу до

Німеччини підбирали спочатку кваліфікованих робітників промисловості та сільського господарства [474, с. 10; 284; 549, с. 43; 610, с. 379]. На перших порах німецька окупаційна влада здійснювала вербування та вивезення українського населення на добровільній основі, за допомогою агітації та пропаганди переваг та хороших умов праці в рейху [186, с. 56; 201, с. 79; 251, с. 91; 301; 321, 322]. Після фактичного провалу «добровільного виїзду» через те, що виконання визначених «згори» норм постачання робочої сили не відбувалося повною мірою, було вирішено перейти до примусового набору [64, арк. 32; 99, арк. 126]. Примусові заходи розпочалися з березня 1942 р., коли Ф. Заукель видав наказ застосовувати найсуворіші заходи при вербуванні робочої сили. Для вивезення робочої сили на роботу до Німеччини використовувалися різні методи – система розверсток, накази про проведення обов'язкового набору робочої сили до рейху, невиконання яких загрожувало населенню різними покараннями – арешт, каторжні роботи, конфіскація майна, знищення житла тощо. Коли погрози не допомагали, почалися облави на вулицях, базарах, в кінотеатрах і навіть на робочих місцях працюючих [186, с. 57-58; 189, с. 146; 192, с. 69; 215, с. 227; 224, с. 71; 247, с. 166]. Однією із форм депортації населення України на роботу була також насильницька евакуація мешканців прифронтової зони, у стокілометровій смузі від лінії фронту [198, с. 153; 565, с. 22; 608, с. 53]. Разом із цивільним населенням на примусових роботах у Німеччині використовувались військовополонені на підставі наказу В. Кейтеля від 31 грудня 1941 р. про масове використання праці радянських військовополонених у військовій промисловості рейху. За даними В. О. Потильчака, на середину 1944 р. у Німеччині працювало 750 тис. військовополонених, значна частина яких була з України [565, с. 9].

Основними «споживачами» іноземної робочої сили були військові монополії, а також підприємства невійськового призначення: промислові заводи, сільське господарство [291; 598, с. 99]. Загалом праця «східних робітників» була необхідною в усіх сферах життя німецького суспільства, адже переважна їх частина, особливо чоловічого населення була мобілізована до вермахту. В промисловості та сільському господарстві елементарно не вистачало робочих рук [63, арк. 2-3].

За даними Економічного штабу «Ост», за період окупації України військами вермахту, із зони оперативного тилу групи армій «Південь» і РКУ було депортовано

близько 2,2 млн. осіб [565, с. 27]. Подібні дані наводить Т. Д. Лапан у роботі та умови його праці «Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі»: «Підсумовуючи всі відомі цифри стосовно вивезення на роботу до Німеччини (добровільне і примусове) українців, в сукупному виразі дістанемо 2,4 млн. тих, хто опинився у Рейху в період з 1941–1944-ті роки» [682, с. 59].

Використання «людського ресурсу» у дистрикті «Галичина» фактично розпочалося з утворенням цивільної адміністрації 1 серпня 1941 р. Особливістю цієї адміністративно-територіальної одиниці було те, що вона вважалась територією ГГ і саме, тому використання її «людських ресурсів» було аналогічним польському зразку. Безумовно, це мало свої особливості у порівнянні з розглянутими вище українськими регіонами під владою німецьких окупантів.

Через швидке захоплення Галичини та відповідно нетривале її перебування під управлінням військових (трохи більше місяця. – Авт.), праця місцевого населення для негайних потреб вермахту застосовувалась обмежено і здебільшого сприймалась місцевим населенням як відновлення краю після воєнних дій задля подальшого налагодження мирного життя.

З утворенням ДГ на його територію було поширено розпорядження «про обов'язок праці» для всіх мешканців Генерал-губернаторства віком від 18 до 60 років. За його невиконання передбачалося тюремне ув'язнення або грошовий штраф [361, с. 188]. Відповідно до цього, після серпня 1941 р. розпочалася мобілізація місцевого населення для роботи в Німеччині та самому дистрикті. Для цього німецька адміністрація мала два окремих відділи в уряді губернатора: Відділ праці, що керував набором до рейху і Відділ будівельної служби, який здійснював набір місцевих жителів для праці в регіоні. Населення мало право обирати, чи їхати до рейху, чи працювати в Галичині [264, с. 123].

З приєднанням Галичини до ГГ, на її території поширювала свою діяльність Німецька державна служба праці, що поділялася на три групи: польську, гарульську (етнічна національна меншина. – Авт.) та українську. Однак, для їх розрізнення українська служба була перейменована на «Українську Службу Батьківщині» (УСлБ), що була офіційно створена у вересні 1941 р. Її завданнями були: будівництво і ремонт шляхів, регуляція русел рік, осушення лугів і пасовищ, а також усунення руйнувань,

завданих війною. Фактично вона використовувалась для утримання шляхів для військових цілей, а для місцевих потреб майже не використовувалась [318; 330].

До цієї служби добровільно набирали чоловіків віком від 17 до 35 років. Ті, кому було до 20 років, мали працювати в них 7 місяців, а старші – рік. УСлБ відповідала за їх зовнішній вигляд, харчування, проживання, лікування, навчання. Вони отримували зарплатню у розмірі 0,5 злотих на день. Добровольців поділяли на табори від 80 до 150 осіб, в яких вони проходили одночасно навчання і практику отриманих знань. Коли доброволець відпрацював свій термін без порушень, йому видавали довідку, в якій зазначався вид і характер праці, а також її строки та оцінка. Така довідка давала перевагу при працевлаштуванні на постійній роботі. Якщо ж були порушення і виконання роботи було неякісним, то адміністрація табору продовжувала термін трудової повинності. Однак, вже 22 квітня 1942 р. наказом уряду ГГ цю службу в примусовому порядку мало виконувати все населення віком від 17 до 60 років [499, с. 402]. На початку 1943 р. вийшли розпорядження, що забов'язували учнів середніх, професійних та вищих шкіл пройти 6 місяців служби у таборах УСлБ. Станом на червень 1943 р. кількістю юнаків у будівельній сфері Галичини становила 14 тис., з яких 10 тис. були українцями [264, с. 213]. Враховуючи той факт, що переважна більшість населення дистрикту «Галичина» проживало у сільській місцевості (близько 80%. – Авт.), окупаційна адміністрація використовувала його для задоволення потреб у продуктах сільськогосподарського виробництва. Наприклад, на час збору врожаю у селах встановлювався надзвичайний стан, що забезпечував можливість максимально зібрати врожай для здачі сільськогосподарського контингенту. Водночас норми контингенту на сільськогосподарську продукцію були занадто високими [123, арк. 23; 306; 307].

Вербування та відправка цивільного населення Галичини на роботу до Третього рейху розпочалось відразу після включення її до складу ГГ. Вже 6 вересня 1941 р. до Німеччини було відправлено перших робітників з дистрикту. Спочатку виїзд робітників відбувався на добровільній основі та кількість бажаючих їхати виявилась великою. Це було викликано двома факторами. Перший полягав у тому, що протягом міжвоєнного періоду українці Галичини виїжджали на заробітки до Німеччини, а другий – завдяки активній пропаганді, яка обіцяла велику заробітну платню, перекваліфікацію, роботу за

контрактом, житло тощо. Таким чином, до 27 листопада 1941 р. з ДГ на роботи до рейху добровільно виїхало 60 709 осіб [298]. Згідно з розпорядженням уряду ГГ від 18 лютого 1942 р. запроваджувався примусовий набір працездатного населення для роботи на території Німеччини у промисловості та сільському господарстві. Пізніше – 9 червня 1944 р. Ф. Заукель видав план мобілізації робочої сили, за яким дистрикт «Галичина» мав поставити 100 тис. осіб, адже на цей час добровільно ніхто виїжджати на роботу до Німеччини вже не хотів [205, с. 76; 234, с. 113; 328; 499, с. 403; 568, с. 107].

У ДГ вербування «людського ресурсу» на роботу до Німеччини здійснювали уряди праці. Це органи окупаційної влади, завданням яких була планова організація робітників щодо працевлаштування відповідно до їх кваліфікації. Вони розподіляли робітників не тільки в Галичині, а й займався вербуванням та відправленням «робочої сили» на роботу до Німеччини. Для цього уряди проводили розподіл квот кількісного набору робітників на кожне староство, повіт, волость, село. Вже на місцях виконання планів мобілізації здійснювали волосні старійшини, сільські старости і представники громадських організацій, які вирішували, кому остаточно їхати, а кому залишатись у краї [682, с. 65-66]. Всього за весь період окупації протягом 1941–1944 рр. з дистрикту «Галичина» до Третього рейху було відправлено 1 млн. 250 тис. осіб. За свідченнями К. Паньківського, в основному їх залучали до роботи у сільському господарстві, адже на село ішло 3/4 наших робітників, а 1/4 до промисловості [264, с. 207; 329; 499, с. 403].

Використання Румунією «людського ресурсу» південно-західних регіонів України, що потрапили під її окупацію, мало свої унікальні особливості. Створені в 1941 р. губернаторства «Бессарабія» та «Буковина» також були включені до її складу, а на їх території відновлені старі порядки. Румунський уряд у цих губернаторствах встановив обов'язкову трудову повинність, яку селяни повинні були відпрацювати певну кількість днів на рік своєю тягловою силою або фізичною працею на державних землях (фонди румунізації) та великих і середніх румунських господарствах. Розмір повинності встановлений був таким чином: господарство з однією або двома упряжками (тягловою силою) мали відпрацювати у великих румунських господарствах – п'ять днів, 3–7, 4–9, 5–11, 6–13 днів на рік. Селяни, що не мали тяглової сили, мали відробляти повинність значно більшу від селян, що мали таку. За невиконання робіт із селян стягувався штраф від

2 до 10 тис. лей [367, с. 87; 500, с. 21-22]. На промислових підприємствах встановлювалась мобілізація їх робітників. Підтвердженням цьому є такі дані: у кишинівському млині «Вікторія» із 68 робітників 42 були примусово «мобілізованими»; на механічному заводі у м. Бельці їх кількість становила 37 із 59; на маслобійному заводі у м. Атаках – 70 осіб. Промислові підприємства в основному працювали у дві зміни, тривалість робочого дня в яких становила 10–12 год., а робочі підприємств, які працювали в одну зміну відпрацьовували по 14–16 годин на день [161, арк. 1-2; 617, с. 275; 636, с. 56-57]. Окрім цього, всі жителі губернаторств повинні були відпрацьовувати щорічно 30 днів на будівництві доріг стратегічного значення [171, арк. 1-5].

З метою забезпечення виконання сільськогосподарських робіт губернатором Бессарабії був виданий наказ, відповідно до якого все населення сіл і міст віком від 12 до 70 років мобілізувалось на польові роботи. Мобілізація також була здійснена і в губернаторстві «Буковина» [523, с. 188; 616, с. 190]. Для її впровадження в кожному населеному пункті створювались «комітети з сільськогосподарської мобілізації». До їх складу входили примар (керівник комуни), нотар (писар, секретар), сільськогосподарський агент, керівник жандармського посту та найбільший місцевий землевласник. У своїй діяльності «комітет» керувався спеціальною інструкцією, що розподіляла обов'язки мобілізованих на польових роботах. Невиконання наказу про мобілізацію розцінювалося як «економічний саботаж» і каралося відправкою у спеціальні «трудові табори». Однак, після завершення сільськогосподарських робіт комітети були збережені та надалі стали місцевими органами розподілу робочої сили в губернаторствах. Селяни залишалися в розпорядженні «комітету», організовуючись у спеціальні бригади, які направлялися на важливі та необхідні роботи на території губернаторств. Зауважимо, що такі бригади мали право організовуватись після завершення селянами господарських робіт на власних ділянках [503, с. 299-300; 523, с. 190].

За рахунок цивільного населення губернаторств «Бессарабія» та «Буковина» окупаційна влада Румунії прагнула забезпечити робочою силою власні промислові об'єкти та сільськогосподарські господарства, що у зв'язку із масовими мобілізаціями і великими втратами на фронті все більше відчували брак робочих рук. Для поповнення власних трудових резервів Румунія мобілізувала буковинців і бессарабів у робочі загони – «деташаментом де лукру», які використовувались на різних господарських роботах,

зокрема, на будівництві й ремонті шляхів сполучення, сільськогосподарських роботах, будівництві важливих господарських об'єктів та підприємств. Вони працювали в Румунії протягом 3–4 місяців і потім поверталися додому, де знову отримували нове призначення до нового регіону. Це була узаконена державою примусова експлуатація громадян цих територій. Таким чином, Румунія намагалась одержати максимальний економічний ефект при найменших фінансових затратах. Всього через такі загони примусової праці пройшло близько 20 тис. мешканців губернаторства «Буковина» та 13 300 українського цивільного населення українського Придунав'я (Ізмаїльська область), що на той час входили до складу губернаторства «Бессарабія» [345, с. 40; 616, с. 192-193].

Створення і встановлення румуно-німецького контролю у губернаторстві «Трансністрія» визначало особливості використання «людського ресурсу» в цій адміністративно-територіальній одиниці. З виникненням «Трансністрії», як окремої окупаційної зони, одразу була введена примусова праця для цивільного населення в розмірі 60 днів на користь окупаційної влади, яка обґрунтовувалась необхідністю військового часу. Населення використовували для будівництва та відновлення шляхів сполучення, будівництві стратегічних споруд, заготівлі дров та іншої важливої сировини для окупаційної адміністрації, зобов'язували здійснювати перевезення продуктів харчування до залізничних станцій тощо. На підприємствах вводилась трудова мобілізація робітників. Для цього губернатор Г. Алексіану 8 вересня 1941 р. видав наказ про п'ятиденний термін для реєстрації робітників у міських управліннях. Після неї робітник отримував направлення на той чи інший промисловий об'єкт, де змушений був працювати по 14–16 год. на добу. У випадку неявки на роботу він карався штрафом у розмірі 50–300 «окупаційних марок» або ув'язненням у «трудоий табір» терміном до 6 місяців [523, с. 196]. Селяни після реорганізації сільського господарства працювали у «трудоих громадах» і «державних маєтках». У «трудоих громадах» діяв ненормований робочий день. За розпорядженням префекта Тульчинського повіту праця в полі тривала від 5-ї год. ранку до 21 год.» [388, с. 121]. У «державних маєтках» зобов'язані були працювати всі мешканці сіл, що знаходяться в радіусі 20–30 км. [503, с. 304].

Наказом губернатора «Трансністрії» від 20 березня 1942 р. вводилась обов'язкова трудова повинність для всіх жителів віком від 16 до 60 років. У наказі роз'яснювалося,

що «...всі особи вказаного віку почергово будуть використані на різних роботах воєнного характеру, на роботах і підприємствах громадських та приватних, а також сільськогосподарських екстреного характеру». За неявку на роботу населення каралось грошовим штрафом та позбавленням волі у таборі до одного року. На основі цього 24 серпня 1942 р. наказом Г. Алексіану було створено «трудове військо» для чоловіків, що досягли 20-річного віку для служби терміном на один рік. Його мета полягала в «ознайомленні молодих людей з ідеями Нової Європи, створення нового поняття про працю, як в розумовому, так і у фізичному плані» тощо [523, с. 193]. Для отримання цього «поняття» передбачалося використовувати «трудове військо» на польових роботах для громадського порядку, охорони трудових громад, ферм, захисту сіл та різних закладів. За відмову участі загрожувало тюремне ув'язнення [503, с. 315]. Окрім цього, для мобілізаційних робіт окупанти використовували чоловіків віком від 15 до 60 років, а жінок – від 15 до 45 років.

Румунська влада з початку окупації розглядала «Трансністрію» як економічний трофей. Відповідно до цього, румуни здійснювали експлуатацію цього регіону, перетворивши всі підприємства на «воєнізовані» робітники яких позбавлялися права звільнятися і змінювати місце роботи. У цілому «мобілізація» робочої сили з «Трансністрії» до Румунії не було масовим, як це відбувалося в губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина», через таку обставину. Населення «Трансністрії» під владою румунів оголошувалося «невиїзним», оскільки на її території був дефіцит робочої сили [391, с. 842]. Таким чином, у результаті діяльності бюрократичного апарату румунської цивільної адміністрації, у питанні депортації «людських ресурсів» утворився «державний» регулятор, що унеможлилював вивезення робочої сили до «старого королівства» [248, с. 68]. Через економічні обставини у 1942–1943 рр. відбувалось вербування робочої сили у «Трансністрію» на роботу до Румунії та нацистської Німеччини, однак вони переважно були добровільними. Вербувальні компанії не були масовими, як у німецькій зоні окупації на території України. З переходом території «Трансністрії» від румунської цивільної адміністрації до управління вермахту почалися масові та систематичні облави місцевих жителів та їх організоване вивезення на примусові роботи до Німеччини. Всього за весь період

окупації тільки з Одеської області до Третього рейху депортували 56 101 осіб [629, с. 85].

Експлуатаційна політика була тільки частиною політики терору на територіях адміністративно-територіальних одиниць. Найбільш трагічною його частиною став Голокост, що незалежно від німецької чи румунської зони окупації набрав масового характеру.

3.3. Остаточне вирішення «єврейського питання»

«Остаточне вирішення єврейського питання» – політика уряду Третього рейху щодо єврейського населення, що мала за мету «очищення Європи від євреїв» шляхом їх тотального винищення. Відповідно до нацистської расової ідеології «остаточне вирішення» стало піком антисемітизму в роки Другої світової війни. Перед тим як розкрити особливості геноциду єврейського народу на території загарбаної та розділеної на частини Української РСР, потрібно виділити дві основні події, що вплинули на його хід.

Перша – створення та діяльність айзатцгруп, які після захоплення території Радянського Союзу, діяли у тилкових районах груп армій, знищуючи у них ворогів рейху, серед яких були і євреї. Вони поділялися на зондеркоманди та айнзатцкоманди. Всього на території СРСР діяло чотири айнзатцгрупи – «А», «В», «С», «Д». Айнзатцгрупа «А» – в складі групи армій «Північ», «В» – у складі групи армій «Центр» і «С», «Д» – у складі групи армій «Південь», що діяла на території Української РСР. Айнзатцгрупа «С» складалась із зондеркоманд 4а і 4б та айнзатцкоманд 5 й 5б, айнзатцгрупа «Д» із зондеркоманд 10а, і 10б та айнзатцкоманд 11а, 11б й 12 [695, с. 25-26].

Друга важлива подія, що суттєво вплинула на організаційно-практичну роботу щодо геноциду єврейства, стала «Вайзенська конференція», що відбулася 20 січня 1942 р. Саме тут було прийнято рішення про масове знищення єврейського населення Європи. Всього по різних країнах планувалося знищити 11 млн. євреїв. Зокрема, на території СРСР – 5 млн., серед яких 2,9 млн. планувалося знищити безпосередньо на території України [507, с. 72-73]. Рішення «Вайзенської конференції» призвело до нової хвилі вже «тотального» знищення євреїв у 1942 році.

З приєднанням Галичини до ГГ як дистрикту, на її території були поширені ті

методи знищення євреїв, що використовувалися нацистами на його території. Саме цей факт визначав такі особливості політики геноциду щодо єврейства:

– Знищення місцевого єврейського населення відбувалося під час захоплення Галичини німецькими військами, підрозділами СС, зондеркомандами 4б – у Львові, й Тернополі та айнцацкомандами 5 і 6 – у Львові айзанцгрупи «С» до встановлення цивільної адміністрації Генерал-губернаторства [450, с. 207-208; 479, с. 70; 622, с. 115-117].

– Знищення євреїв під час погромів антисемітські налаштованим місцевим населенням, яке потрапило під вплив нацистської пропаганди на період захоплення території. Такі погроми мали місце в Дрогобицькій, Львівській і Тернопільській областях. У Станіславській області великих погромів не допустила угорська військова адміністрація, під управлінням якої вона перебувала до встановлення цивільної адміністрації [276, с. 194; 491, с. 72].

– Після встановлення адміністрації ГГ функцію знищення євреїв перебрала на себе поліція безпеки та СД, яка проводила розстріли вороже налаштованих євреїв та під час їх «концентрації» в гетто. На території Дрогобицької області були створені гетто у Бориславі, Добромилі, Рудках, Самборі, Турці, Ходорові; Львівської – Львів, Бобрка, Броди, Городок, Жовква, Золочів, Поморяни, Радехів, Сокаль, Яворів; Станіславської – Станіслав, Рогатин; Тернопільської – Тернопіль, Борщів, Вишнівець, Зборів та ін. [37, арк. 7; 622, с. 171-181].

– Окупаційна влада вдалася до депортації євреїв ДГ у табір знищення Белжець на території Польщі, що було одним із положень рішень «Вайзенської конференції». Депортація тривала протягом всього 1942 р., а кількість депортованих становила близько 240 тис. [40, арк. 67; 110, арк. 76].

– Масові знищення євреїв у наступні роки посилювалось під час «ліквідації» вищевказаних гетто у 1943 р. та розстріли тих євреїв, які не були депортовані у 1942 р. [275, с. 136-137; 479, с. 84].

– Знищення євреїв у трудових таборах у 1943 р., які з 1941 р. використовувалися на будівництві доріг, а саме: у с. Східниця, Трускавці, Баличах, Жидачеві, Сколе, Стрілки, Судова Вишня, Буськ, Вінники та ін. Ці акції були викликані наближенням фронту до території ГГ та необхідністю розчищення «життєвого простору» для нової влади [491, с. 115, 162].

– Особливим став 1944 рік. Знищення тих євреїв, які залишилися відбувалося під час відступу з території дистрикту військових частин вермахту та депортація їх в табори знищення – Майданек, Освенціум, Собібор та інші на території Польщі.

Другою адміністративною одиницею під німецьким управлінням на території України став Рейхскомісаріат «Україна». Поступовість формування його території вплинуло на особливості знищення євреїв на цій підконтрольній німцям території. Такими особливими напрямками стали:

– Знищення місцевого єврейського населення під час захоплення території військовими частинами, підрозділами СС, зондеркомандами: 4а – у Сокалі, Луцьку, Рівному, Житомирі, Києві; 4б – у Вінниці, Кіровограді, Полтаві; 10а – у Бериславі, Мелітополі; 11а – у Миколаєві, Перекопі та айзанцкомандами 5 – у Бердичеві, Богуславі, Черкасах, Києві; 6 – у Проскурові, Вінниці, Новоукраїнці, Кривому Розі, Дніпропетровську, Запоріжжі, а 12 – у Миколаєві, Михайлівці та інших містах до включення цієї території у РКУ [33, арк. 9; 472, с. 42-45; 555, с. 39-41].

– Знищення євреїв відбулося під час погромів, влаштованих антисемітські налаштованим населенням окремих територій. Погроми відбулися тільки на території Рівненської, Волинської і частково Вінницької областей. На інших територіях погромів не було, оскільки значна частина єврейського населення встигла евакуюватися на схід.

– Цивільною адміністрацією рейхскомісаріату в другій половині 1941 р. на підконтрольній території створювалися гетто на правобережній його частині – у генеральних округах «Волинь-Поділля», «Житомир», «Миколаїв», а також правобережних частинах округів «Київ» та «Дніпропетровськ». Найбільші гетто були у Володимир-Волинському, Ковелі, Дніпропетровську, Павлограді, Бердичеві, Коростені, Деражні, Летичіві, Метжибіжі, Ярмолинці, Рівному, Березені, Дубному, Здолбунові, Костополі, Острозі, Сарнах та інших містах. На лівобережній частині РКУ створювалися тільки трудові табори для єврейського населення в містах як: Генічеськ, Антонівка, Цюрупинськ, Чаплинка на території Херсонської області; Золотоноша, Лохвиця, Лубни, Опішня, Хорол, Чорнухи – Полтавської області; Бердянськ, Мелітополь, Констянтинівка – Запорізької області; Звенигородка, Сміла – Київської області. Це було викликано тим, що значна частина лівобережних євреїв протягом червня – вересня 1941 р. мала змогу

евакуюватися вглиб Радянського Союзу [109, арк. 22; 110, арк. 161; 111, арк. 178].

– У 1942 р. поліція безпеки та СД РКУ розпочала тотальне знищення єврейського населення в гетто на правобережній частині рейхскомісаріату, а на лівобережжі проходили тільки розстріли виявлених євреїв [35, арк. 12; 119, арк. 77-78].

– Наприкінці 1943 р. у зв'язку із наближенням фронту останні євреї знищувалися в трудових таборах у Луцьку, Суховолянах, Мала Виска, та ін.

Південно-західна частина української території перебувала під румунською окупацією у ролі трьох губернаторств. Саме це вплинуло на те, що «остаточне вирішення» єврейського питання на цих землях мало певні унікальні особливості, а саме:

– знищення єврейського населення відбувалося під час захоплення Чернівецької та Ізмаїльської областей румунськими та німецькими військовими, румунською жандармерією та зондеркомандою 10б на території Чернівецької області й зондеркомандою 10а – у Бельцях та 11а – у Кишиневі на території Молдавської РСР, де здійснювалися масові розстріли євреїв до утвердження румунської цивільної адміністрації [41, арк. 101; 634, с. 44-57; 700, с. 98-117];

– знищення єврейського населення румунською жандармерією розпочалося після створення губернаторств, особливо посилилось під час концентрації його у гетто й тимчасових таборах для депортації у «Трансністрію». На території губернаторства «Буковина» були створені гетто в Сторожинцях, Чернівцях, Вижниці, Сокирянах, Межиріччі, Дарабанах, Бирнові, Бербені, Єдинцях та ін. У губернаторстві «Бессарабія» на території українського Придністров'я – гетто були створені у Вилковому, Татарбунарах, Болграді, Білгород-Дністровському, Кілікії, Тарутино, Брайрамче, Рені, Ізмаїлі [491, с. 80; 700, 98-117].

– Знищення євреїв проводилось безпосередньо у гетто на території губернаторств [110, арк. 283; 111, арк. 153].

– Депортації єврейського населення з гетто і таборів на територію губернаторства «Трансністрія», під час якої відсталих євреїв знищували та ховали в спеціальних ямах вздовж «депортаційних доріг» [158, арк. 2-3]. З території губернаторства «Буковина» протягом 1941–1942 рр. відбулося три основні депортаційні хвилі: перша – липень – серпень 1941 р.; друга – жовтень – листопад 1941; третя – червень 1942 р.

З губернаторства «Бессарабія» (з території українського Придунав'я. – Авт.) відбулася одна депортація в жовтні 1941 р., під час якої всі євреї Ізмаїльщини були депортовані в «Трансністрію» [261, с. 36, 57; 491, с. 80; 700, с. 166-168].

Передана в тимчасове управління румунам губернаторство «Трансністрія» за методами проведення Голокосту була більш «німецькою», ніж «румунською», оскільки ця територія використовувалась для знищення євреїв, що проживали на ній та були сюди депортованими. Проте із зміною становища на фронті в 1943 р. румуни відійшли від тотального знищення євреїв на цій території і дозволяли їм помирати власною смертю від хвороб, голоду та холоду. Наведені автором факти підтверджують певні особливості знищення єврейства в цьому регіоні, а саме:

– знищення місцевого єврейського населення проводилось румунськими та німецькими військовими. Пізніше основна робота проводилась зондеркомандами: 10а – у Ямполі, Балті, Березовці; 10б і 11б – на півдні Одещини та в Одесі та айзанцкоманди 12 – північна Одещина. Зондеркоманди діяли на території «Трансністрії» до передання її румунській адміністрації у серпні 1941 р. [257, с. 3; 271, с. 4-15; 275, с. 94-95].

– Знищення єврейського населення румунською жандармерією проходило під час утворення гетто та колоній за німецьким зразком. Такі табори-гетто були створені в містах та селах цього регіону – Балга, Березівка, Веселинівка, Владиславка, Богданівка, Доманівка, Павлінка, Олесандрівка, Затиштя, Тридуби, Мостове, Ясинове та ін. [459, с. 139-144; 634, с. 84-90].

– У таборах євреїв розстрілювали німецькі солдати (карателі) та колоністи, а після 1943 р. застосовували «повільне» знищення голодом, холодом та хворобами. На відміну від німецьких гетто румунські табори-гетто «Трансністрії» не ліквідовувалися в 1943 р. Вони проіснували до їх звільнення радянськими військами у 1944 р. [248, с. 47-48].

– На території «Трансністрії» знищувались євреї, депортовані з губернаторств «Буковина» і «Бессарабія». Депортовані євреї з «Буковини» були поміщені в таборах, створених на території Вінницької області – Бершадь, Могилів, Шаргород, Жмеринка, Пятковка, Усьтя, Флорино та ін. З «Бессарабії» єврейське населення переміщувалось у південно-східну частину Трансністрії (Доманівський район) і розміщувались в Акмечатці, Балті, Богданівці, Врадіївці, Доманівці та інших таборах. Більшість з них була знищена

німецькими колоністами та карателями. Відзначимо, що при переселенні євреїв у табори, румуни використовували ту саму методику, що і під час депортацій з Буковини та Бессарабії – відстаючих від колон розстрілювали та закопували в ямах [108, арк. 40-41].

П'ять північно-східних українських областей – Чернігівська, Харківська, Сумська, Ворошиловградська, Сталінська, що не входили до складу перелічених вище адміністративних утворень, протягом періоду окупації 1941–1943 рр. перебували в ЗВА на території України.

На території згаданих областей ліквідація єврейського населення відбувалося під час їх захоплення німецькими військами та зондеркомандами: 7б – у Чернігові, 4а – у Харкові, 4б – у Краматорську, 10а – у Маріуполі й айзанцкомандами 6 та 12 – у Сталіно [39, арк. 18; 459, с. 172-173]. Окрім цього, відбувались розстріли виявлених євреїв органами гестапо та СД протягом всього періоду окупації [34, арк. 173; 38, арк. 11]. Потрібно уточнити, що на вказаній території східної України «єврейське питання» проголошувалося вирішеним після «очищення» цієї території зондер та айнцацкомандами. На думку автора, це було пов'язано двома основними факторами: перший – особливістю розселення євреїв на території України (у західних областях мешкало більше 1 млн. євреїв, тоді як у центральних та східних областях разом проживало 1,6 млн.), а другий – швидкість захоплення території України вермахтом. Захоплення східних областей відбулося наприкінці 1941 – у середині 1942 р., що дозволило більшій частині євреїв евакуюватися з цієї території вглиб СРСР.

Як і на інших територіях, знищення євреїв у ЗВА відбувалося в трудових таборах під час відступу вермахту з цієї території [38, арк. 20]. Табори існували в містах і селах цього регіону – Красний Луч, Піски, Ровеньки, Старобільськ – Ворошиловградській; Артемівськ, Сталіно, Красноармійськ, Горлівка – Сталінської; у селищі Ворожба – Сумської; Харкові, Сахновщині – Харківської; Ніжині, Прилуках, Щорсі – Чернігівської областей.

Здійснений автором аналіз наукових праць переконує у тому, що основними методами знищення євреїв були сплановані розстріли, створення гетто, використання їх у трудових таборах, а потім знищення. Розстріли відбувалися зондеркомандами та айнцацкомандами під час всього періоду окупації України. Їх же проводила поліція безпеки та СД дистрикту «Галичина» і Рейхскомісаріату «Україна». Це також практикувала і жандармерія в румунській зоні окупації. Гетто були створені на території західних областей України, де

до початку війни їх кількість становила більше 1 млн., тоді як у центральні та східні області – 1,6 млн. На схід від Дніпра гетто не створювалися, оскільки значна частина євреїв встигла евакуюватися вглиб СРСР ще у 1941 р. Таким чином, гетто сформувалися на території губернах «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія», ДГ та правобережжі РКУ. Трудові табори для єврейського населення були створені в зоні німецької адміністрації у 1941 р. для використання їх на будівництві доріг та стратегічних військових об'єктів. У румунській зоні вони утворювалися винятково на території «Трансністрії». Ці табори німецькою владою свідомо знищувалися з наближенням фронту.

Отже, економічна політика німецьких та румунських загарбників зводилась до ефективного використання економічного потенціалу адміністративно-територіальних одиниць для забезпечення себе сільськогосподарською продукцією, промисловими товарами та робочою силою. Економіка адміністративно-територіальних одиниць реорганізовувалась згідно з вимогами країни-окупанта. У німецькій зоні окупації економічна політика спрямовувалась на задоволення продуктивних і сировинних потреб Третього рейху і частини вермахту на «східному фронті». Згідно з цим, економіки РКУ та ЗВА формувались на основі перелічених потреб, а ДГ організовувалась на зразок ГГ, що спрямовувалась на задоволення потреб рейху. У румунській зоні економічна політика передбачала зміцнення Румунії. Відповідно економіки «Бессарабії» та «Буковини» стали частиною загальнорумунської, а «Трансністрії» – спрямовувалась на задоволення воєнних потреб та «митрополії».

Використання «людського ресурсу» українського населення відбувалося у двох основних напрямках: внутрішньому – примусова праця в адміністративно-територіальних одиницях на основі загальної трудової повинності та зовнішньому – депортація або виїзд на примусові роботи до Німеччини і Румунії. Здійснення цієї політики мало свої особливості у кожній адміністративно-територіальній одиниці. Єврейське населення сприймалось окупантами непотрібним й «економічно недоцільним», тому підлягало знищенню. Заходи німецької та румунської окупаційної влади щодо використання «людського ресурсу» і остаточного вирішення «єврейського питання» мали унікальні особливості в кожній адміністративно-територіальній одиниці.

РОЗДІЛ 4

ОСВІТНЬО-РЕЛІГІЙНА СФЕРА ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

4.1. Система освіти окупаційних утворень

Серед питань, що стосуються окупаційного режиму в Україні, все більшої актуальності набувають питання політики щодо освітньо-релігійної сфери, зокрема стан освіти. У численних публікаціях висвітлюють різні аспекти цієї проблеми на регіональному та всеукраїнському рівні, однак, цілісна картина освітньої політики в усіх адміністративно-територіальних одиницях під владою Німеччини і Румунії ще залишається не відтвореною.

Освітня політика німецьких загарбників у окупованих східних областях не мала конкретних задач та цілей. Це підтверджується існуванням серед нацистської верхівки радикальних та ліберальних поглядів на освіту підкорених народів. Радикальний напрям підтримували А. Гітлер, Г. Гімmlер, М. Борман, Е. Кох, які дотримувалися поглядів надання місцевому населенню елементарних знань через найнижчі навчальні заклади для використання їх у майбутньому виключно у ролі робочої сили [42, арк. 68; 395, с. 62; 508, с. 81]. Поміркованих поглядів дотримувався А. Розенберг, урядовці «Східного Міністерства» та частина вищого командування вермахту на окупованій радянській території. Вони виступали за надання місцевому населенню обмеженої системи національної освіти, яка б дозволяла певний культурний розвиток та водночас перешкоджала утворенню інтелігенції у суспільстві як носія «небажаних прагнень» [431, с. 63].

Балансуючи між радикальним і ліберальним поглядами нацистської верхівки формувалась система освіти Рейхскомісаріату «Україна» [399, с. 55-57; 501, с. 146]. Перші розпорядження освітньої політики в РКУ були сформовані А. Розенбергом у «Директивах про створення системи шкільної освіти в Україні» та «Розпорядженні про обов'язкове навчання української молоді», виданих на початку 1942 року. Відповідно до них система освіти мала такий вигляд: нижча освіта – обов'язкова семирічна школа, де у перших чотирьох класах повинна була здобуватися початкова освіта, а в наступних трьох

початки з професійної освіти; середня освіта – трирічний технікум, де мали навчати основам сільського і лісного господарства, техніки, ремесел і промисловості, торгівлі та управління; вища освіта – існуючі наукові інститути [305; 431, с. 225-227]. Однак, рейхскомісар України Е. Кох, дотримуючись радикальних поглядів на освіту місцевого населення, проводив власну політику, що суперечила цим настановам. Офіційно навчання в школах РКУ розпочалось 1 лютого 1942 р. Вже 15 серпня він видає наказ, за яким загальна освіта має здійснюватись у чотирирічних школах. Наступним наказом від 13 серпня 1942 р. навчання місцевого населення дозволялося тільки у народній школі з чотирма класами і технікумі [36, арк. 8]. Піком освітньої політики рейхскомісара став наказ від 24 жовтня 1942 р., в якому йшлося про те, що всі навчальні заклади, окрім чотирирічної народної школи, припиняють своє існування на території РКУ [55, арк. 3; 93, арк. 1-4].

Середня освіта РКУ була представлена відновленими середніми школами, неповними середніми школами, професійними училищами і технікумами [678, с. 35-36]. Незважаючи на те, що свою роботу ці заклади освіти почали з перших днів окупації, однак Е. Кох тільки 15 серпня 1942 р. видав наказ про відновлення загальноосвітнього шкільництва та ремісничих і фахових шкіл [222, с. 333; 258, с. 18; 286]. За розпорядженням від 31 серпня того самого року для відкриття професійних закладів і технікумів необхідно було отримати спеціальний дозвіл. 30 вересня 1942 р. вийшов наказ про відкриття навчально-виробничих майстерень при промислових підприємствах та ремісничих майстернях [431, с. 120-121]. Наказ від 24 жовтня загальмував розвиток середньої ланки освіти. Однак, вже після залагодження конфлікту «Кох – Розенберг», що виник з приводу освітньої політики, у РКУ був прийнятий компроміс про відновлення робіт професійних шкіл, училищ і технікумів, який підтверджувався директивою А. Розенберга від 23 лютого 1943 р. [564, с. 18]. Таким чином, середня освіта, обмежена професійним вектором, продовжувала функціонувати.

Вища освіта РКУ виникла завдяки дефіциту спеціалістів вищої кваліфікації у сільському господарстві, промисловості та медицині, який не міг задовольнятися прибуваючими на схід німецькими фахівцями. 21 січня 1942 р. А. Розенберг видав «Розпорядження про політику вищої школи в Рейхскомісаріаті «Україна» [215, с. 76-77]. Згідно з ним закривалися всі вузи. Виняток становили ті факультети, що проводили

підготовку спеціалістів з медицини, ветеринарії, сільського господарства та природознавства. У розпорядженні зазначалось, що окремі факультети перетворюються на інститути. Так, у Вінниці виникли медичний та педагогічний інститути, Житомирі – сільськогосподарський, Києві – медичний, а у Дніпропетровську – сільськогосподарський, транспортний і технічний [266, с. 139; 289; 324; 707, с. 181-182].

Професійна освіта РКУ детально досліджувалась істориком О. В. Потильчаком. Згідно з його висновками вона поділялась на два рівні. Перший – об'єднував заклади початкової професійної підготовки, такі як ремісничі та професійні курси, фахові дворічні підготовчі школи, ремісничі училища і навчальні майстерні. Другий – середні професійні школи, училища і технікуми, що мали вузько кваліфікований характер професійної підготовки спеціалістів [498, с. 280]. Вказана система є неповною без вищої професійної освіти, що була представлена відновленими 23 лютого 1943 р. вузами [395, с. 70].

Релігійна освіта РКУ представлена духовною семінарією Української Автономної Православної Церкви у м. Кременці та короткотерміновими курсами Автономної і Автокефальної церков у містах Луцьк, Дніпропетровськ, Київ, Полтава, Миколаїв і Кам'янець-Подільський [452, с. 421] (Додаток Р).

Освітня політика військових у ЗВА була ліберальнішою за ту, що проводилась цивільною адміністрацією Е. Коха в РКУ. Насамперед це пояснюється тим, що вищий командуючий склад вермахту поділяв помірковані погляди А. Розенберга щодо освіти та мав можливість діяти на власний розсуд на підпорядкованій ним території. Другим фактором стало те, що військова адміністрація мала на меті завдання контролю захоплених територій у ході воєнних дій, а не фактичне управління ними. Це була справа цивільної адміністрації, тому загальних директив щодо освітньої політики цілком вистачало [606, с. 260]. На початку окупації військова адміністрація залишила без змін радянську систему освіти. Тому комендатури, міські та районні управи, що виникали на окупованій території, сприяли відновленню мережі навчальних закладів [534, с. 102; 669, с. 81]. Однак, згідно з розпорядженням від 8 грудня 1941 р. сьомого відділу вермахту зони «Б» (Україна) чітко визначалися дозволені в ЗВА такі навчальні заклади: народні, сільськогосподарські та лісогосподарські школи, курси фахової підготовки з домашнього господарства, ручної праці, охорони здоров'я і гігієни для жінок. Всі інші типи освітніх закладів мали бути закриті

[249, с. 368]. Таким чином, дозволеними залишилися чотирикласні народні школи. Саме вони становили основу системи освіти у ЗВА. Наступними ланками мали стати: народна школа (в містах), сільськогосподарська школа (в селах), середня школа, професійно-технічна школа, технікуми та інститути [76, арк. 75-76]. За твердженням дослідника В. А. Нестеренка, «обмеження діяльності середніх освітніх закладів, багато в чому залежало від позицій чиновників польових і місцевих комендатур» [688, с. 168]. Це підтверджується існуванням гімназій, семирічок та середніх шкіл. Наприклад, середня школа існувала у м. Краматорську. У містах Алчевськ, Суми, Краматорськ, Ворошиловград, Костянтинівка та багатьох інших тимчасово або постійно працювали гімназії. Семирічки існували в містах Макіївка, Горлівка, Страробишеві, а у Сталіно їх взагалі нараховувалось тринадцять [669, с. 92]. Складним був стан вищої освіти. Відновлені на початку окупації політехнічний, комерційний, педагогічний, інженерно-економічний інститути у м. Харкові діяли тимчасово і були закриті на підставі згаданого вище розпорядження від 8 грудня 1941 р. Однак у середині 1942 р. у тому самому Харкові було відкрито Національний художній інститут, Харківська національна консерваторія та Сільськогосподарський інститут Лівобережної України. У м. Чернігів діяв учительський інститут. Поряд з цим почали діяти курси по закінченню вищої професійної освіти, зокрема, медичні курси у Сталіно та сільськогосподарські курси у Ворошиловграді та Краматорську [606, с. 319; 688, с. 163-171].

Професійна освіта у ЗВА була тривірневою: ремісничі, середні фахові та вищі школи у напрямках ремісничо-промислового, сільськогосподарського і мистецького спрямування [88, арк. 12]. Метою професійної освіти була підготовка фахівців для потреб господарства. Ремісничі школи виявились найпоширенішим типом закладу. Саме вони навчали робітників різних професій та напрямів. Наприклад, у Ніжині існували: технічна, фельдшерсько-акушерська, садівнича, музична і школа будівельних майстрів. У Сумах – агрономічна, медична, архітектурно-художня школи, а у Ромнах – ремісничі, агрономічна, медико-ветеринарна, мистецька школа та господарська школа для дівчат [534, с. 106-107]. Середні професійні заклади були представлені: професійними школами, училищами і технікумами. У ЗВА діяли середня політехнічна школа у Харкові, індустріальна школа у Ворошиловграді, медичні школи у Ворошиловграді та Бахмуті. Сільськогосподарські школи у м. Новоселиця, Красногородка, Бахмут. Ремісничі училища в Алчевську і сім

сільськогосподарських технікумів на території Донбасу [232, с. 120; 417, с. 154; 669, с. 111]. Вищу професійну освіту представляли згадані нами інститути і вищі курси.

У ЗВА релігійна освіта була представлена короткотерміновими богословськими курсами у м. Харків, що виникли у 1942 р. під патронатом митрополита Феофіла (Булдновського) [95, арк. 243] (Додаток Р).

Окупаційний режим у дистрикті «Галичина» був м'якшим як у РКУ та ЗВА, відповідним було й ставлення до освіти. Однак, вона перебувала під жорстким контролем цивільної адміністрації ГГ та функціонувала в інтересах нацистської Німеччини. Дослідниця шкільництва Західної України вказаного періоду Г. Ф. Стефанюк стверджує, що освітня політика в Галичині здійснювалась за доктриною «освіченого колоніалізму», згідно з якою рівень освіти українців не мав наближатися до рівня освіти у Третньому Рейху і, одночасно, не знижуватись до такого рівня, що міг би паралізувати господарське життя в краї [699, с. 11]. У ДГ було дозволено функціонування початкових, середніх і вищих освітніх установ, однак останні два типи закладів обмежувалися окупаційною владою.

В освітній політиці німецька цивільна адміністрація не перешкоджала відкриттю народних шкіл, що являли собою початкову ланку системи освіти у дистрикті «Галичина». Тому, восени 1941 р. на його території було відкрито майже 3 тис. шкіл, а у 1942 р. їх кількість вже становила 3 200 шкіл, у яких здобувало освіту 510 тис. дітей [338, с. 41-42]. Восени 1943 р. у Галичині, через наближення фронту та посилення експлуатації населення краю, кількість народних шкіл становила 3 135 [264, с. 359]. За даними В. Офіцінського, в 1941/42 навчальному році діяло 3 105 народних шкіл, де навчалось 495 тис. учнів, а в 1942/43 кількість народних шкіл становила 3 032 з 484 730 учнями [544, с. 53-54]. У народній школі навчання тривало чотири роки. Як виняток, українському населенню завдяки клопотанням Українського Центрального Комітету цивільна адміністрація ГГ в обмеженому вигляді дозволила відкривати освітні заклади середнього рівня – гімназії та семінарії. Всього на території Галичини існувало десять гімназій: дві у Львові та по одній у Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Сокалі, Станіславові, Стрию, Тернополі й Чорткові [338, с. 43; 693, с. 10]. Гімназії були восьмикласними, формувалися з учнів, що завершили народну школу. Також було відкрито десять учительських семінарій з чотирирічним терміном навчання у містах: Рогатин, Самбір, Яворів, Бучач, Грубешові, Перемишлянах,

Золочеві та дві у Львові [264, с. 360; 544, с. 54-55]. Вища освіта краю була представлена відкритими у квітні 1942 р. інститутами: медичним, ветеринарним, фармацевтичним, сільськогосподарським (лісовий факультет) та політехнічним (факультети: архітектурний, будівельний, електрохімічний машинобудівний та хімічний). Восени 1942 р. німецька окупаційна влада назву «інститут» замінила на «фахові курси» або «студії» [256, с. 92; 264, с. 364]. Також вищими освітніми закладами були: Державна музична та Державна вища торговельна школи.

З метою ліквідації браку кваліфікованих робітників на території Німеччини та необхідністю вирішення господарських потреб у Галичині окупаційна влада створила мережу безкоштовних професійних шкіл та державних курсів, які готували вузькофахових спеціалістів. У них навчали основним навичкам різних робітничих професій, що давало можливість окупаційній владі швидко підготувати робітників, що мали їхати до рейху. Результатом цього стала чотиріступенева мережа професійного навчання: 1) короткотермінові вишкільні курси; 2) «Звенево-обов'язкова» школа; 3) «Фахові школи»; 4) «Хліборобський інститут». Проходження цієї професійної системи навчання забезпечувало підготовку спеціалістів з різних робітничих професій [668, с. 11-12]. 8 вересня 1941 р. за розпорядженням Головного відділу науки і освіти ГГ у справі фахового шкільництва молодь віком 14–16 років зобов'язувалась відвідувати фахові школи. За ним професійне навчання поділялось на промислове, торговельне та сільськогосподарське. Кожне з них у свою чергу поділялось на три типи шкіл: «звенево-обов'язкові», «звеневі», «фахові», одні з яких призначалися окремо для хлопців і дівчат [338, с. 53; 303]. Тому, у сфері професійної освіти ДГ почали відкриватися ремісничі, промислові, торговельні та сільськогосподарські школи окремо для українського і польського населення [125, арк. 15; 126, арк. 1-5; 288; 304]. Особливого значення було надано сільськогосподарським школам, в яких навчали основам керівництва сільським господарством [135, арк. 5]. По закінченні всіх трьох етапів сільськогосподарської школи їх учні мали змогу стати агрономами чи управителями середнього сільського господарства. Фахові школи охоплювали всі існуючі професії, наприклад, у містах Дрогобич і Борислав були відкриті ремісничі школи для слюсарів, ковалів, електротехніків, шевців, кравців, столярів, торговельні школи, школи домашнього господарства для дівчат, школа виховательок дитячих садків тощо [338, с. 53;

665, с. 132]. Станом на 1942 р. у дистрикті «Галичина» існувало 82 різного роду професійні школи та п'ять сільськогосподарських шкіл [544, с. 55].

Релігійна освіта у ДГ представлена Богословською академією Української Греко-Католицької церкви, що відновила свою діяльність з осені 1941 р. [596, с. 61] (Додаток Р).

В іншому напрямі розвивалась освітня політика у румунській зоні окупації України, у губернаторствах: «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія». Румуни для своєї влади у цих губернаторствах найбільшу загрозу вбачали у розгортанні українського національного руху, який виник після захоплення румунськими і німецькими військами південно-західних теренів України. Відповідно, освітня політика румунів базувалася на румунізації системи освіти та характеризувалась антиукраїнською спрямованістю [169, арк. 2; 175, арк. 3-7; 179, арк. 1-7]. Підтвердженням цьому є розгортання мережі румунських закладів освіти, заборона діяльності українських шкіл (особливо у губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія». – Авт.) і вивчення української мови [508, с. 82]. Важливо зазначити, що російськомовні школи, які існували в губернаторстві «Трансністрія», поряд з румунськими та німецькими сприймалися його цивільною адміністрацією більш поблажливіше, ніж українські [707, с. 72].

На території губернаторств «Бессарабія» та «Буковина» було запроваджено румунську систему освіти: нижча – школа примар (початкова школа), середня – ліцеї чи гімназії, вища – університет [164, арк. 2; 490, с. 98]. Українські школи, що існували в цих губернаторствах, закривалися на підставі браку учнів та відсутності викладачів. До відкритих румунами шкіл-прима та ліцеїв приймали тих дітей, що мали «посвідку» про румунське етнічне походження або знали мову [259, с. 81, 84]. Щодо вищих освітніх закладів, то будь-які дані про відкриття їх під час румунської окупації відсутні.

У «Трансністрії» наказом губернатора № 94 від 14 жовтня 1942 р. була запроваджена румунська система навчання, згідно з якою вона поділялась на три ступені: нижча освіта – початкова школа, середня освіта – ліцей, вища освіта – університет. Освітній процес губернаторства мав задовольняти три складові: зменшення радянського впливу на місцеве населення; виховання у молоді цінностей християнської моралі; формування громадян, відданих Румунській державі [248, с. 63; 358, с. 104; 562, с. 96; 707, с. 191].

Розпорядженням губернатора №6 від 7 вересня 1941 р. навчання в школах

«Трансністрії» розпочиналось з 1 жовтня того самого року. Обов'язковою умовою для прийняття учнів до школи було надання свідоцтва про підтвердження румунської національності. Румуни залишили школи семирічними, однак після закінчення четвертого класу учні отримували право вступати до ліцею. Ті, хто не зумів вступити до нього, повертався до навчання у п'ятий клас семирічки, або йшов працювати. У 1941/42 навчальному році у «Трансністрії» діяла 2 051 початкова школа, із яких 1 677 були українськими, 208 – румунськими, 106 – російськими, 60 – німецькими, а у 1942/43 навчальному році кількість початкових шкіл становила 2 200, із яких 1 677 – українські, 311 – румунські, 150 – російські, 70 – німецькі та шість болгарських [562, с. 97, 99; 707, с. 84]. Наведені автором статистичні дані переконують, що на цей час кількість українських шкіл домінували, хоча освітня політика урядовців мала ознаки «румунізації». Середня освіта, хоч і не була обов'язковою, все ж представлялась гімназіями (три роки навчання) та ліцеями (чотири роки навчання), до яких вступали учні після завершення початкової школи, здавши відповідні іспити та сплативши за навчання. Однак, найчастіше гімназії та ліцеї були представлені в одному навчальному закладі, яке носило назву ліцей [543, с. 90]. Він складався з восьми класів, перших чотири з яких були теоретичними, а решта – практичними [490, с. 89-90]. У лютому 1942 р. в Одесі діяло 16 восьмирічних ліцей та 11 чотирирічних гімназій [707, с. 93]. Вища освіта «Трансністрії» була представлена Одеським університетом, Аграрним інститутом, Академією мистецтв, Одеською консерваторією, Народним румунським університетом, Науковим інститутом Трансністрії, Антикомуністичним інститутом досліджень і пропаганди та іншими науковими закладами. Важливе місце відігравав Одеський університет, що відновив свою діяльність 7 грудня 1941 р. Він був єдиним функціональним класичним університетом, де проводились наукові дослідження, захищались дисертації, видавались наукові праці викладачів та студентів. У складі університету були такі факультети: агрономічний, богословський, історично-філологічний, літературно-філософський, медичний, політехнічний (відділення: будівниче, водотранспортне, механічне, харчової промисловості), фізико-математичний (відділення математики та природничих наук), юридичний, а з 1943 р. – румунської культури. Навчання відбувалося румунською і частково російською мовами [263, с. 164; 640, с. 267-270].

Професійна освіта у губернаторстві представлена різними типами навчальних

закладів, сільськогосподарського спрямування: сільськогосподарські школи у Могильові та с. Верховка Балтського повіту, школа садівництва та виноградарства в м. Тираспіль, агротехнічна школа у м. Одесі, практична сільськогосподарська школа в м. Мелеєшть Тираспільського повіту, сільськогосподарська гімназія в с. Заводка Березівського повіту [562, с. 98]. Протягом всього періоду окупації в Одесі діяло чотири технікуми та 11 професійно-технічних училищ. Вища професійна освіта представлена Одеськими вищими фармацевтичною та технічною школами [707, с. 82, 94].

Релігійна освіта губернаторства «Трансністрія» перебувала під контролем «Румунської православної місії». Під її патронатом у 1942 р. було відкрито духовні семінарії у містах Дубосари та Одеса, а також школи для викладачів «катехізису» в містах Тираспіль, Голта, Овідіопіль [520, с. 176-179]. Також релігійну освіту надавав Богословський факультет Одеського університету (Додаток Р).

Таким чином, в кожній адміністративно-територіальній одиниці виникла власна унікальна і неповторна система освіти. Освітня політика в німецькій зоні характеризувалась штучним обмеженням доступу до середньої та вищої освіти. Одночасно з цим окупаційна влада робила акцент на професійній освіті, маючи на меті підготувати українське населення до роботи в рейху. Румунська зона характеризувалась цілковитою румунізацією освіти, що проявлялось у розгортанні на їх територіях виключно румунських закладів освіти, і на відміну від німців професійній освіті великого значення не надавала. Винятком була «Трансністрія», де існувала обмежена кількість українських освітніх закладів.

4. 2. Видавнича справа

Важливе місце діяльності окупаційної влади у гуманітарній сфері належить періодичним виданням, які у роки окупації відігравали роль «розповсюдника» інформації (місцевої, державної, світової), з однієї сторони, та водночас були засобом агітаційно-пропагандистського впливу на населення. Саме тому німецька та румунська окупаційні влади в адміністративно-територіальних одиницях, створених на території Української РСР, надавала їй особливу роль та значення. Ще на стадії підготовки до війни проти Радянського Союзу штабом верховного головнокомандування вермахту була видана

спеціальна директива щодо здійснення пропаганди на території СРСР. Відносно преси вказувалося: «Бажано продовжувати випуск декількох великих газет під німецькою цензурою. Її головна задача – слідкувати за тим, щоб тексти звітів і коментарів ні в якому разі не наносили шкоди інтересам Німеччини. Преса повинна бачити своє призначення в тому, щоб здійснювати на населення заспокійливий вплив» [187, с. 196]. Для пропаганди серед радянського населення та солдат вермахту при кожній із груп вторгнення створювався батальйон пропаганди, до функцій якого входило «заснування» періодичних видань та контроль за їх діяльністю.

Періодичні видання на окупованій українській території виникають, перш за все, за сприяння Батальйону пропаганди «Україна» («Propaganda-Abteilung Ukraine»), що діяв при групі армій «Південь». Він складався з шести робочих груп («Arbeitsgruppen» U1 – U6). У свою чергу, вони поділялися на команди пропаганди («Propaganda-Staffel»). Групи пропаганди та їх команди діяли в оперативному і тиловому районах груп армій. Окрім цього, існували роти пропаганди («Propaganda Kompanien»), які діяли при арміях і танкових групах, що займалися організацією пропаганди безпосередньо у зоні бойових дій [607, с. 69]. Засновниками преси також були комендатури всіх рівнів, штаби військових армій, члени похідних груп українських націоналістів, що просувалися слідом за вермахтом, національно свідоме місцеве населення тощо.

Видання газет та журналів у ЗВА перебувало під наглядом військової влади. Всі друкарні були оголошені німецькою власністю і передавалися під контроль уповноваженим з видання преси Батальйону пропаганди. Однак, там, де вони були відсутні, нагляд за діяльністю друкарень покладалось на комендатури або штаби військових частин [702, с. 59]. Це дозволяє автору дійти висновку, що діяльність видавництва преси була залежною від військової адміністрації. Періодичні видання, що виходили у ЗВА в своїй діяльності мали дотримуватися цензурних вказівок, визначених «Директивою з питань пропаганди в період нападу на СРСР». У цьому документі вказується, що ворогом Німеччини не є народи Радянського Союзу, а тільки жидо-більшовицький уряд на чолі з комуністичною партією та його прибічники; німецькі військові сили прийшли у цю країну не як вороги, а навпаки, вони намагаються звільнити місцеве населення від «радянської тиранії»; за військовими законами будуть покарані ті, хто виступатиме проти німецької армії та допомагатиме Радам;

здійснювати популяризацію та роз'яснення економічних і військово-політичних заходів окупаційної влади серед місцевого населення тощо [187, с. 194]. Цензурою преси також заборонялась радянська пропаганда, достовірна інформація про справжній стан вермахту на «східному фронті», націоналістична пропаганда відносно створення самостійної України та інша подібна «суперечлива німецьким інтересам» інформація [56, арк. 9].

Тематика періодики у ЗВА залежала від їх видавця. Газети, засновані українськими націоналістами, від початку свого існування («Нова Україна», «Маріупільська газета», «Український Донбас», «Костянтинівські вісті» та ін.) популяризували українські національні ідеї – створення незалежної Української держави, розбудови національного життя та ін. Однак, після невдалої спроби проголосити українську незалежність у червні 1941 р., газети та журнали націоналістів потрапляли під жорсткий цензурний контроль, а у деяких випадках навіть припиняли своє існування. Якщо газети на своїх шпальтах розкривали «злочинний радянський режим» і пропагували національну боротьбу українців разом з німецькою військовою силою проти Рад, то військова адміністрація ставилась до цього стримано, проте, якщо публікації мали відверто самостійницький характер, реагувала миттєво – встановлювала жорстокий цензурний контроль та змінювала керівництво газет [267, с. 318; 702, с. 53]. Преса, засновником якої були комендатури і штаби військових армій («Бюлетень Костянтиноградського округового та міського управління», «Бюлетень Валківської районної управи» та ін.) висвітлювали місцеві події та накази управлінських органів. Окрім цього, видавалися німецькомовні газети для військовослужбовців вермахту, що виходили при кожній армії. Так, зокрема, у 6-й армії випускалась газета «OstFront» (Східний фронт), 11-й – «Der Kampf» (Битва), 17-й – «Wacht im Osten» (дивіться на Сході), 1-й танковій – «Panzer voran» (Танкова вперед), 4-й танковій – «Raupe und Rad» (Гусениця і колесо) [607, с. 76]. Відповідно до викладеного, тематика преси ЗВА може бути зведена до таких положень: антирадянська пропаганда; співпраця українського населення з німцями; віра у беззаперечну перемогу вермахту в цій війні; висвітлення подій місцевого життя регіону; роз'яснення окупаційних порядків та законів; популяризація українських національних ідей, що обмежувалась окупаційною владою та ін. [282; 292; 302; 309].

За даними дослідника окупаційної преси Східної України Д. М. Титаренка, періодичність і тиражі газет не були однаковими. У тих газетах, де є відомості про тираж

і періодичність («Маріупільська газета», «Нове життя», «Голос Донбаса», «Нова Україна»), дослідник відзначив чітку тенденцію збільшення тиражу та періодичності випуску [702, с. 57-58]. Відповідно до цього можна дійти висновку, що військова влада використовувала пресу з метою пропагандистського впливу та заспокоєння місцевого населення. За його ж даними у східноукраїнських областях, що входили до ЗВА, виходило близько 60 газет та журналів [606, с. 325]. Однак ці дані не є повними, оскільки вся територія України в різні часові періоди перебувала під управлінням військової адміністрації, а отже, періодичні видання, які виникали під військовою владою, переходили до цивільного управління ДГ та РКУ. Відповідно до цього, встановити точно, які газети та журнали виникли за діяльності Батальйонів пропаганди, а які після виникнення цивільних одиниць, дуже складно, окрім того, не збереглися документи, що розкривали б цей факт (Додаток С.1).

Українська преса виникла у Генерал-губернаторстві, ще у 1940 р. Це пов'язано з тим, що після поділу Польщі між Третім рейхом та СРСР Лемківщина, частина Посяння, Холмщина і Підляшшя потрапили до німецької зони окупації, з якої ще у жовтні 1939 р. було створено ГГ. У листопаді 1939 р. був заснований Український Центральний Комітет (далі – УЦК), який тільки в червні 1940 р. визнала окупаційна влада як допоміжна (посередницька) організація між німцями і українцями. При УЦК почало функціонувати «Українське видавництво», що з січня 1940 р. видавало україномовні газети. Серед них: «Краківські вісті», «Малі друзі», «Холмські вісті», «Місіонар», «Досвітні вогні» та ін. [494, с. 12].

З приєднанням української Галичини до ГГ на її територію поширилась діяльність німецького газетного концерну «Видавництво часописів і журналів у Генерал-губернаторстві», який керував видавництвом преси у ГГ. Відповідно до цього, у Львові була відкрита його філія під назвою «Видавництво часописів і журналів дистрикту Галичина» [544, с. 61]. Це видавництво очолив уповноважений шефа преси у ГГ для ДГ» Георг Леман [264, с. 344]. Одночасно за дозволом уряду ГГ на територію Галичини поширило свою діяльність «Українське видавництво», що мало право видавати пресу. У грудні 1941 р. у Львові відкрили його філію під керівництвом М. Матчака [338, с. 129]. Таким чином, видавництво преси у дистрикті «Галичина» поділили між цими двома

структурами, що були змушені існувати паралельно одна одній.

З початком воєнних дій на німецько-радянському фронті та швидкого просування вермахту на схід активізується діяльність українських націоналістів, зокрема і ОУН, які поряд з представниками Батальйону пропаганди, засновували свої власні періодичні видання («Самостійна Україна», «Воля», «Тризуб», «У бій», «Українські щоденні вісті» та ін.), в яких, окрім висвітлення місцевих подій, порушувалось питання відновлення незалежної Української держави [653, с. 50-53]. Однак, після утворення дистрикту із газет зникла самостійницька тематика, а самі видання потрапили під жорстку цензуру. Всі видавництва та їх працівники (журналісти і видавці) мали пройти реєстрацію та отримати дозвіл на діяльність від керівника відділу народної освіти і пропаганди або губернатора. Основним джерелом інформації про військові та політичні події стало німецьке державне інформаційне агентство «Телепрес», матеріали якого були обов'язкові для друку.

З переходом періодичних видань під контроль «Видавництва часописів і журналів дистрикту Галичина» починають виходити газети підконтрольні управлінню дистрикту – «Львівські вісті», «Рідна земля», «Денник розпорядків для Генерального Губернаторства», «Наші дні» та ін. Водночас Г. Леман у 1942 р., керуючись принципом «максимального спрощення цензури за виданнями», закрити частину газет, що були засновані українськими націоналістами («Золочівське слово», «Тризуб», «Стрійські вісті», «Дрогобицьке слово», «Сокальські вісті», «Бережанські вісті» та ін.). На їх місці було поширено тижневик «Рідна земля», що у різних містах отримувало місцеві назви: «Воля Покуття», «Голос Підкарпаття», «Станіславівське слово», «Тернопільський голос», «Чортківська думка». Для них матеріали повністю дублювалися із «Рідної землі», а єдиною відмінністю стала шоста сторінка, на якій друкувалася інформація про місцеві події [494, с. 16]. Частина періодичних видань, що залишалися під управлінням «Видавництва часописів і журналів дистрикту Галичина» змінили назву. Наприклад, «Золотий тризуб» на «Калуський голос», «Самостійна Україна» – «Станіславівське слово», «Вільне слово» – «Дрогобицьке слово» та ін. Подібні зміни відбулись в усіх періодичних журналах, що мали будь-який натяк на українську державність.

У свою чергу «Українське видавництво» протягом 1941–1944 рр. на території ДГ випускало газети і журнали: «Холмська земля», «Наші дні», «Вечірня година», «Дорога»,

«Краківські вісті», «Українські перемишлянські вісті» та ін. Однак, діяльність видавництва обмежувала окупаційна влада через цензуру та несталі постачання паперу [264, с. 346-347].

Тематика періодичних видань ДГ, на відміну від інших адміністративно-територіальних одиниць, була досить різноманітною. Окрім газет універсального змісту (фронтові, світові, місцеві події), видавалась нормативна періодика, в якій друкувались лише закони, постанови та розпорядження місцевої та німецької окупаційної влади для ГГ, серед них були: «Вісник розпоряджень Генерального Губернаторства», «Урядовий вісник губернатора для Галицької області» та ін. Культурницький напрям представляли газети та журнали («Наші дні», «Вечірня година», «Золотий перстень»). Релігійну тематику представляли періодичні видання «Львівські єпархіальні відомості», «Вісті апостольської адміністрації Лемківщини», «Вісник Станіславівської дієцезії», «Місіонар» тощо. Також існувала періодика економічного, педагогічного, спортивного, медичного і сатиричного напрямів. У 1943 р. знову активізується видання преси українських націоналістів. Це було пов'язано з утворенням дивізії СС «Галичина». Відповідно до цієї події видавалися газети – «До зброї», «Ми йдемо в бій», «До перемоги», «Український доброволець», в яких публікувалися статті та заклики до українського населення вступати до цієї військової організації. Окрім цього, в Галичині підпільно виходило близько 20 періодичних видань Організації українських націоналістів («Ідея і чин», «Вісник української інформаційної служби», «За Українську державу» та ін.), які закликали українців вести боротьбу за українську державність проти німецьких і радянських окупантів [544, с. 135; 679, с. 52-64]. Слід зазначити, що у Львові з 1941 р. виходили дві іншомовні газети: «Gazeta Lwowska» (Газета Львовська) – розраховане на польського населення та «Lemberger Zeitung» (Львівська газета) – на німецьке [338, с. 141].

Різні дані щодо кількості періодичних видань у дистрикті «Галичина» наводять українські науковці, що займаються вивченням преси в цій окупаційній адміністративно-територіальній одиниці. Перші дані щодо преси в своїх спогадах подає К. Паньківський, який аналізує 16 видань цього періоду [264, с. 343-348]. Дослідниця Н. В. Антонюк дає перелік 67 видань [338, с. 213-215]. В. А. Офіцінський виокремлює 76 видань легальної періодики та 17 підпільних видань ОУН, разом – 93. Дослідник української легальної преси періоду німецької окупації К. М. Курилишин визначає їх кількість –

113 українських газет і журналів [679, с. 6-7]. За власним перерахунком автора кількість періодичних видань – більше 120 (Додаток С.1).

Відповідно до того, що Рейхскомісаріат «Україна» формувався поступово з території ЗВА, яка передавалась до його складу, преса, заснована Батальйоном пропаганди і українськими патріотами, переходила під контроль цивільної адміністрації рейхскомісаріату [630, с. 7]. Керівництвом періодичних видань у РКУ офіційно займалась цивільна адміністрація, до якої входив політичний відділ Па, складовою частиною якого став підвідділ преси [708, с. 73]. Фактично ж управління пресою здійснювало німецьке акціонерне товариство «Європейське видавництво» («Europa-Verlag»), якому адміністрація Е. Коха передала всі фінансові та господарські повноваження для видання німецької та української періодики. З цією метою 19 листопада 1941 р. було утворено «Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні» («Deutsche Verlags-und Druckereigeigesellschaft Ukraine») на чолі з Гансом Горнауером, яке здійснювало контроль періодичної продукції через дочірні підприємства: «Преса України» («Ukraine Presse») – контролювало видавничі підприємства та друкарні Рейхскомісаріату; «Українія» («Pressevertrieb «Ukrainia») – розповсюджувало німецькомовну пресу в РКУ та ЗВА; «Сільськогосподарське видавництво України» («Landwirtschaftlicher Verlag Ukraine») – випускало україномовну і німецькомовну літературу на сільськогосподарську тематику; «Ужитковий друк України» («Ukraine Gebrauchsdruk») – видання книжок, бланків, плакатів для потреб окупаційної адміністрації; «Українська фотослужба» («Ukraine-Bilddienst») – готувала фотоматеріали для преси і пропагандистської діяльності [630, с. 10-11].

З передачею територій «зони військової адміністрації» до складу РКУ починався процес пристосування преси до умов існування в Рейхскомісаріаті. Однак, він не був одномоментним і тривав майже до кінця 1942 р. Відповідно до розпорядження Е. Коха від 20 листопада 1941 р. «Про забезпечення порядку у видавництві преси» видавництвам необхідно було отримати дозвіл від рейхскомісара на видання періодики та здійснення будь-яких змін у видавничій діяльності (тираж, періодичність, зміна регіону поширення преси, додатки, зміна в редакціях тощо) [708, с. 100]. Окрім цього, преса потрапила під жорстку цензуру. Цензурними органами перевірялась не тільки преса, а й діяльність та «благонадійність» всього видавництва – видавців та журналістів. Цим зазвичай займалися

прес-референти гебіт та генерал комісарів. Також, обов'язковим був процес «після-цензури», відповідно до якої видані газети та журнали мали надсилатися до адміністрації рейхскомісара, міністерств пропаганди та окупованих східних територій [92, арк. 1-7]. На цей час встановили спеціальні цензурні вимоги до вживання слів і термінів у пресі. Наприклад, термін «Україна» дозволялося згадувати тільки в територіальному сенсі; німці – це спасителі; згадка про А. Гітлера повинна супроводжуватися словосполученням «фюрер-визволитель» тощо [486, с. 159]. До заборонених тем належали: питання українського державотворення, обговорення політичного і адміністративного устрою рейхскомісаріату, пропагування радянського способу життя, заохочувалась антирадянська (розкриття злочинів радянського режиму – Голодомор 1932–1933, репресії 1934–1939 рр. та ін.) і антисемітська тематика (євреї – розпалювачі світової війни, жидо-комуністи – душители українського народу та ін.) [199, с. 204; 581, с. 122].

Тематика преси РКУ характеризувалась здебільшого змістом, що поєднував фронтову та міжнародну інформацію з місцевими новинами [295; 299; 308]. Нормативна періодика представлена такими виданнями: «Листок розпоряджень рейхскомісара України», «Інформаційна служба для краєвого управління в Генеральній окрузі Волинь і Поділля», «Відомостями Київської міської управи». Культурного спрямування – «Література і мистецтво», «Літвари», «Меч», «Наука й мистецтво», «Літературна газета». Дитячі видання – «Школяр», «Орленя», «Українська дитина», «Школяр» [679, с. 97-101]. Окрім цього, «Німецьким видавничо-друкарським товариством в Україні» видавалась німецькомовна періодика. З січня 1942 р. почала видаватись щоденна газета «Deutsche Ukraine-Zeitung» («Німецько-українська газета»). У липні 1942 р. окупаційна влада видає тижневик «Ukraine-Post» (Українські повідомлення), призначений для фольксдойчів – людей німецького походження [631, с. 158; 708, с. 105].

Відповідно до курсу «раціоналізації», введеного Г. Горнауером для преси РКУ, зменшується періодичність видання та кількість тиражу. Підтвердженням цього є дані дослідника Б. І. Чернякова: «Зменшено періодичність у роботі і накладі таких видань: «Дніпрова хвиля» з трьох разів на тиждень на тижневик, з 20 до 10 тис.; «Голос Полтавщини» з шести разів на тиждень до трьох разів, з 50 до 20 тис.; «Лубенський вісник» з чотирьох разів на тиждень до двох разів, з 7 до 5 тис.; «Золотоніські вісті»

з трьох разів на тиждень до двох разів, з 10 до 6 тис.» [630, с. 9]. Слід погодитися з думкою дослідниці В. М. Яременко, яка вважає, що вказане зменшення періодичності та тиражу викликано насамперед воєнною ситуацією на фронті (1943 р.), що спричинило нестачу матеріального забезпечення друкарень та видавництв [708, с. 118].

У ході вивчення цього аспекту проблеми дисертантом виявлено різні підходи дослідників щодо кількості видань на території РКУ. Так, згаданий вище Б. І. Черняков, посилаючись на «звіт керівника видавничої справи у Рейхскомісаріаті «Україна» Г. Горнауера» визначає 91 назву видань [49, арк. 5-17; 105, арк. 7-15]. І Мальчевський, досліджуючи пресу РКУ і ЗВА зазначає їх загальну кількість у 120 назв [515, с. 328-329]. Схожі дані наводить К. М. Курилишин, зазначаючи, що в цих же окупаційних одиницях разом виходило 232 україномовних часописи [679, с. 7]. Більш точні дані наводить науковець В. М. Яременко – понад 120 друкованих видань [708, с. 223-237] (Додаток С.1).

Система видавничої справи мала особливості функціонування в губернаторствах «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія», що знаходилися під владою Румунії. На відміну від німців, румуни на окупованих територіях південно-східної України, не чекаючи завершення війни, розпочали політику їх «освоєння», що отримала в сучасній українській науці назву – румунізація. Вважаючи загарбані українські території за одвічно румунські, що тимчасово перебували у складі СРСР, бухарестська влада розпочала активну пропаганду серед місцевого населення про те, що територія Бессарабії, Буковини, «Трансністрії» завжди була румунською і тільки через обставини потрапила спочатку під владу Російської імперії, а потім і Радянського Союзу. Відповідно до цього окупаційна влада проводила активну пропаганду румунської культури та примусову румунізацію місцевого населення [163, арк. 3-4; 648, с. 151; 679, с. 102].

У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» преса виходила виключно румунською мовою. Контроль за діяльністю видавництв та друкарень здійснювало Міністерство пропаганди Румунії. Воно ж встановлювало цензурні межі їх діяльності [159, арк. 11; 162, арк. 2-3]. Періодичні видання губернаторств були представлені двома-трьома газетами. Наприклад, у губернаторстві «Бессарабія» виходив «Buletinul Oficial al Provinciei Basarabia» (Бюлетень провінції Бессарабія) та журнал «Viata Basarabiei» (Життя Бессарабії) [210, с. 561; 717]. У першому друкувалися нормативно-правові документи, закони, постанови,

розпорядження органів губернаторства та румунського уряду, а другий – присвячувався культурному життю. У губернаторстві «Буковина» виходили газети: «Monitorul Oficial» (Офіційний вісник), «Vucovina» (Буковина) та «literară Vucovina» (Літературна Буковина) [413, с. 359; 480, с. 39]. Якщо перша була офіційного змісту (закони, накази, розпорядження), то останні висвітлювали життя губернаторства в різних сферах: сільському господарстві, економіці, культурі. Малочисельність періодичних видань, що виходили в губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» можна пояснити тим, що на їх території розповсюджувались румунські газети – «Universul» (Універсул), «Timpul» (Тімпул), «Curentul» (Курентул) та ін.

На жаль, окупаційні видання губернаторств «Буковина» та «Бессарабія» не стали предметом окремого вивчення. Лише деякі згадки про них надають пресознавці, що досліджували період Другої світової війни [441, с. 263; 630, с. 46]. У ході дослідження цього питання, автором виявлено два періодичні видання, що виходили у «Бессарабії» і три – у «Буковині» (Додаток С.2).

У «Трансністрії» політика щодо преси була іншою, ніж у попередніх губернаторствах, що перебували під владою Румунії. На цій території періодичні видання виходили румунською, російською, українською та молдавською мовами. Це пояснювалось двома причинами: не входженням цього губернаторства до складу Румунії та великою кількістю «національних меншин» на цій території, про культурний розвиток яких забов'язувався дбати уряд губернаторства.

На початку окупації ситуація щодо преси виявилась складною, оскільки радянські періодичні видання зникли з відступом радянських частин, а румунські військові підрозділи не мали спеціальних батальйонів чи рот пропаганди. Для подолання такої «пресової кризи» з серпня 1941 р. у м. Бухаресті почала видаватися щотижнева газета «Transnistria» (Трансністрія), яку поширювали на територію губернаторства [648, с. 152]. Стабільне видання преси починається з утворенням румунської цивільної адміністрації наприкінці 1941 р. Керівництво пресою «Трансністрії» здійснював відділ преси директорії культури (пізніше – пропаганди), що входила до складу Генерального Секретаріату. Керівником цього відділу був Троян Герсені, який у своїй діяльності слідував настановам Міністерства пропаганди Румунії, а саме: «Газети не можуть друкувати критичні матеріали щодо румунів та німців. Вони мають слідувати анти західній і антисемітській лінії» [648, с. 152-153].

Незважаючи на вказані обмеження, періодичні видання цієї адміністративно-територіальної одиниці спрямовувались на розкриття суспільного, політичного та економічного життя мешканців цього регіону. Наприклад, щоденна «Одесская газета» виходила як друкований орган Одеського муніципалітету, в якій, окрім місцевих новин, публікувалися накази і розпорядження влади. Румуномовна газета «Graiul» (Молва) була друкованим органом губернатора «Трансністрії», на шпальтах якої друкувалися закони, висвітлювалися політичні та місцеві події, літературні, повідомлення про злочини. Серед інших іншомовних періодичних видань слід назвати «Glasul Nistrului» (Голос Дністра), що виходила для молдавського населення в м. Тирасполь і «Der Deutsche in Transnistrien» (Німець у Трансністрії) – видавалось для німецьких окупаційних військ та населення німецьких колоній. Дитячій тематиці було присвячено газету «Детский листок»; гумористичній – «Смех» і «Юмор». Релігійній – «Воскресенье» та «Христос Воскресе» [382, с. 431-433; 648, с. 153-155]. Проблематика преси губернаторства може бути зведена до таких положень: протиставлення румунського життя радянському режиму; місіонерська роль румунів серед народів «Трансністрії»; роз'яснення історичних прав Румунії на володіння «Трансністрією»; публікація офіційних наказів, розпоряджень румунської окупаційної влади; розкриття місцевих подій; антисемітизм; антикомунізм та розкриття радянських репресій; релігійний стан тощо [320; 326].

За підрахунками автора, за весь період румунської окупації у «Трансністрії» виходило близько 27 періодичних видань російською, українською, румунською, німецькою та молдавською мовами. Відзначимо, що у науковій літературі існують різні статистичні відомості щодо видань у цьому регіоні. Так, за даними англійського історика А. Даліна їх було – 13 [648, с. 151-155], українського історика діаспори А. Жуковського – 9 [433, с. 91-92], сучасних українських дослідників румунського режиму окупації у «Трансністрії» Т. Вінцковського, Г. Кязимова, М. Михайлуци, В. Щетнікова – 12 [382, с. 431-433], дослідника української легальної періодики К. Курилишина – три («Мир», «Прибугські вісті», «Українські вісті») [679, с. 104] (Додаток С.2).

Таким чином, періодичні видання в окупованій Україні виступали засобом пропагандистського впливу на українське населення. Керівництво ними в адміністративно-територіальних одиницях здійснювали вищі управлінські органи.

Відмінності мала політика щодо періодичних видань. У ЗВА вона спрямовувалась на збільшення тиражу і періодичності виходу газет та журналів, що стало умовою пропагандистського впливу для заспокоєння населення. У ДГ та РКУ функціонування періодики обмежувалось закриттям «зайвих» видань, а також зменшенням їх періодичності виходу та тиражу. В губернаторствах під владою Румунії політика щодо преси визначалась на національній основі. Періодичні видання у німецькій зоні окупації виходили здебільшого українською мовою, порівняно незначна кількість періодики видавалась німецькою мовою для військовослужбовців вермахту, працівників цивільної адміністрації РКУ, ДГ та фольксдойче. Німецька цензурна політика спрямовувалась на позитивне розкриття її цивільної та військової влади, а також антирадянську пропаганду. В румунській зоні окупації домінували румуномовні видання, особливо у губернаторствах «Буковина» і «Бессарабія». Слід відзначити, що в «Трансністрії», зважаючи на велику кількість «етнічних меншин», періодика виходила російською, українською, німецькою та молдавською мовами. Румунська цензурна політика спрямовувалась на підтвердження прав володіння захопленими територіями та їх румунізацію.

4. 3. Духовно-релігійне питання та його вирішення

Релігійна політика німецьких і румунських окупантів у підпорядкованих їм адміністративно-територіальних одиницях, мала кілька унікальних особливостей. Німецькі окупанти не обмежувалися підтримкою якоїсь однієї релігійної конфесії, вони одночасно підтримували та намагалися використовувати у своїх цілях всі релігійні конфесії на підконтрольній території.

Особливості церковно-релігійного життя у дистрикті «Галичина» визначалися етноконфесійними параметрами, що склалися історично на території Східної Галичини [512, с. 194]. На відміну від інших окупаційних утворень тут великий вплив мали дві католицькі конфесії (Греко-католицька та Римо-католицька церкви) і одна православна конфесія (Українська автокефальна православна церква). У «Прокламації до населення Галичини», виданій Г. Франком 1 серпня 1941 р., проголошувалась свобода віросповідання та релігійного життя. Згідно з цим, всі церкви та релігійні об'єднання, що існують у

дистрикті, отримали рівні права та почали відновлювати свою діяльність [338, с. 171].

Велике місце у релігійному житті ДГ займала Греко-католицька церква, очолювана Митрополитом Галицьким, Архієпископом Львівським Андреем Шептицьким. Її структура складалась з трьох єпархій: Львівської архієпархії (1267 парафій, 1261 церква, 53 монастир, 1061 священник), Перемиської (620 парафій, 1268 церков, 66 монастирів, 700 священників), Станіславської (465 парафій, 886 церков, 68 монастирів, 482 священників) [383, с. 342; 596, с. 39-44]. Під час окупації було відновлено зв'язок між А. Шептицьким і Папою Римським Пієм XII, перерваний за радянської влади. Проте з часом його підтримувати стало важче через жорсткий контроль цивільної адміністрації. Римо-католицька церква у ДГ була представлена Львівською архидієцезією, очолюваною Митрополитом Львівським Болеславом Твардовським. Її структура обумовлювалась військово-політичними подіями 1939–1941 років. Згідно із буллою (релігійна грамота, що видається Папою Римським. – Авт.) Папи Пія XI від 28 жовтня 1925 р. вона територіально поділялась на Львівську архидієцезію та дві дієцезії – Перемишльську і Луцьку [400, с. 44]. Станом на серпень 1941 р. вона об'єднувала тільки Львівську архидієцезію та частину Перемишльської дієцезії [691, с. 62]. Українська православна церква виникла у Генерал-губернаторстві ще до створення дистрикту «Галичина». Для задоволення релігійних потреб православних українців у вересні 1940 р. на території Холмщини та Підляшшя було утворено українську Холнсько-Підляшську архієпархію, очолювану Архієпископом Іларіоном (Огієнко), а у лютому 1941 р. на теренах Лемківщини створено Лемківсько-Краківську архієпархію, яку очолив Архієпископ Палладій (Видибід-Руденко). Зі створенням у серпні 1941 р. ДГ всі православні приходи на його території перейшли під владу архієпископа Палладія, за що він отримав титул архієпископа Львівського [264, с. 330; 338, с. 151-155]. Окрім вказаних релігійних конфесій уряд ГГ визнав права інших релігійних об'єднань, що існували у Галичині. Зокрема, Вірмено-католицької церкви, Візантійсько-слов'янської церкви, євангелістської аугсбурзької церкви, Польської автокефальної православної церкви, євангелістської реформаторської церкви, євангелістської, Марійської церкви, Старокатолицької церкви Утрехтської унії, церкви методистів та сект баптистів і адвентистів [203, с. 164-166] (Додаток Т).

Політика уряду ГГ, як і в інших окупаційних одиницях під владою Третього рейху,

зводилась до контролю релігійного життя місцевого населення. Розпорядженням від 16 березня 1940 р. католикам було дозволено святкувати: 1 січня – Новий рік, 6 січня – Трьох королів, Великий Понеділок, Вознесіння, Понеділок зелених свят, Боже Тіло, Всіх святих і два дні Різдва Христового. Крім цього, служба в храмах дозволялась тільки по неділях [691, с. 67]. Українському населенню (греко-католикам і православним) розпорядженням від 5 квітня 1941 р. дозволялося святкувати: Різдво Христове, Собор Пресвятої Богородиці, Першомученика Серафима, Новий Рік, Богоявлення, Благовіщення, Святих апостолів Петра і Павла, Преображення Господнє, Успіня Пресвятої Богородиці, Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Честного Хреста, Велика П'ятниця, Світлий Понеділок, Світлий Вівторок, Воздвиження, Пресвятої Трійці [681, с. 75]. Вказані розпорядження з утворенням ДГ поширилися на його територію. Однак, у квітні 1943 р. окупаційна влада з метою економічної експлуатації краю та його населення для потреб рейху заборонила відправлення богослужінь, які випадали серед тижня. Також була скорочена кількість релігійних свят, залишилися для святкування тільки Різдво Христового, Йордану, Великоднього Понеділка та Зеленого Понеділка [596, с. 33].

Проголошуючи толерантне ставлення до релігії, цивільна адміністрація негативно ставилась до участі церкви та її ієрархів у політичному житті краю. Це пояснюється тим, що окупаційна влада використовувала церкви для пояснення та пропаганди власної політики щодо задачі різного роду контингентів, виїзду/відправлення місцевого населення на роботу до Німеччини тощо [512, с. 198; 681, с. 77]. З цією метою вона зверталась до церковних ієрархів ДГ з вимогами видавати пасторські послання, в яких вони підтримують політику окупантів у різних життєвих сферах [235, с. 111; 681, с. 106]. Наприклад, Греко-католицьке духовенство впродовж окупації закликало населення зберігати лояльність до влади, не втручатися в політику, сплачувати податки, здавати сільськогосподарський контингент, їхати на роботу до Німеччини [551, с. 208; 561, с. 359].

Провідне місце в духовно-релігійному житті ДГ посідала Греко-католицька церква. Однак, сьогодні не існує єдиної думки істориків-релігієзнавців щодо її ставлення до німецької окупаційної влади. Деякі дослідники стверджують, що вона була колаборантом і всіляко підтримувала німецький режим, інші це спростовують [460, с. 29-30; 463, с. 178; 596, с. 35].

Митрополит Андрей Шептицький – єдиний із церковних ієрархів окупованої України офіційно виступав проти нелюдської політики нацистів – вбивств євреїв, злочини гестапо, знищення радянських військовополонених тощо [383, с. 343; 463, с. 179; 552, с. 32]. Це підтверджують: грудневе (1941 р.) «Послання до духовенства», лист до А. Гітлера від 28 березня 1942 р., листи до Г. Гімmlера та Папи Римського Пія XII від 29 – 31 серпня того ж року. Під час візитів урядовців дистрикту О. Вахтера та А. Базанца він відверто звинувачував їх у проведенні нелюдської політики щодо населення [208, с. 982-986; 209, с. 287-288]. У кількох пасторських посланнях до населення Галичини Шептицький засуджував злочини нацистів та закликав припинити братовбивство, протиставляючи йому християнські цінності, такі як любов, милосердя, прощення, гідність, вірність сумлінню, бути вищим за почуття образи. Це підтверджують послання «Про милосердя» (червень 1942 р.), «Не убий!» (21 листопада 1942 р.).

Греко-католицькі священники на відміну від православних в РКУ та ЗВА займалися адміністративною діяльністю. Це підтверджується тим фактом, що із 68 повітових делегатів УЦК близько 30 очолювали греко-католицькі священники [512, с. 197; 681, с. 134].

Греко-католицька церква протягом періоду окупації налагодила широкий спектр благодійництва – допомога сиротам, військовополоненим, євреям, остарбайтерам та їх родинам. Чимало уваги приділялося голодуючим та нужденним. Для цього відбувалося збирання подань, створення кас взаємодопомоги, організовувались у голодуючих місцевостях народні кухні та при монастирях кухні для бідних [596, с. 95-103; 681, с. 145].

Відродження церковно-релігійного життя в Рейхскомісаріаті «Україна» почалося на теренах Волині, що була включена до складу УРСР у 1939 р. і тому, на відміну від центральних і східних українських областей, не зазнала тотальної богоборницької політики. У створення українських церков обох напрямів важливу роль відіграв Митрополит Варшавський і Волинський і всея православної церкви в Польщі Діонісій (Валединський). Для відновлення своєї влади на теренах Волині він 2 серпня 1941 р. видає Декрет про створення Луцької єпархії на чолі з єпископом Полікарпом (Сікорським) [57, арк. 18-19]. У відповідь на це частина православних єпископів на чолі з архієпископом Кременецьким Олексієм (Громадським), що протягом 1939–1941 рр. перейшла під юрисдикцію Російської православної церкви, не захотіла поривати канонічних зв'язків з

Московським Патріархатом, зібралась 18 серпня 1941 р. на Собор у Почаївській Лаврі. У ньому брали участь: архієпископи Олексій, Симон (Івановський) та єпископи Антоній (Марченко), Пантелеймон (Рудик), Веніамін (Новицький). Рішенням Собору було проголошено канонічну залежність української церкви від Російської православної церкви та відновлено автономний статус православної церкви в Україні на основі рішення Московського Собору 1917–1918 рр. Олексію як найстаршому з православних ієрархів на окупованій території, було надано право «обласного» Митрополита [207, с. 677-679; 452, с. 409; 675, с. 92-93]. На Другому Соборі у грудні 1941 р. було завершено становлення Української Автономної православної церкви. Олексія було возведено в сан Митрополита та проголошено екзархом України. Підтверджене рішення про підпорядкування автономної церкви Московському Патріархату [384, с. 48].

Створення Української Автокефальної православної церкви на території окупованої України відбувалося повільніше. Це пояснюється тим, що група єпископа Полікарпа (прибічників автокефалії. – Авт.) на початку окупації намагалась через політично-церковні організації – Церковну Раду в м. Рівне та Всеукраїнську православну Раду в м. Києві домогтися створення єдиної на території України православної автокефальної церкви. Однак, після невдачі цього задуму вирішили створювати українську церкву з дотриманням всіх церковно-релігійних канонів. З цією метою група прибічників автокефалії звернулася за допомогою того ж Митрополита Варшавського Діонісія [675, с. 99]. Митрополит відгукнувся на звернення групи Полікарпа очолити православну церкву на теренах окупованої України. Для узаконення претензій на Київську митрополію Діонісій отримав дозвіл Вселенського Патріарха Веніаміна на встановлення церковного порядку на окупованих німцями землях України. Однак, німецька влада РКУ не дозволила Діонісію в'їхати в Україну, тому на прохання представників українського духовенства 24 грудня 1941 р. він підписав Декрет про створення Тимчасової адміністрації УАПЦ в Україні та призначив Полікарпа Адміністратором УАПЦ на території України. Від цього моменту починається формування церковної структури автокефальної церкви, зокрема, було створено «Тимчасову адміністрацію св. Автокефальної православної церкви на визволених від більшовиків українських землях» [384, с.45-46; 675, с. 100].

Протягом 7 – 10 лютого 1942 р. в м. Пінськ відбувся Собор прихильників автокефалії,

очолюваний архієпископом (митрополитом) Поліським і Пінським Олександром (Іноземцевим) і архієпископом Луцьким і Ковельським Полікарпом. Результатом Собору стало: офіційне відновлення Української Автокефальної православної церкви, висвячено двох єпископів Ігоря (Губа) і Никанора (Абрамовича), ухвалено рішення про прийняття до складу УАПЦ Полікарпа священників автокефальної церкви, заснованої Василем (Липківським) 1921 р. [207, с. 684-686]. Останнє відбувалося без дотримання правил покаяння, що автоматично зробило автокефальну церкву канонічно неприйнятною для інших православних церков, перш за все, для автономної, представники якої суворо дотримувалися православних законів [452, с. 412; 563, с. 212]. Другий Собор відбувся 9 травня 1942 р. в Києві. Ним була продовжена висвята єпископів автокефальної церкви; затверджено Вище церковне управління на території Східної України під керівництвом Никанора; Митрополита Варшавського Діонісія оголошено місцеблостителем Київського митрополичого престолу [460, с. 36]. Становлення автокефальної церкви на в РКУ завершилося 27 липня 1942 р. приєднанням Митрополита Харківського і Полтавського Феофіла (Булдновського) до УАПЦ [452, с. 417-418] (Додаток Т).

Велику роль у німецькій політиці щодо церковно-релігійного життя на окупованій території України, зокрема, в РКУ, відігравали погляди А. Гітлера на релігію. Своє перше бачення релігійного життя він висловив 29 вересня 1941 р.: «У церковному питанні усі конфесійні об'єднання повинні бути, бо єдина сильна церква, що притісняє решту (конфесій), не є в інтересах Німеччини» [249, с. 303]. Тому, протягом червня 1941 – липня 1942 р. німецька окупаційна влада не втручалась у внутрішні церковні справи, цим самим сприяючи утворенню автономної й автокефальної церков. Друга точка зору фюрера щодо релігійного життя всього «східного простору» прозвучав 11 квітня 1942 р.: «У будь-якому випадку слід уникати створення єдиних церков на руських землях – наставляв він. У наших інтересах, щоб у кожному селі була своя секта, із своїми уявленнями про бога. Навіть якщо у цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культури» [265, с. 198; 571, с. 510]. Відповідно до цього цивільна та поліційно-військова влади окупованої «східної території» видали кілька розпоряджень щодо організації релігійного життя.

Спеціальний уповноважений поліції безпеки та СД на території групи армій «Південь» Др. Томас 11 лютого 1942 р. видав Директиву, в якій конкретизувалися

завдання релігійної політики на території України: дозволялася релігійна діяльність всіх течій і громад православної церкви; перешкоджання відновленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита; зволікання з відкриттям духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів; припинити спроби Ватикану проводити «східну політику», а уніатську церкву вважати чинником ватиканської політики; толерантне ставлення до різних сект тощо [207, с. 745-746; 451, с. 528-529]. 2 липня 1942 р. подібний наказ видав керівник Головного управління імперської безпеки Р. Гейдріх: «Не чинити ніяких дій проти прагнень Православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки – слід це заохочувати, наполягати з цієї нагоди на відділення церкви від держави, але потрібно уникати створення уніфікованої церкви. Нічого не потрібно робити проти створення релігійних сект» [486, с. 506].

Для цивільної влади окупованих «східних територій» під керівництвом А. Розенберга церковно-релігійна політика мала більш важливе значення, адже тут йшлося про контроль над населенням, що мало беззаперечно виконувати всі накази та розпорядження німецької адміністрації [383, с. 72]. 13 травня 1942 р. він видає спеціальні інструкції рейхскомісарам щодо церковної політики. Відповідно до них, релігійним групам (церквам) і їх священнослужителям заборонялось займатися політичною діяльністю. Релігійні групи мали бути поділені за національною та територіальною ознакою і кожен Генеральний округ Рейхскомісаріату – окрему церковну одиницю [571, с. 510]. Згідно з цими інструкціями рейхскомісар України Е. Кох 1 червня 1942 р. видав «Розпорядження про правні відносини релігійних організацій» [323]. За цим документом всім церквам, незалежно від конфесій, наказувалось у три місячний термін зареєструватися при місцевих органах влади. Розширювалися права рейхскомісара та генералкомісарів. Перший отримав право видавати дозвіл на визнання діяльності нових релігійних утворень і також отримав право розпустити будь-яку релігійну організацію за порушення цього наказу. Генералкомісари отримали право затверджувати склад керівництва церковних організацій, що знаходились на підпорядкованій їм території [207, с. 747-748]. Видання цього розпорядження викликане не тільки вказівками «згори» від А. Розенберга та А. Гітлера, а й тим, що на середину 1942 р. завершується становлення автономної і автокефальної церков на території окупованої України. У січні 1943 р. почався другий етап реорганізації

церковних структур на території РКУ, який дослідник Ю. Волошин характеризує як «погром православної церкви». 11 та 12 січня 1943 р. керівники Автокефальної та Автономної церков Митрополити Полікарп і Олексій ознайомилися з Директивою Е. Коха «Про організацію православної церкви на території Рейхскомісаріату «Україна»». Відповідно до неї: Олексій і Полікарп вже не визнавалися головами автономної та автокефальної церков, а тільки старшими єпископами; діяльність єпископів та його єпархія обмежувалися виключно генеральним округом; статuti обох церков пристосовувалися до устрою генерального округу; генералкомісари ставали керівниками церков на підпорядкованій їм території. Вони контролювали діяльність єпископів, видавали дозвіл на висвячення нових ієрархів, «зміщували» з посад нелояльних священників [207, с. 751-752]. Другий етап реорганізації церковного життя в РКУ повністю зруйнував адміністративну структуру обох церков. Замість десяти єпархій автономної та 15 єпархій автокефальної церков на території РКУ утворювалися по дві окремі церкви в шести генеральних округах: «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ» і «Таврія» [384, с. 27-28]. Однак, через військово-політичні обставини у генеральному окрузі «Таврія» єпархії цих церков були відсутні [460, с. 37].

У травні 1942 р. автономна і автокефальна церкви були визнані управлінням Рейхскомісаріату [55, арк. 4]. У цей самий час починається активне втручання цивільної адміністрації у їх діяльність. Так, були заборонені богослужіння по неділях та під час релігійних свят, що випадали на будні [51, арк. 71; 286]. На думку окупантів, проведення церковних служб у вказані дні шкодили праці селян на благо Третього рейху [620, с. 36]. Для обмеження діяльності православних церков у вересні 1942 р. цивільною адміністрацією були заборонені висвяти єпископів. У 1943 р. окупанти перейшли до прямого втручання в церковні справи. Вони намагалися поставити православ'я під свій контроль. Для цього цивільна адміністрація РКУ примушувала ієрархів церков видавати відозви до населення, в яких підтримували новий режим, виступати з пронацистськими проповідями, відправляти молебні за здоров'я А. Гітлера та доблесних німецьких солдат, закликати населення добровільно їхати на роботу до Німеччини тощо [84, арк. 64; 95, арк. 130-136; 297].

Потрібно також вказати про відмінності між духовенством автономної і автокефальної церков. Українська Автономна Православна Церква виступала за

збереження канонічної чистоти церкви, тому розвивала свою діяльність у суто релігійній сфері, за що німецька адміністрація вважала її священнослужителів – «істинними монахами». Українська Автокефальна Православна Церква, виступаючи за створення незалежної загальнонаціональної церкви, займалась політичною діяльністю. Тому, намагаючись залучити на свій бік якомога більшу частину духовенства, приймала представників інших православних конфесій без застосування таїнства покаяння. Автокефальна церква через Митрополита Варшавського Діонісія отримала офіційне благословення на діяльність на окупованій території від Константинопольського Патріархату, в той час як Автономна церква, декларуючи свій зв'язок з Московським Патріархатом не була ним визнана [383, с. 65-66; 384, с. 50-51; 563, с. 214].

За даними дослідника Лева Ригельсона, 55 % населення окупованої України відвідували храми автономної церкви і 40 % – автокефальної [571, с. 512]. Відповідно до цього, 5% українців відносилися до інших релігійних конфесій або сект. Дослідник протестантизму в Україні П. Яроцький зазначає, що під час окупації на території Генерального округу «Дніпропетровськ» протягом 1942–1943 рр. відновили своє існування громади баптистів і п'ятидесятників [453, с. 383; 454, с. 105-107]. На території Волині та Поділля частково відновила діяльність Римо-католицька церква [575, с. 35-36]. Окрім цього, на територіях РКУ існували релігійні общини адвентистів та євангелістів [199, с. 136; 211, с. 354-356].

У ЗВА військова влада проводила більш лояльну політику щодо Автокефальної і Автономної церков, з огляду на те, що ця територія перебувала під владою військових. Тут не було проведено підпорядкування церков німецькій владі, так як це відбулось у РКУ в червні 1942 та січні 1943 рр. Військова адміністрація протягом всієї окупації не перешкоджала відновленню православ'я на підконтрольній їй території [283; 354, с. 237; 417, с. 146; 521, с. 114]. Релігійна політика на початку окупації виходила з двох основних положень. По-перше, допомога у відкритті храмів та здійсненні богослужінь (у деяких випадках навіть німецькі військові пастори відправляли богослужіння для місцевого населення у нововідновлених храмах. – Авт.). По-друге, обмежували своє втручання в процеси відродження і становлення церков обох напрямів [71, арк. 169; 266, с. 138; 406, с. 108]. Це підтверджується особливим розпорядженням № 59 від 18 серпня 1941 р., яким

заборонялась займати церковні приміщення без спеціального дозволу командувача оперативного тилу групи армій «Південь» [69, арк. 271].

Така ситуація, на думку дослідника В. А. Нестеренка, задовольняла військове керівництво групи армій «Південь», адже це забезпечувало необхідну стабільність у районах, близьких до лінії фронту. У травні 1942 р. нарада начальників відділів військової адміністрації оперативного тилового району групи армій «Південь» прийняла рішення про невтручання у справи церкви, що відновили свою діяльність на території цього району [688, с. 150]. Німецьким командуванням спочатку були узаконені всі релігійні свята, однак, у період весняних та осінніх польових робіт відзначення релігійних свят було заборонено [95, арк. 26, 111]. Підтримка військовою владою Митрополита Феофіла також була одним із засобів досягнення стабільності, адже автокефальний напрямок, який він підтримував, німці вважали слабкішим за автономний [675, с. 106; 688, с. 153].

Відновлення релігійного життя під німецькою окупацією на території ЗВА розпочалось у м. Харків. У 1941 р. організацією релігійного життя займалися одночасно Релігійний відділ Харківської міської управи, очолюваний Г. Лебединським та єпархіальне управління Митрополита Феофіла (Булдновського), єдиного канонічно висвяченого ієрарха, що залишився на цій території. Однак, Релігійний відділ проіснував недовго, через зв'язки з представниками похідних груп ОУН, військова адміністрація його ліквідувала і 1 січня 1942 р. передала єпархіальному управлінню Феофіла церковну владу в Харкові, який почав поширювати її на терени Слобожанщини і Донщини [384, с. 55-56; 453, с. 416]. Єпархіальне управління за короткий час об'єднало понад 400 парафій, що знаходилися на територіях Полтавської, Сумської, Харківської, Ворошиловградської і навіть Курської та Вороніжської областей [460, с. 36]. Погляди Феофіла у церковному будівництві під німецькою окупацією були близькими до ідей Полікарпа. Це зумовило його приєднання до автокефальної церкви. 27 липня 1942 р. Постановою Харківської Церковної Ради було визнано, «...що парафії, підпорядковані Високопреосвященішому владиці Феофілу, становлять складову частину Української Православної Автокефальної Церкви» [207, с. 727]. У грудні 1942 р. Полікарп, не маючи змоги керувати єпархіями за межами РКУ, надав Феофілові право Адміністратора Лівобережної України. Його заступником було призначено єпископа Никанора, що мав завдання розбудовувати автокефальну церкву за

межами РКУ. На території ЗВА також діяла Чернігівська єпархія на чолі з єпископом Фотієм (Тимошуком), але у порівнянні з аналогічною єпархією автономної церкви значного впливу на Чернігівщині вона не мала [688, с. 154].

Автономна церква активізувалася на території ЗВА в другій половині 1942 р. Це було викликано двома факторами. Перший – прихильники автономії помилково вважали, що німці підтримують виключно автокефальний напрямок. Другий – Митрополит Феофіл встановив жорсткі правила переходу йому підпорядкованих церков до інших православних конфесій, зокрема, це дозволялося на прохання більшості громади та дозволу спеціального уповноваженого [452, с. 419; 688, с. 155-156]. Автономна церква була найбільш поширеною на території Чернігівської області, де архієпископ Симон (Івановський) створив єпархіальне управління і як наслідок – Чернігівську єпархію. У м. Ніжин знаходився його вікаріат під керівництвом єпископа Панкратія (Гладкова). Таким чином, на Чернігівщині автономна церква, маючи розгалужену структуру, зуміла утвердитись тут на весь період окупації [406, с. 138]. На жаль Чернігівська єпархія була єдиною представницею Автономної церкви на території ЗВА.

Окрім вищезгаданих православних конфесій на теренах ЗВА знаходились інші конфесії. Наприклад, Вірменська григоріанська церква діяла у м. Харків, Грецька православна церква у м. Маріуполь. Були поширені релігійні організації баптистів та євангелістів [688, с. 158] (Додаток Т).

У румунській зоні окупації губернаторства «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія» в церковно-релігійному житті домінувала Румунська Православна церква під керівництвом Патріарха Никодима (Мунтяну). Після захоплення/повернення Бессарабії та Північної Буковини 3 вересня 1941 р. ці території реорганізовувались на губернаторства «Бессарабія» та «Буковина». Наступного дня уряд Румунії прийняв закон про відновлення діяльності Румунської православної церкви на цій території.

У губернаторстві «Буковина» відновились Митрополія Буковинська та Хотинська Румунської православної церкви під управлінням Митрополита Тита (Симедря) [710]. У свою чергу в губернаторстві «Бессарабія» відновились Митрополія Бессарабська Румунської православної церкви очолювана, «місцєблостителем» Ерфреєм (Енеческу) [698, с. 126]. На українській території Південної Бессарабії відновились єпархія

Четая-Албе – Ізмаїл Бессарабської Митрополії. Спочатку її очолював єпископ Діонісій (Ерхан), однак через поважний вік 19 вересня 1941 р. його змінив єпископ Полікарп (Мурашка) [520, с. 117-119]. (Додаток Т).

Зважаючи на церковну політику радянської влади, яка здійснювалася на цих теренах протягом 1940–1941 рр., відновлення румунської влади сприяло активному відновленню церковної юрисдикції Румунської православної церкви. Відбувався зворотній перехід парафій та храмів від Російської до Румунської православної церкви та відкриття закритих радянською владою храмів [637, с. 164]. Відновлення діяльності Румунської православної церкви підтверджують дані українських та молдавських дослідників. Так, Ю. Волошин вказує, що на півночі губернаторства «Буковина» у цей час діяла 471 парафія, 568 церков, у яких здійснювали службу 14 протоієреїв і 595 священників [384, с. 34]. Дані щодо кількості храмів у губернаторстві «Бессарабія» наводять М. І. Михайлуца та П. М. Шорников. У листопаді 1942 р. тут діяла 931 церква, в яких служили 1145 священників, а до літа 1943 р. їх кількість вже становила 941, а ще 92 знаходились на етапі будівництва [520, с. 123; 637, с. 166]. Уряди губернаторств надавали матеріальну допомогу своїм митрополіям. У березні 1942 р. уряд «Буковини» виділив 12,9 млн. лей на церковні потреби, а «Бессарабії» протягом 1941–1943 рр. на ремонт храмів і монастирів надав 69,6 млн. лей [384, с. 35; 637, с. 165]. Окрім грошової допомоги церквам часто передавалося різного роду майно, яке раніше належало депортованим або знищеним євреям.

Більшість дослідників релігійної політики Румунії у Бессарабії та Північній Буковині протягом 1941–1944 рр. вважають домінування Румунської православної церкви засобом ідеологічного впливу режиму І. Антонеску [384, с. 34; 637, с. 166; 698, с. 122]. Проте, на відміну від німців, що підтримували різні православні конфесії задля контролю населення, румуни виступали ревними прибічниками єдиної православної церкви під керівництвом румунського патріарха.

На території обох губернаторств румунська церква продовжила політику «християнізму» 20–30-х років. Першим її проявом стало підкорення місцевих парафій Румунській православної церкви. Другим стало нав'язування румунської мови під час богослужінь. У «Бессарабії» 20 вересня 1941 р. наказом губернатора в місцевостях, де проживало здебільшого слов'янське населення, дозволялось вживання

церковнослов'янської мови, однак вже 15 квітня 1942 р. вийшов новий наказ про заборону її використання під час богослужінь [520, с. 131-132]. Про українську мову не згадувалось взагалі, оскільки українці тут становили меншість. Іншою була ситуація в «Буковині», де українське населення компактно проживало у районі Вашківці та гірській місцевості. На цих територіях богослужіння довгий час відправлялись українською мовою. Однак на початку 1942 р. в ці райони були направлені румунські священники та богослужебні книги румунською мовою для місцевих священнослужителів [177, арк. 3-4]. В усіх інших територіях української частини губернаторства українські священники змушені були перейти на румунську мову ще у 1941 р. [259, с. 83]. Третім виявом стала боротьба із стилізмами. У 1924 р. Румунська православна церква прийняла Григоріанський календар та виправила свої свята на його стиль, однак цей перехід тривав довгий час. Противниками нового стилю у Румунії були липовани (старообрядці), що дотримувалися Юліанського календаря або старого стилю. Важливе значення мало те, що населення і духовенство новостворених губернаторств також дотримувалася старого стилю, тому окупаційна влада застосовувала всі засоби для проведення релігійних свят за новим стилем. У губернаторстві «Бессарабія» найбільше релігійні свята відзначали липовани, а в Буковині українське населення окремих регіонів [384, с. 36; 520, с. 136]. Результатом цієї боротьби стало те, що під час богослужінь були присутні румунські чиновники та жандарми, а українське населення здебільшого було відсутнім [259, с. 87]. Четвертим проявом стала боротьба із сектантством та малими релігійними громадами. 30 грудня 1942 р. уряд Румунії прийняв закон № 927 «Про ліквідацію релігійних сект». Цим законом всі секти та їхні представники мали перейти в православ'я, а їх майно оголошувалось власністю уряду та підлягало конфіскації [384, с. 35; 520, с. 171]. У губернаторствах переслідувань та насильного навернення в православ'я зазнали адвентисти, баптисти, євангелісти, липовани, іннокентіївці, молокани та інші дрібні релігійні організації [155, арк. 7-8]. Таким чином, Румунська православна церква забезпечила собі домінуюче становище на території Бессарабії та Буковини.

Румунський уряд, надаючи підтримку Православній церкві, вимагав, у свою чергу, підтримувати його державну політику. У квітні 1942 р. І. Антонеску заявив, що «...в церкві уряд, перш за все, вбачає орган національної пропаганди» [637, с. 166]. Це означало

залучення церкви до пропагандистської роботи серед місцевого населення губернаторств. З цією метою відбувалися урочисті панахиди, освячення нових храмів та різноманітних урочистих богослужінь на честь захоплення міст Одеси і Севастополя, першої і другої річниці початку війни проти СРСР, святкові богослужіння в дні народження І. Антонеску, А. Гітлера, Б. Муссоліні. Під час цих заходів проголошувались промови, в яких критикувався сталінсько-радянський режим і водночас вихвалялась румунська влада [367, с. 91; 698, с. 130].

Для управління релігійним життям губернаторства «Трансністрія» Синод Румунської православної церкви 15 серпня 1941 р. створив «Misiunea Ortodoxa, Romana in Transnistria» – «Румунську православну місію в Трансністрії». Головним її завданням була організація церковно-релігійного життя губернаторства (Додаток Т). Спочатку місія була прикомандирована до штабу румунської армії, а 19 серпня 1941 р. знаходилась у м. Тирасполь. Керівником місії було обрано архімандрита Юлія (Скрябіна), колишнього професора богослов'я Бухарестського університету. Загальне управління місією здійснювала Служба культів, що знаходилась у м. Бухарест [433, с. 92; 698, с. 153]. Через створення церковної канцелярії й адміністративних одиниць губернаторства наприкінці 1941 р. було організовано 14 повітових протоїреїств (одне – в Одеському муніципалітеті) та 63 районних субпротоєреїств. У 1942 р. їх було реорганізовано на три єпархії (вікаріати): північну – з центром у м. Тульчин, центральну – центр у м. Балта та південну – центр у м. Одеса [520 с. 131, 136; 637, с. 178].

Релігійне життя в губернаторстві організовувалось на основі статуту Румунської православної церкви. Враховуючи той факт, що територія міжріччя Дністра та Південного Бугу, на відміну від Буковини і Бессарабії, більш постраждала від богоборницької політики радянської влади, все ж місцеве населення надавало перевагу православній вірі російського зразка. Не дивно, що нововведення місії, такі як: богослужіння за григоріанським календарем (за новим стилем), відправлення служб румунською мовою, встановлення румунських церковних канонів сприймалися місцевим населенням, якщо не з насторогою, то з повним нерозумінням [675, с. 126].

Керівництво місії протягом окупації змінювалося кілька разів, а разом і з ним змінювалась і політика «християнізації» губернаторства, яку намагалась проводити

Румунська православна церква. Перший керівник місії Юлій у період свого управління (15 серпня 1941 – 16 листопада 1942 р.) втілював у життя курс «румунізації» місцевого релігійного життя, в тому числі румунізував місцеві приходи інших православних конфесій. Орієнтуючись у своїй діяльності виключно на молдавське і румунське населення, він згуртував проти себе опозицію в особі місцевого духовенства, Російської православної церкви, яке відстоювало релігійні інтереси українців та росіян. Другим архіпастирем губернаторства став колишній єпископ Хотина і митрополит Буковини – Віссаріон (Пуя). У своїй діяльності (грудень 1942 – 14 грудня 1943 р.) він проводив політику зближення румунського та місцевого духовенства, не сприймав активну румунізацію церковного життя – дозволив церковнослов'янську літургію й засудив насильницькі введення свого попередника. Загалом період його керівництва місією характеризувався лібералізацією відносин з іншими православними конфесіями. Третій і останній керівник місії (грудень 1943 – березень 1944 р.) архімандрит Атім (Ніка) представляв крайні румунізаторські ідеї утвердження домінування Румунської православної церкви у губернаторстві, тобто повернувся до курсу, розпочатого в 1941 р. архімандритом Юлієм [520, с. 132-138; 637, с. 177-182] (Додаток Т).

У губернаторстві «Трансністрія» Румунська православна місія проводила політику, подібну до «християнізму», що впроваджувалась у губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія». Дослідники по-різному її характеризують. Так, М. І. Михайлуца характеризує її «рехристиянізацією», а В. В. Гордієнко та П. М. Шорников – «румунізацією» церковно-релігійного життя [520, с. 139; 637, с. 187; 675, с. 126]. Завдання місії полягало у відродженні християнської віри та відновлення церковного життя на території міжріччя Дністра та Південного Бугу зруйнованого радянською владою протягом останніх 20 років. Фактично це означало: по-перше, уніфікацію релігійного життя місцевих храмів і монастирів на румунський лад, що виникли у «Трансністрії» зусиллями місцевих священиків та пастви [698, с. 155]. Тому місія здійснювала жорсткий контроль діяльності таких священиків через перевірку на «благодійність». Для отримання права продовжувати релігійну діяльність кожен священик мав відмовитись від «русофільства», перейти під юрисдикцію румунського Патріарха Никодима та ін. Оскільки бажаючих було мало, Румунською православною церквою створювались місіонерські групи священиків із Трансільванії, Буковини та

Бессарабії, що мали організувати церковне життя за румунським зразком у «Трансністрії» [173, арк. 1-6]. Це підтверджують такі дані: із 461 священика, які знаходились у «Трансністрії», 265 були місіонерами з Румунії [520, с. 175]. Зазвичай румунські священнослужителі прибували на термін до 6 місяців, не знаючи ні української, ні російської мови з паствою не зближувались. Тому про ефективність їх діяльності стверджувати важко, враховуючи те, що частина місіонерів час свого перебування у «Трансністрії» використовувала для власного збагачення. По-друге, відкриття та відбудова закритих і зруйнованих за радянської влади храмів [637, с. 161]. На території міжріччя Дністра та Південного Бугу до прибуття місії з 1150 дореволюційних приходів діючим залишився тільки один храм, всі інші були закриті або зруйновані у результаті радянського богоборницької політики. У результаті діяльності місії у 1942 р. було відновлено 500 храмів, у яких служили 287 священиків, 18 дияконів та 106 псаломщиків. Станом на 20 травня 1943 р. у «Трансністрії» існувало 607 приходів [563, с. 218]. Уточнені дані про приходи на молдавській та українській території губернаторства наводить дослідник Н. Стартулаг стверджуючи, що із 607 «...173 приходи знаходились на території лівобережної Молдавії» [698, с. 155]. Тобто, 434 інших приходи були утворені на українській території. Також були відкриті 135 молитовних будинків там, де неможливо було побудувати храми. Окрім цього, на території губернаторства було відновлено 12 монастирів (десять чоловічих та два жіночих) [675, с. 130].

У подальшому церковно-релігійна політика місії була подібною до тієї, що мала місце в губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія». Богослужіння переводились з російської та церковнослов'янської мов на румунську; релігійні свята відзначали за Григоріанським календарем; відбувалися святкові богослужіння з річниці початку війни проти СРСР, звільнення/загарбання міст Одеси, Севастополя, Києва та святкувалися дні народження короля Міхая II, І. Антонеску, губернатора «Трансністрії» Г. Алексіану; проводилась боротьба не тільки із сектантством (адвентисти, євангелісти, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпопівці, іннокентіївці), а й із впливом Російської православної церкви та Української Автокефальної Православної Церкви [520, с. 166-173; 698, с. 157-162].

На території «Трансністрії» протягом всього періоду окупації існували громади

«тихонівців», «обновленців», прихильників «живої церкви» та Української Автокефальної православної церкви. Розповсюдженими релігійними організаціями були євангелісти, адвентисти, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпопівці, іннокентіївці та ін. Церкви західних християнських обрядів були представлені Католицькою місією «Трансністрії» та лютеранськими священнослужителями [433, с. 93; 520, с. 166-169; 637, с. 180].

Церковне життя в окупаційних утвореннях залежало від їх історичного етноконфесійного становища й політики окупаційної влади стосовно релігії. Німецькі окупанти намагалися використовувати всі релігійні конфесії з метою впливу на населення підконтрольних територій. Більш жорстким ставленням до церкви було в зоні німецької окупації, а ліберальне – в румунській. У румунських губернаторствах домінувала Румунська православна церква, що в основному визначала церковно-релігійне життя цього краю.

Отже, політика німецьких та румунських загарбників не переймалась духовно-освітніми потребами українського народу в адміністративно-територіальних одиницях. Німецька політика щодо гуманітарної сфери полягала у наданні українському населенню мінімального рівня задоволення культурних та духовних потреб: доступ до освітніх закладів штучно обмежувався, українські періодичні видання перебували під жорсткою цензурою, діяльність основних релігійних конфесій весь час контролювалась окупаційною владою. У румунській зоні окупації гуманітарна політика мала більш радикальний характер з огляду на прискорене здійснення румунізації. Найбільш постраждало українське населення «Буковини» та «Бессарабії», де відновилась румунська система навчання, періодичні видання були румуномовними, а у релігійному житті домінувала Румунська православна церква. Відносно кращим виявилось становище у «Трансністрії», де українці сприймалися за «національну меншину», тому тут в обмеженій кількості діяли українські школи, виходили періодичні видання, однак, у релігійній сфері переважала румунська церква.

ВИСНОВКИ

– За результатами проведеного історіографічного аналізу встановлено, що наразі відсутнє цілісне наукове дослідження з проблеми особливостей реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях, створених німецькими та румунськими загарбниками на просторах України. Історіографія її поділяється на п'ять взаємопов'язаних періодів. Перший 1941–1944 рр., представлений брошурами публіцистично-описового характеру, в яких є лише окремі згадки про відмінності окремих зон окупації. Другий охоплює 1944 р. – початок 50-х років ХХ ст. Це нетривалий час, коли у вивченні окупації переважала об'єктивність в розкритті подій, а не ідеологічні установки радянської влади, однак вони були заборонені та стали надбанням архівів (дисертації П. Г. Городнього та Л. Н. Воробйова та ін.). Третій період – 50–80-і роки ХХ ст. характеризується яскраво вираженою загальнорадянською концепцією вивчення окупаційного режиму, основним постулатом якої було твердження, що встановлений в Україні та її регіонах окупаційний режим нічим не вирізнявся і був таким самим, як і на теренах СРСР. Відповідно порушена автором проблема відносилась в цей час до заборонених. Четвертий – 90-ті роки ХХ ст. – період відходу від загальнорадянської та формування україноцентричної концепції вивчення режиму окупації. У ньому вперше розкриваються загальні риси функціонування адміністративно-територіальних одиниць. П'ятий період історіографії охоплює кінець 90-х років ХХ ст. і донині, став особливим у вивченні проблеми – об'єктивність та багатоаспектність досліджень економічних, політичних, а також соціальних проблем окупаційного періоду. У ньому окремі проблеми окупаційного режиму перетворились на самостійні напрями дослідження, а також з'явилися ґрунтовні наукові праці, присвячені вивченню окремих адміністративно-територіальних одиниць. Дисертаційна робота є закономірним продовженням вивчення проблем окупації, де вперше аналізуються всі адміністративно-територіальні одиниці 1941-1944 років та визначаються особливості їх окупаційної політики.

Джерельна база є репрезентативною і включає: документи і матеріали німецької та румунської влади з шести державних архівів, збірники документів про війну і окупацію, мемуарну літературу, а також періодичні окупаційні видання, що дозволяють всебічно

дослідити обрану тему. Застосування загальнонаукових принципів і методи, а також комплексу історичних методик сприяло розв'язанню завдань дисертації.

– Українські території у планах німецьких і румунських загарбників посідали важливе місце в економічній та колонізаційній сферах у створенні «Великої Німеччини» та «Великої Румунії». Німецькі плани окупаційного режиму в Україні ґрунтувались на загальних уявленнях політичної верхівки рейху та нацистській ідеології. На час воєнних дій українські території мали стати базою вермахту та Третього рейху з постачання сільськогосподарської продукції та промислової сировини. Наступним кроком передбачалося створення підконтрольного Німеччині державного утворення, яке слугувало б їй економічним додатком. Крім того, окремі території України в майбутньому мали перетворитись на складові частини рейху.

Румунські плани окупаційного режиму конкретно спрямовувались на території Бессарабії та Північної Буковини. Вони формувались румунським урядом на основі ідеї перетворення країни в гегемона Південно-Східної Європи, та політики, що проводилась на вказаних територіях у міжвоєнний період. Після «повернення» вказаних територій мало відбутися їх політичне та економічне перетворення на невід'ємну частину румунської держави – таку мету ставили румунські окупанти в південно-західних областях України. Поширення своєї влади на інші території до початку німецько-радянської війни румуни не передбачали.

Різною була і тривалість підготовки планів окупаційного режиму на захоплених у майбутньому територіях. Так, Німеччина розпочала підготовку після завершення французької кампанії – у середині 1940 р. Румунія, будучи поставленою перед фактом війни, вимушена була виробляти свої плани з середини травня 1941 р.

– Німеччина та Румунія у роки Другої світової війни розділили територію Української РСР на дві окупаційні зони – німецьку (основна частина України: дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна, «зона військової адміністрації») та румунську (на південно-західних територіях: губернаторства «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія»).

Різними були особливості утворення та політичні статуси адміністративно-територіальних одиниць щодо їх підпорядкованості країнам окупантам. У німецькій

окупаційній зоні, створений на основі декретів А. Гітлера та розпорядження Г. Франка, дистрикт «Галичина» став частиною Генерал-губернаторства, яке адміністративно вважалось автономною складовою Третього рейху. Інші підконтрольні Німеччині українські території поділялись на утворення з цивільним (Рейхскомісаріат «Україна») та військовим («зона військової адміністрації») управлінням. РКУ, створений наказом фюрера, об'єднував українські етнічні землі, що були передані під контроль імперського міністерства окупованих східних територій. ЗВА являла собою захоплену територію Української РСР, яка весь період окупації залишалась під управлінням німецької військової адміністрації. Її існування легалізувалось наказами вищого командування. У румунській зоні окупації, губернаторства «Бессарабія» та «Буковина» безпосередньо за декрет-законом І. Антонеску увійшли до складу Румунії, адже бухарестська влада розглядала їх як частину своєї території, повернуту в ході війни. «Трансністрія» виникла у ході домовленості між А. Гітлером та І. Антонеску, а також підписання ряду угод між німецьким і румунським військовим командуванням. Вона мала статус підконтрольної території Румунії з цивільно-військовим управлінням, що забезпечувало його функціонування та експлуатацію народонаселення.

– Аналіз нормативно-правової основи діяльності органів окупаційної влади доводить окремішність політики в адміністративно-територіальних одиницях. Нормативно-правові акти, які запроваджувались на окупованій території, поділяються на дві групи. Перша – декрети, розпорядження (дистрикт «Галичина»), накази (Рейхскомісаріат «Україна») верховного керівництва Третього рейху, а також маніфести, декрет-закони румунського уряду («Бессарабія», «Буковина»), угоди верховного керівництва Третього рейху і Румунії («Трансністрія»), що легалізували утворення, становлення і функціонування окупаційних утворень. Друга група – закони, накази та розпорядження представників німецької та румунської окупаційної адміністрації щодо функціонування фінансових систем, сільського господарства, промисловості, експлуатації «людського ресурсу», освіти та контролю за духовним життям українського населення. Так, на території ДГ діяли виключно закони «Генерал-губернаторства». У Рейхскомісаріаті «Україна» законодавство базувалось на основі актів рейхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга та рейхскомісара України Е. Коха, які

відповідали німецьким законам. Нормативно-правова база ЗВА складалась із законів, розпоряджень і наказів військово-адміністративних, економічних та поліційних органів, які часто були протилежні один одному. Тому законодавство цієї окупаційної одиниці ґрунтувалось на загальних вказівках німецької окупаційної політики. Це призвело до того, що розпорядження місцевої адміністрації інколи мали пріоритет у здійсненні над наказами німецьких органів. У губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» діяло румунське законодавство. У «Трансністрії» основні нормативно-правові акти, що видавалися румунською владою часто дублювалися з німецьких, призначених для окупованих східних територій, а закони, якими регламентувалось повсякденне життя населення, були румунськими.

– Порівняльний аналіз структур управління адміністративно-територіальних одиниць доводить особливості їх функціонування. Неоднозначність планів, різні політичні статуси та наявність особливих підходів до керівництва окупаційними одиницями виливало на ефективність управління в кожному із шести утворень. Так, у ЗВА діяла німецька система військової адміністрації, яку здійснювали три гілки влади: військово-адміністративна (групи армій «Південь»), економічна (Г. Герінга) та поліційна (Г. Гімлера), кожна з яких мала власні управлінські органи, що призводило до перенавантаження та малоефективності її структури управління. На дистрикт «Галичина» поширилась система управління Генерал-губернаторства: дистрикт – крайсгауптманшафти – повітові й міські комісаріати – волосні та сільські громади. Крім того, тут діяв Український Центральний Комітет, представницька організація українського населення перед окупаційною адміністрацією. У Рейхскомісаріаті «Україна» запроваджувалась німецька система цивільної адміністрації (підпорядкована міністерству окупованих східних територій): рейхскомісаріат – генерал-комісаріати – гебітскомісаріати – районні управління – міські та сільські управи. У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» відновились румунська цивільна адміністрація: губернаторство – префектури – приторії – сільські та міські примарії. У «Трансністрії» функціонувала румунська цивільно-військова адміністрація, що крім цивільної структури управління включала комендатури, які виконували військові, охоронні та поліційні функції.

– Політика німецьких і румунських загарбників мала на меті найбільш ефективно використання захоплених територій для потреб окупаційної влади. Економіка адміністративно-територіальних одиниць реорганізовувалась відповідно до їх політичного статусу та вимог країни-окупанта.

У німецькій зоні окупації економічна політика спрямовувалась на задоволення продуктових і сировинних потреб Третього рейху та військових частин вермахту на «східному фронті». Економіка ДГ створювалась на зразок ГГ: грошова одиниця – польський злотий; у сільському господарстві відновлювалась приватна власність, земля розподілялась між селянами; промислові підприємства поступово перейшли у німецьку власність. Економіка РКУ та ЗВА залежала від потреб Німеччини та вермахту. Грошовими одиницями тут стали ерзац-валюти: «карбованець» і «окупаційна марка» із завищеним курсом обміну. На селі зберігалось колективне господарство, не зважаючи на «земельні закони» цивільної адміністрації. Велика та середня промисловість перейшли у власність німецьких монополій, концернів, фірм і окупаційної адміністрації, а дрібні підприємства залишались власністю місцевого населення.

У румунській зоні окупації економічна політика спрямовувалась на зміцнення Румунії. Відповідно економіки «Бессарабії» та «Буковини» стали частиною загальнорумунської й перетворювались за її зразком: грошова одиниця – лей; у сільському господарстві відновлювалась приватна власність; промисловість перейшла під контроль румунської держави. Економіка «Трансністрії» спрямовувалась на задоволення потреб «митрополії», однак, частиною її не стала через вплив Німеччини, тому вона поєднувала німецькі та румунські риси: грошова одиниця – німецька «окупаційна марка»; у сільському господарстві зберігалось колективне господарювання на основі «земельних законів» німецької цивільної адміністрації; великі промислові підприємства контролював уряд губернаторства, а середні та малі перейшли у приватну власність румунських промисловців і підприємців.

– Використання українського «людського ресурсу» німецькою та румунською окупаційною владою зводилося до отримання від населення максимальної користі в задоволенні економічних потреб Третього рейху та Румунії у робочій силі як на території цих держав, так і безпосередньо в адміністративно-територіальних одиницях окупованої

України. Відповідно до цього ця політика реалізовувалась у двох напрямках. Перший – примусова праця місцевого населення безпосередньо на територіях окупаційних утворень, що здійснювалось через обов'язкову трудову повинність та різного роду мобілізаційні заходи в промисловості, сільському господарстві, будівництві шляхів, стратегічних об'єктів тощо. Другий – депортація робочої сили до Німеччини, яка розпочалася в окупаційних утвореннях у різні періоди: у ДГ із включенням до складу ГГ (1941 р.); у РКУ та ЗВА із створенням Імперського бюро з використання робочої сили (1942 р.); у «Трансністрії» з переходом її під німецький контроль (1944 р.). Румунська «трудова мобілізація» передбачала створення робочих загонів «деташаментом де лукру» з населення «Бессарабії» та «Буковини», які протягом кількох місяців використовувались на різних господарських роботах і потім поверталися додому.

«Остаточне вирішення» єврейського питання мало свої особливості у кожній окупаційній одиниці. У німецькій зоні окупації воно мало тотальний характер. У дистрикті «Галичина» знищення євреїв відбувалося за «польським зразком» у таборах смерті та гетто, що здійснювалось адміністрацією ГГ. У РКУ знищення здійснювала цивільна адміністрація двома методами – у гетто на заході та масовими розстрілами на сході рейхскомісаріату. У ЗВА знищення здійснювали айзатцгрупи «С» і «Д» методом розстрілу. У румунській зоні окупації «остаточне вирішення» мало свої особливості. У губернах «Бессарабія» та «Буковина» воно здійснювалось більш м'якшими методами: концентрацією єврейського населення у гетто і тимчасові табори, з яких потім їх депортували за Дністер. Особливістю «Трансністрії» було те, що на її території знищувалось народонаселення за німецьким зразком: створенням гетто та масовими розстрілами. Створені тут гетто не були ліквідовані, внаслідок чого їх мешканці помирали повільною смертю.

– Німецькі та румунські окупанти не переймалися культурними потребами українського народонаселення. Німецька політика в адміністративно-територіальних одиницях полягала в контролі за освітньо-духовною сферою, у той час, як румунська – ґрунтувалась винятково на національній основі (румунізації).

В кожному окупаційному утворенні були особливості функціонування системи освіти. У Рейхскомісаріаті «Україна» та «зоні військової адміністрації» вона

характеризується штучним обмеженням доступу до освіти середнього та вищого рівнів. У дистрикті «Галичина» функціонували всі рівні навчальних закладів, однак діяльність інститутів суттєво обмежувалась окупаційною владою. Одночасно з цим у німецькій зоні окупації надавалася перевага професійній освіті особливо протягом в 1942 рр. Це мало забезпечити фахову підготовку українського населення для роботи на теренах рейху. Освітня політика в румунській зоні окупації передбачала румунізацію системи освіти: нижча – школа, середня – ліцей або гімназія, вища – університети. У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» діяли лише нижчі та середні освітні заклади, так як університети тут були закриті. У «Трансністрії» без обмежень функціонували всі навчальні заклади всіх рівнів, а також окремі школи «національних меншин».

В адміністративно-територіальних одиницях окупованої України існували особливості реалізації політики окупаційних органів управління щодо діяльності періодичних видань. Так, у ЗВА вона спрямовувалась на збільшення тиражу й періодичності газет і журналів, що було умовою заспокійливого впливу для населення. У РКУ та ДГ функціонування періодики обмежувалось закриттям не підконтрольних цивільній адміністрації газет та журналів. У румунській зоні окупації політика щодо преси мала національний характер. Так, у «Буковині» та «Бессарабії» періодичні видання були виключно румунськомовні. У свою чергу, в «Трансністрії» виходила обмежена кількість газет і журналів мовами національних меншин – українською, російською, німецькою та ін.

Духовно-релігійне життя також мало свої особливості, що було пов'язано з етноконфесійним станом регіонів та політикою окупаційної влади. Німецькі окупанти підтримували та використовували релігійні конфесії, а інколи й міжконфесійні протистояння в окремих адміністративно-територіальних одиницях, для вливу на місцеве населення та забезпечення їх прихильності чи лояльності. Поміркована політика відносно церкви здійснювалась у дистрикті «Галичина». На цій території провідними були Греко-католицька, Римо-католицька та Українська православна церкви. Подібний стан був у «зоні військової адміністрації», де влада використовувала Автокефальну та Автономну церкви для заспокійливого впливу на населення регіонів, наближених до лінії фронту. У Рейхскомісаріаті «Україна» діяли Автономна і Автокефальна церкви, які з

1943 р. були підпорядковані німецькій цивільній адміністрації. У відносинах влада-церква в цей час проявились негативні явища. Скоро влада вдалася до терору щодо релігійних діячів. Румунські окупанти, будучи прибічниками Румунської православної церкви, забезпечили її домінування в підконтрольних губернаторствах. В 1941 р. вона відновила в губернаторствах свої митрополії та створила для «Трансністрії» православну місію. Незважаючи на загальне відновлення релігійного життя, існування української церкви як окремого соціального інституту владою не допускалося.

Отже, аналіз окремих адміністративно-територіальних утворень засвідчує той факт, що вони мали особливості як у формуванні самих територій, так і у діяльності управлінських структур окупаційної влади в економічній та культурній сферах протягом 1941–1944 рр. Нормативно-правове поле також не було однорідним, а становило особливу систему підпорядкованості та функціонування органів влади в німецькій та румунській зонах окупації, а також кожній складовій територіального поділу України вказаного вище хронологічного періоду. Опрацювання чисельних архівних документів, мемуарної літератури, періодичних видань, глибоке вивчення наукових досліджень своїх попередників, а також порівняльний аналіз окремих адміністративно-територіальних одиниць у соціально-економічному та культурно-освітньому напрямках дозволили автору прогнозувати перспективу вивчення проблеми, а саме: дослідження окупаційної політики в зоні румунського впливу – «Бессарабії», «Буковині», «Трансністрії»; нормативно-правове регулювання соціально-економічних та гуманітарних напрямів діяльності окупаційної влади в дистрикті «Галичина», «зоні військової адміністрації», а також «Бессарабії», «Буковині», «Трансністрії», які донині залишаються невивченими. На думку автора, новим напрямом дослідження періоду окупації є розкриття особливостей реалізації планів нацистів у генеральних областях Рейхскомісаріату «Україна», а саме: «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ» і «Таврія».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 3206 Рейхскомісаріат України, м. Рівне

оп. 1

1.1. Спр. 6. Предварительный обзор генеральных округов и областей Украины, 1 березня 1942., 12 арк.

1.2. Спр. 7. Административное деление рейхскомисариата Украины. Краткая характеристика народностей, населяющих СССР, 23 вересня 1940 – 24 жовтня 1941., 39 арк.

1.3. Спр. 44. Декларація німецької влади про приватну власність селян, 1943., 1 арк.

1.4. Спр. 69. Організація управління на Україні, 5. 9. 1941., 86 арк.

1.5. Спр. 76. Огляд адміністративного поділу Рейхскомісаріату України на 1 січня 1943 р. Інформація про письмовий зв'язок і торговельні підприємства у Східному міністерстві, розпорядження про особливі господарчі можливості в окупованих Східних областях, 1943., 20 арк.

1.6. Спр. 110. Політичне управління Рейхскомісаріату України, організаційні плани. Розпорядження про урегулювання оплати праці, 1942., 43 арк.

оп. 2

1.7. Спр. 90. Інструкції державного міністра господарства про використання промисловості України для потреб німецької армії та про усунення збитків, завданих бомбардуванням, 8 травня 1942 – 12 червня 1942., 48 арк.

1.8. Спр. 95. Списки німецьких фірм в рейхскомісаріаті України. Лист шефа

головного відділу господарства в особливий відділ про укомплектування областей України господарськими робітниками, 27 серпня – 14 грудня 1943., 22 арк.

1.9. Спр. 118. Загальні господарсько-політичні вказівки про організацію сільського господарства на Сході (про збереження радгоспів, колгоспів, МТС, їх використання та ін.), т. 1, 1941., 45 арк.

1.10. Спр. 120. Вказівки рейхскомісара України про введення нової аграрної політики на Україні. Розроблення аграрного питання в окупованих Східних областях, 3 лютого – 9 березня 1942., 32 арк.

1.11. Спр. 231. Адміністративний поділ рейхскомісаріату України, 15 вересня 1941 – 1 січня 1943., 50 арк.

1.12. Спр. 232. Адміністративний поділ генеральних округів рейхскомісаріату України, 1941–1942., 21 арк.

1.13. Спр. 233. Попередній огляд генеральних районів і округів на Україні за станом на 1 березня 1942 р, 1942., 25 арк.

оп. 3

1.14. Спр. 10. Вказівки німецької господарської інспекції Півдня про ведення промислового господарства, 1 листопада 1941 – 2 червня 1942., 42 арк.

оп. 4

1.15. Спр. 4. Політична карта України і генеральних округів (період німецько-фашистської окупації), 1942., 16 арк.

Ф. 3833 Крайовий провід (керівництво) Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях.

оп. 1

1.16. Спр. 83. Копії політичних звітів і оглядів Буковини і звістки з Румунії, 20 серпня 1941 – 7 липня 1941 р., 112 арк.

1.17. Спр. 117. Копії політичних звітів і оглядів з Буковини, звістки з Румунії, 12 листопада 1943 – 25 квітня 1944, 21 арк.

**Ф. 4620 Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни
1941-1945 рр.**

оп. 3

1.18. Спр. 234. «Збитки, ненесені німецько-фашистськими загарбниками народному господарству УРСР» Огляд Временової Т., 65 арк.

1.19. Спр. 235 Окупаційний режим на Київщині. Збірник документів, підготовлений Стаднійчуком Н. М., 1943, 144 арк.

1.20. Спр. 236. «Масове винищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України». Дисертація Халепо Т. І., 1948., 217 арк.

1.21. Спр. 239. «Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами». Дослідження Воробйова, 1941–1944, 159 арк.

1.22. Спр. 240. «Форми і методи німецько-фашистської експлуатації і грабування населення». Стаття Литвинова І. Д., 62 арк.

1.23. Спр. 242. «Вигнання радянських громадян в неволю до фашистської Німеччини 1942–1943 рр.». Дисертація Т. Лефтерової., 151 арк.

1.24. Спр. 246. Виписки із газет про пограбування німецько-фашистськими загарбниками мирного населення України, 1941–1942., 27 арк.

1.25. Спр. 248. «Україна в завойовницьких планах німецько-фашистських загарбників. Т. 2. Монографія Котова В. Н., 177 арк.

1.26. Спр. 249. «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни». Монографія Городнього П. Г, 1941–1943., 77 арк.

1.27. Спр. 264. «Житомирщина під час німецько-фашистської окупації». Дисертація Стрельцова. О. А, липень 1941 – грудень 1943., 134 арк.

1.28. Спр. 297. Два роки німецько-фашистської окупації Лубенщини. Історичний нарис. Стаття Стріхи Д., 1946., 102 арк.

1.29. Спр. 269. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Станіславської області, 1941–1944, 57 арк.

1.30. Спр. 311. «Тернопільщина під час німецько-фашистської окупації»

1941–1944 рр.». Дисертація Родзіна О. В., 1948., 164 арк.

1.31. Спр. 312. «Режим і злочини німецьких окупантів на Тернопільщині». Підбірка документів., 43 арк.

1.32. Спр. 322. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині і боротьба народу за своє визволення. Збірник документів, підготовлений Чернігівською обласною комісією з історії Великої Вітчизняної війни., 280 арк.

1.33. Спр. 350. Документи про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Волинської області і звільнення їх частинами Червоної армії, 1941–1944., 48 арк.

1.34. Спр. 351. Документи про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Ворошиловградської області і звільнення їх частинами Червоної армії, 1941–1944., 473 арк.

1.35. Спр. 362. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Запорізької області, 1941–1943., 247 арк.

1.36. Спр. 366. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Полтавської області, 1941–1944., 80 арк.

1.37. Спр. 367. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Ровенської області, 1941–1944., 41 арк.

1.38. Спр. 368. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Сталінської області, 1941–1944., 76 арк.

1.39. Спр. 370. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Сумської області, 1941–1944., 81 арк.

1.40. Спр. 372. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Тернопільської області, 1941–1944., 75 арк.

1.41. Спр. 373. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернівецької області, 1941–1944., 107 арк.

1.42. Спр. 378. Звернення Гімmlера до смотрин дивізії СС-Галичина, заява Кубійовича прийняти його в дивізію, вказівки для військовців дивізії СС-Галичина. Акти та декларації проголошення Української держави у Львові, розпорядження

рейхскомісара України про політику німців боротьби з партизанами, вивіз матеріально-культурних цінностей. Інформація за місяць звірства німецько-фашистських окупантів, 1941–1945., 108 арк.

оп. 5

1.43. Спр. 11. Документи окупаційних властей про німецьку політику закріпачення народів України та боротьбу з партизанами, 25 арк.

1.44. Спр. 13. Накази німецького командування окупованих областей Рейхскомісаріату України про податки, кару за переховування полонених та партизан в Кіровоградській області, 1941–1943., 426 арк.

1.45. Спр. 14. Накази, оголошення, донесення, звернення німецького управління до жителів Чернігівської області про збір врожаю, підтримку німецької армії, відношення до партизан, 73 арк.

1.46. Спр. 16. Директиви німецько-фашистського командування про економічну політику на окупованій території СРСР, 16 червня 1941 р., 28 арк.

1.47. Спр. 17. Цивільне управління в зайнятих Східних областях, Частина А. Директиви ведення господарства, 1942., 73 арк.

1.48. Спр. 22. Цивільне управління в зайнятих східних областях, ч II. Друковане видання Рейхскомісаріату «України», 1943., 91 арк.

1.49. Спр. 23. Два роки розвитку, влаштування та видання друкованої справи в рейхскомісаріаті «України». Записки з друкованого видання періоду німецько-фашистської окупації України, 1941–1945., 18 Арк.

Ф. КМФ-8 Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях

оп. 1

1.50. Спр. Оп. 1. Немецко-фашистские административные учреждения на оккупированных восточных территориях 1939–1945 гг. Предислово, 36 арк.

1.51. Спр. 6. Отчеты генералкомиссариатов Днепропетровска, Николаева, Винницы, Кривого Рога, Житомира, Крыма и сообщения полевых комендатур о политическом и хозяйственном положении в перечисленных районах; о партизанских боях в районе Брянских лесов, Житомирщине, Синельниково; доклад Ю. Музыченко об учреждении «Украинского Центрального Комитета»; доклад генералкомиссара Магуеня об опыте управления Киевским генеральным округом; списки генеральных комиссаров Киевского, Житомирского, Днепропетровского, Волынского округов, 1941–1943., 450 арк.

1.52. Спр. 11. Записки для фюрера по вопросу границ Рейхскомиссариата «Украины» и о взаимоотношении между Восточным министерством и министерством пропаганды; описание эксперимента по самоуправлению округом «Локоть»; инструкции для уполномоченных Министерства по управлению восточными областями и др., 1942–1943., 29 арк.

1.53. Спр. 23. Переписка с Кохом, Ламмерсом, Лозе, Могел и др. по поводу «декларации о сельскохозяйственной собственности в занятых восточных областях»; об эвакуации торговых обществ из угрожаемых прифронтовых районов, об эвакуации фольксдойче и др.; сообщение майора Мюллера об оставлении немцами Киева и настроений местного населения, 1943–1944., 43 арк.

1.54. Спр. 38. Указания Гитлера и Министерства о политике немцев на Украине и об отношении к украинскому населению; отчеты командующего немецкими войсками на Украине и хозяйственного штаба на Востоке, о хозяйственном положении и настроении населения Украины; доклад Коха: «Советское население на Украине – настроение и опыт»; обращение к Гитлеру председателя украинского националистического комитета во Львове – митрополита А. Шептицкого, председателя украинского националистического комитета в Киеве – проф. Величинского, отамана войск УНР – А. Левицкого (в Праге) петлюровского генерала Омеляновича-Павленко Д.М. (в Праге) и вождя ОУН – А. Мельника; административное деление рейхскомиссариата Украины и списки генералкомиссаров, 1941–1944., 135 арк.

1.55. Спр. 64. Доклад генералкомиссара о положении в Житомирском

генеральном округе за май месяц 1942 г.; переписка о возможности ликвидации хозяйственного штаба на Востоке, об организации «Белорусского центрального Совета» и др., 1942–1943., 11 арк.

1.56. Спр. 74. Указания, записи бесед, переписка и др. документы о положении на южном участке фронта, о немецкой пропаганде на Украине, об американских поставках Советскому Союзу, о положении в г. Риге, о мобилизации боеспособного населения Прибалтийских республик в немецкую армию, о реформе административного управления занятыми областями на Востоке и др., 1943–1944., 33 арк.

1.57. Спр. 77. Сообщение и переписка об аграрной политике в занятых областях, о деятельности «хозяйственного штаба для Востока», об украинской автокефальной церкви, о хозяйственном положении в районе действий группы армий «Север» о положении немецких военнопленных в Советском Союзе и др. 1943–1944., 58 арк.

1.58. Спр. 94. Переписка по личному составу и доклад «О поездке по Украине 2–23 июня 1943 г.», 1943–1945., 18 арк.

1.59. Спр. 101. Записки о различных вариантах управления на Украине и др. оккупированных территориях России; записка о поездке Розенберга по территории рейхскомиссариата Украины; доклад генералкомиссара Киева о 2,5-летнем управлении Киевским генеральным округом и др., 1944., 302 арк.

1.60. Спр. 171. Речь Розенберга на совещании 20 июня 1941 г. По вопросу о «Восточной проблеме»; основное направление в политике на Востоке; декларация германского правительства к русскому народу; переписка Розенберга с Герингом, рейхскомиссарами Украины и для Востока по пятилетнему планированию и др., 1941–1943., 151 арк.

1.61. Спр. 180. Переписка с Рейхскомиссариатом Украины /в Ровно/ по личному составу; доклады генералкомиссара Крыма – Фраунфельда об экономических возможностях и состоянии пропаганды в Крыму; сообщения Гомейера о провале политики на Востоке, об окружении немецких войск в Мелитополе; сообщение о отступлении немцев в Керчь и др., 1941–1942., 189 арк.

1.62. Спр. 182. Директивы Розенберга и Даргела рейхскомиссару Украины –

Коху, совещание у последнего, газетные статьи и др. материалы о политике немцев на Украине и видах Германии на Украину; статья Б. Кравцова в газете «Голос» о встрече генерала Власова с Герингом; записка фон Сакена о моральном состоянии украинского народа в течении военной зимы 1942/43 гг. и др., 1942–1943., 161 арк.

1.63. Спр. 223. Переписка о вывозе из восточных областей эмигрантов и принадлежащего им имущества, 1944., 3 арк.

1.64. Спр. 299. Указания Имперского министерства для управления занятыми восточными областями о направлении для работы в генеральных округах Украина, Литва, Латвия и Эстония в области пропаганды, воспитания молодежи, установления нового порядка в сельском хозяйстве, развитии ремесел и др., 1941–1942., 1944., 106 арк.

1.65. Спр. 294. Доклад о политическом и хозяйственном положении в Рейхскомиссариате Украина; обзор деятельности генерал-комиссариата для Волыни и Подолии: отчет гебитскомиссара Барановича за март 1944., 1943–1944., 78 арк.

оп. 2

1.66. Спр. 135. Распоряжения командующего немецкими войсками на Юге об организации Службы безопасности и территориальном размещении на Украине тыловых охранных частей; об основном направлении в проведении политики «умиротворения» на Украине, январь 1941 г. – январь 1942 г., 117 арк.

1.67. Спр.138. Приказы, распоряжения и переписка о местном расположении тыловых охранных частей полевых и гарнизонных комендатур, июнь 1941 – октябрь 1942., 89 арк.

1.68. Спр. 143. Приложение к журналу боевых действий № 1: особые распоряжения и приказы немецкого верховного командования по осуществлению плана Барбаросса в районе государственных границ Украины; разработка боевых операций плана Барбаросса по занятию Украины, Крыма, Дона и другие материалы о подготовке Германией нападения на Советский Союз, Апрель–октябрь 1941., 218 арк.

1.69. Спр. 148. «Особые распоряжения по снабжению тыла»; инструкция об

обращении с военнопленными; Сообщение от 6 ноября 1941 г. с участием хозяйственной инспекции по использованию временно оккупированной территории Юга, генерала пехоты Фридеричи, генерал-лейтенанта Стислера из Главного штаба, полковника генерального штаба фон Красиг, полковника генерального штаба Стейнбека и начальника казначейства доктора Падженкова; отчет о деятельности отдела снабжения; переписка командования с немецкой военной миссией в Румынии, август–декабрь 1941., 282 арк.

1.70. Спр. 150. Приложение к журналу боевых действий №1: донесение дивизий по охране тылов и тыловых коммуникаций; приказы командования корпуса; директивы об освоении территории тылового района южной группы, входящей в рейхскомиссариат Украины; переписка между генералом фон Рокес и командующим королевской венгерской группой в Карпатах, август – сентябрь 1941., 152 арк.

1.71. Спр. 156. Доклады и донесения местных комендатур о состоянии на оккупированной территории, сентябрь 1941 – март 1942., 316 арк.

1.72. Спр. 157. Донесение местных комендатур о состоянии на оккупированной территории, настроения населения и его отношение к немецким властям, о действиях местной полиции и др. Списки бургомистров и др. админ. персонала по селам Полтавской области, ноябрь 1941 – июнь 1942., 249 арк.

1.73. Спр. 159. Приложение к журналу боевых действий: особые распоряжения по снабжению тыла; отчеты о деятельности отдела снабжения с 5 по 31 декабря 1941 г., 1941., 141 арк.

1.74. Спр. 199. Приложение к журналу боевых действий командования тыловых немецких частей о действиях партизан против местной полиции, жандармерии, эсесовских частей и др.; о порядке подчинения этих частей, август–декабрь 1942., 148 арк.

1.75. Спр. 230. Приложение к журналу боевых действий начальника района с 1.1.43 г. по 31.3.43 г.; особые распоряжения и отчеты квартирмейстера по вопросам снабжения и отчеты о деятельности ветеринарной части, 1943., 98 арк.

1.76. Спр. 332. «Последний» доклад об организации военного и гражданского

управления оккупированными восточными областями в 1941–1943 гг. Без автора и даты, 132 арк.

1.77. Спр. 339. Приложение к журналу боевых действий: схема орг. Построения района; доклады коменданта района о политическом положении, состоянии пропаганды, службы безопасности и боевых операциях против партизан за июнь – июль, 1943., 114 арк.

1.78. Спр. 412. Приложение к журналу боевых действий № 2: отчеты о деятельности разведывательного, юридического отделов, отдела снабжения и санитарной части штаба района за период с 15 июля 1941 по 1 апреля 1942, 1942., 83 арк.

1.79. Спр 475. Приложение к журналу боевых действий от начальника района за сентябрь 1942 г.: схема построения тылового района «Б» и донесение его оперативного отдела о боевых действиях, сентябрь 1942., 60 арк.

Центральный державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральный комитет Коммунистической партии Украины

оп. 22

1.80. Спр. 10. Отчеты, информации, докладные записки секретарей подпольных обкомов КП(б)У Винницкой, Ворошиловградской, Каменец-Подольской, Сталинской, Харьковской, Черниговской областей и руководителя подпольной организации г. Черкассы Киевской области в ЦК КП(б)У о состоянии и деятельности подпольных партийных организаций, партизанских отрядов, немецко-фашистском режиме на временно оккупированной территории, 17.11.1941 – 18.01.1944., 196 арк.

1.81. Спр. 33. Докладная записка УШПД в ЦК КП(б)У об организации управления и режиме фашистов на временно оккупированной территории Украины (2-й экз.), 12.01.1943., 44 арк.

1.82. Спр. 52. Стенограмма сообщения командования Чернигово-Волынского

партизанского соединения в ЦК КП(б)У о положении на территории временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками, состоянии партизанских отрядов и вопросах, связанных с дальнейшим развитием партизанского движения (оригинал), 19.11.1941. – 26.11.1942., 51 арк.

1.83. Спр. 96. Справка оргинструкторного отдела ЦК КП(б)У «О «новых порядках» на временно оккупированной немецкими захватчиками территории Украины», 15–16.12.1942., 66 арк.

1.84. Спр. 123. Разведывательные, оперативные сводки, информация УШПД, связных, разведчиков в оргинструкторский отдел ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении территории Украины, оккупированной немецко-фашистскими захватчиками, боевой деятельности партизанских отрядов, усилении борьбы населения против оккупантов, оккупационном режиме, расположении и передвижении воинских частей противника и другим вопросам, 14.09.1942 – 20.01.1943., 192 арк.

1.85. Спр. 476. Справка /рукопись/ о состоянии народного хозяйства, административном устройстве, здравоохранении и просвещении в г. Одессе в годы румынско-немецкой оккупации и приложения к ней /материалы о сотрудничестве части профессорского состава Одесского университета с оккупантами/, 1943–1944., 23 арк.

оп. 23

1.86. Спр. 41. Записка немецкому правительственному комиссару на Украине Коху, касающийся вопросов управления и политики по отношению к украинскому населению. Приложение об административном устройстве Украины /материалы на немецком языке/, 16.09.1941., 68 арк.

1.87. Спр. 124. Разведсводки оперативной группы НКВД УССР на имя тов. Хрущева о положении на оккупированной территории, 1.09 – 25.10.1942, 98 арк.

1.88. Спр. 533. Обзор трофейных документов, иностранной печати и агентурных материалов, 1943., 55 арк.

1.89. Спр. 553. Докладные записки, справки по вопросам состояния

освобожденных районов, населения в прифронтовой полосе, 19.02. – 27.09.1943., 29 арк.

оп. 70

1.90. Спр. 8. Приказы и распоряжения немецкого командования на временно-оккупированной территории УССР, 1 ноября 1941 – 12 марта 1942., 6 арк.

Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України

оп. 4

1.91. Спр. 103. Доклады, спецсообщения, докладные записки, инструкции, списки специальной службы информации и других румынских оккупационных властей о деятельности Одесского подпольного обкома партии, подпольных партизанских организаций, партизанских отрядов и групп, участников других форм сопротивления, действовавших в период Великой Отечественной войны на временно оккупированной немецко-румынскими захватчиками территории Одесской области и Молдавской ССР, так называемой территории «Транснистрии». /Русский перевод с румынской пленки, полученной из Центрального гос. особого через Центр. партархив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС/, 21.07.1941– 2.02.1944., 221 арк.

1.92. Спр. 112. Инструкция рейхскомиссара Украины Коха генерал-комиссариатам Брест-Литовска, Житомира, Киева, Днепропетровска и гебитскомиссарам о введении цензуры для немецких газет и журналов, которые выходили на Украине в период немецко-фашистской оккупации, 18.02.1942., 7 арк.

1.93. Спр. 118. Копия директивы рейхскомиссара Украины Коха, генерал-комиссарам Луцка, Житомира, Николаева, Днепропетровска и Мелитополя о закрытии средних и высших учебных заведений на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории Украины и об отправке в Германию всех учащихся этих заведений, 24.10.1942., 4 арк.

1.94. Спр. 122. Материалы на немецком языке /административные инструкции,

относящиеся к управлению Галицией/ и другие материалы, 1942–1944., 63 арк.

Ф. 62 Український штаб партизанського руху (УШПР)

оп. 1

1.95. Спр. 183. Докладные записки, справки и разведывательные сводки ЦШПД, НКВД УССР и УШПД о гитлеровском режиме на временно оккупированной территории Украины, мероприятиях противника по восстановлению промышленности, денежной системе и финансовой политике, религиозном движении, положении в Киеве и Киевской области, Полтаве, Сталинской области, Харькове и Харьковской области, 06.09. – 31.12.1942., 245 арк.

1.96. Спр. 184. Ставки Главного разведывательного управления Красной Армии, разведывательных отделов ЦШПД и УШПД о дислокации карательно-разведывательных органов, гарнизонов, аэродромов, госпиталей, складов и баз противника, лагерей советских военнопленных; о состоянии и режиме работы железных и шоссейных дорог, насильственной мобилизации мирного населения в гитлеровскую армию и на работу в Германию, положении советских военнопленных, зверствах немецко-фашистских оккупантов, 10.07.1942 – 01.1943., 137 арк.

1.97. Спр. 207. Выписки из донесений партизанских соединений и отрядов, выписки из протоколов допроса вышедших из тыла противника партизан о немецко-фашистском оккупационном режиме на территории Украины. /В деле имеются копии переводов трофейных документов по указанному вопросу, 25.01.1942 – 01.10.1943., 110 арк.

1.98. Спр. 208. Выписки из донесений партизанских соединений и отрядов о восстановлении противником промышленности, земельной политике и состоянии сельского хозяйства на временно оккупированной территории Украины. /В деле имеются копия распоряжения руководства Украинской повстанческой армии /УПА/ по земельному вопросу, 06.06.1942 – 21.09.1943., 171 арк.

1.99. Спр. 209. Выписки из донесений партизанских соединений и отрядов о

мероприятиях противника по принудительной мобилизации населения на оккупированной территории Украины для службы в полиции и немецко-фашистской армии и работы в Германии /В деле имеются копии переводов трофейных документов по указанному вопросу/ 07.06.1942 – 29.09.1943., 129 арк.

1.100. Спр. 221. Докладные записки, специальные сообщения и справки УШПД в НКО СССР, Главное разведывательное управление Красной Армии. ЦШПД, ЦК КП/б/У, НКВД СССР и УССР об организации управления и оккупационном режиме, состоянии торговли на территории Украины, строительстве оборонительных сооружений, использования людских контингентов для службы в немецко-фашистской армии и работы в Германии, подготовке к химической войне, деятельности «Русской освободительной армии» /РОА/, усиления гарнизонов противника на основных коммуникациях, положении и политико-моральном состоянии советских военнопленных, о польских партизанских отрядах и военных организациях, 04.01. – 12.11.1943., 163 арк.

оп. 2

1.101. Спр. 621. Разведывательные и информационные сводки Представительства УШПД при Военных Советах 1-го и 3-го Украинских фронтов, присланные для сведения /В деле имеется обзор трофейных документов/, 06.08.1943. – 11.01.1945., 45 арк.

Ф. 166 Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР.

оп. 1

1.102. Спр. 273. Копии переводов документов немецко-фашистского командования о сохранении тайны, поведения германских солдат к населению на оккупированной территории. Опросные листы военнопленных гитлеровской армии. Документы Козелецкой районной управы, захваченные партизанами, 1942., 203 арк.

Оп. 3.

1.103. Спр. 141. Детективы, приказы, приложения к ним бывшего рейхсминистра Германии об использовании внутренних ресурсов оккупированной территории Советского Союза для нужд Германии, апрель 1942., 168 арк.

1.104. Спр. 145. Воззвание бывших немецких главарей Германии к населению оккупированных областей Украины, их статьи о годичной оккупации, помещенные в «Немецкой украинской газете», 23.01. – 26.07.1943., 50 арк.

1.105. Спр. 146. Сведения бывших немецких властей о печатных органах на оккупированной территории Украины, 1941–1944., 44 арк.

1.106. Спр. 213. Копии сводной ведомости и актов о причиненном ущербе и злодеяниях совершенных немецко-фашистскими захватчиками на территории Измаильской области, 1944., 27 арк.

1.107. Спр. 221. Копии докладной записки областной комиссии содействия в работе Чрезвычайной Государственной Комиссии об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками, причиненном немецко-фашистскими захватчиками Одесской области, 1945., 117 арк.

1.108. Спр. 237. Копии актов, протоколов допросов свидетелей, заявления граждан и др. документов о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков в городах и селах Винницкой, Луганской, Днепропетровской, Дрогобической, Запорожской, Каменец-Подольской, Киевской, Львовской областей, 1944., 295 арк.

1.109. Спр. 238. Копии актов комиссии, судебно-медицинских экспертиз, протоколов допроса свидетелей о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городах и селах Житомирской, Сумской, Каменец-Подольской, Станиславской областях, 1944., 192 арк.

1.110. Спр. 240 Копии актов, протоколов допросов свидетелей заявления граждан и др. документов о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками на территории Харьковской, Киевской, Львовской, Николаевской, Ровенской и Черновицкой областях, 1944., 310 арк.

1.111. Спр. 241. Копии актов, протоколов допросов свидетелей заявления граждан и др. документов о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими

захватчиками на территории Полтавской, Донецкой, Запорожской, Измаильской Днепропетровской и Харьковской областей, 1943–1944., 272 арк.

1.112. Спр. 242. Копии актов, протоколов допроса свидетелей, судебно-медицинских экспертиз о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками на территории Полтавской, Ровенской, Сумской, Сталинской, Харьковской и Черниговской областях Украины, 1944., 455 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 755 Архівне управління у Львові

оп. 1

1.113. Спр. 3. Распоряжения Генерал-губернаторства в Кракове о введении новой структуры управления дистриктами, 7 апреля 1941 – 31 марта 1942., 4 арк.

1.114. Спр. 9. Распоряжение генерал-губернатора Франка об изменении границ между дистриктами Краков и Галичина и установлении в связи с этим новых пограничных пунктов, 7 августа – 29 августа 1941., 5 арк.

1.115. Спр. 11. Распоряжение генерал-губернатора Франка об изменении границы между дистриктами Люблин и Галичина и установлении в связи с этим новых пограничных пунктов, 3–16 октября 1941., 4 арк.

1.116. Спр. 18. Распоряжение Генерал-губернаторства в Кракове об установлении единых наименований для территориально-административных единиц, 24 сентября 1941., 1 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. Р-35 Губернаторство дистрикту Галичина, м. Львів дистрикту Галичина.

оп. 2

1.117. Спр. 6. Правительственные акты, относящиеся к организации дистрикта

Галиция, 17.7.1941 – 18.6.1943., 56 арк.

1.118. Спр. 12. Распоряжения и приказы правительства генерал-губернаторства по местному самоуправлению, распространяемые на дистрикт Галиция. 12.8.1941 – 23.1.1942., 2 арк.

1.119. Спр. 194. Список староств и населенных пунктов дистрикта Галиция, 1944., 43 арк.

оп. 5

1.120. Спр 1. Черновик перевода некоторых статей из законодательства генерал-губернаторства на украинский язык 1941–1944., 12 арк.

1.121. Спр. 7. Предложение об образовании единой системы управления в дистрикте Галиция, 1941–1944., 49 арк.

1.122. Спр. 13 Сведения о структуре генерал-губернаторства и организации власти, 1941–1944., 28 арк.

оп. 6

1.123. Спр. 31. Доклад по вопросу немецкого руководства Галицией, 1944., 103 арк.

1.124. Спр. 34. Речь губернатора Ляша на собрании 4 октября 1941 г. во Львове, 4 октября 1941., 6 арк.

оп. 8

1.125. Спр. 3. Программы и планы школ профессионального образования, 12–23 мая 1944., 99 арк.

1.126. Спр. 5. Программы профтехнических школ, 6 апреля 1943 – 14 июля 1944., 47 арк.

оп. 9

1.127. Спр. 90. Список населенных пунктов в разрезе окружных староств в губернаторстве дистрикта Галиция, 18 октября – 2 ноября 1941., 21 арк.

1.128. Спр. 683. Указы и распоряжения Генерал-губернатора на украинском языке, 122 арк.

1.129. Спр. 822. Структура и организация сельскохозяйственного управления дистрикта Галиция и подведомственных ему учреждений, 16 июня 1943 г., 4 арк.

оп. 11

1.130. Спр 8. Списки государственных имений Губернаторства дистрикта Галиция и их краткая характеристика, 7 апреля 1943 – 28 января 1943., 143 арк.

оп. 13

1.131. Спр. 18. Списки владельцев земельных участков на территории губернаторства с указанием названия местности и размеров угодий, 1941–1944., 62 арк.

1.132. Спр. 22. Перечень отделов Губернаторства с указанием их компетенций, июль 1941 – сентябрь 1944., 21 арк.

1.133. Спр. 94. Переписка с военным командованием, с окружными старостами в связи с проведением эвакуации немцев с дистрикта Галиция, 9–15 июля 1944 г., 13 арк.

1.134. Спр. 109. Характеристика Галиции, составлена командующим южного военного округа генералом Роквесом, 17 июля – 9 августа., 199 арк.

1.135. Спр. 162. Отчеты поветовых староств о деятельности сельскохозяйственных школ в дистрикте Галиция, 23 мая 1942 – 20 января 1944., 201 арк.

1.136. Спр 203. Схема административного деления Генерал-губернаторства дистриктов Галиции, Кракова, Варшавы и др., 31 июня 1941., 23 арк.

1.137. Спр. 242. Ежедневные отчеты поветовых союзов сельскохозяйственных кооперативов о сдаче населением контингента зерна государству, 1942., 37 арк.

Ф.Р-1952 Стрійське окружне староство, м. Стрій округу Галичина

оп. 1

1.138. Спр. 19. Объявления и постановления губернатора и старосты для населения, 1942., 21 арк.

Державний архів Одеської області**Ф. Р-2254 Дирекція економіки Губернаторства Трансністрії**

оп. 1

1.139. Спр 3. Инструкции Губернаторства о порядке транспортировки товаров из Транснистрии в Румынию, 1943., 20 арк.

1.140. Спр 32. Сведения о количестве вывезенного зерна, скота, продуктов из Транснистрии в Румынию, 1943., 182 арк.

Ф. Р-2265 Дирекція індустрії Губернаторства Трансністрія

оп. 1

1.141. Спр. 42 Докладные записки деректоратов предприятий и выписка из протокола конференции румынских администраторов фабрик и заводов об организации вывоза в Румынию оборудования, сырья и готовой продукции при отступлении оккупантов, 1942–1943., 168 арк.

Ф. Р-2357 Префектура Овідіопільського повіту

оп. 1

1.142. Спр. 4. Приказы, инструкции Министерства Внутренних дел Румынии и о проведении плебисцита с целью принудить население одобрить режим Антонеску, переписка с прекурами о снабжении воинских частей продовольствием, 4 ноября

1941 – 11 декабря 1941 г., 113 арк.

1.143. Спр. 10. Инструкции, циркуляры оккупационных властей и переписка с претурами по вопросам организации претуры ее отделов и учреждений, о проведении реквизиции для снабжения воинских частей продуктами питания фуражем и др., 31 августа – 28 декабря 1941 г., 48 арк.

1.144. Спр. 193. Инструкции дирекции агрокультуры об организации сельского хозяйства в Транснистрии и переписка с претурами по вопросам торговли, 5 ноября 1941 – 5 января 1942 г., 106 арк.

Ф. Р-2359 Префектура Одеського повіту

оп. 1

1.145. Спр. 53. Списки уездов, районов, сел, деревень и трудовых общин Транснистрии. Статистические сведения о количестве населения, 2 сентября 1942 – 1 ноября 1943., 91 арк.

1.146. Спр. 59. Прошения бывших репрессованных советскими властями о возвращении им домов, усадеб, скота, имущества, 1942., 444 арк.

Ф. Р-2362 Префектура Ананьївського повіту

оп. 1

1.147. Спр. 4. Постановления, копии приказов губернаторства и дирекции агрокультуры. Переписка с претурами по вопросам сельского хозяйства, 1942., 117 арк.

1.148. Спр. 24. Акты, чеки, расписки воинских частей оккупантов на выданные им продукты претурами районов и трудовым общинам, 1943., 24 арк.

Ф.Р-7516 Кілікійська повітова префектура м. Кілікія

оп. 1

1.149. Спр. 19. Сведения об административно-территориальном делении

Киликийского уезда, 18 октября 1941., 8 арк.

1.150. Спр. 91. Киликийская уездная претура, административный отдел. Графики, карты и статистические сведения по уезду, 1943., 21 арк.

1.151. Спр. 145. Инструкция Министерства внутренних дел об эвакуации населения, зерна и скота в Румынию, соответствующие сведения, 17 января 1944., 17 арк.

Ф. Р-7526 Измаїльська повітова префектура м. Ізмаїл

оп. 1

1.152. Спр 67. Протоколы обследования примарий уезда волостными преторами, 9 августа – 18 октября 1941., 150 арк.

1.153. Спр. 101. Приказы и инструкции Бессарабского губернаторства и переписка подведомственными претурами по административным вопросам. Схемы устройства административных учреждений, 11 августа – 26 ноября 1943., 207 арк.

Ф. Р-7537 Примарія с. Алескандрієшть (с. Олександрівка) Болградської волості Измаїльського повіту

оп. 1

1.154. Приказы, распоряжения Измаильской префектуры и Болградской претуры о порядке эвакуации в Румынию имущества административных учреждений и зерна; план эвакуации и описи архива примарии, 31 января – 21 марта 1944., 41 арк.

Ф. Р-7541 Примарія с. Иванешть-Ноу (с. Ново Іванівка) Болградської волості Измаїльського повіту

оп. 1

1.155. Спр. 24. Приказы Министерства внутренних дел, Губернаторства Бессарабии и переписка с Болградской претурой о борьбе с иностранной разведкой,

об изменении фамилии на румынские, об отдаче под суд членов религиозных сект и др. вопросам. Список служащих примарий, 25 августа 1941 – 18 декабря 1941., 19 арк.

Ф. Р-7677 Префектура повіта Четая-Албе (м. Білгород-Дністровський)

оп. 1

1.156. Спр. 3. Приказы, директивные указания Бессарабского губернаторства о моральном состоянии населения; систематические доклады о работе префектуры, 24 февраля 1943 – 16 декабря 1943., 126 арк.

Державний архів Чернівецької області

Ф. Р-307. Губернаторство провінції Буковина, м. Чернівці

оп. 1

1.157. Оп. 1. Губернаторство провінції Буковина, м. Чернівці. Передмова., 1–5 арк.

1.158. Спр. 299. Докладная записка губернатора президиуму Верховного совета и сведения о количестве высланных в концлагеря жителей еврейской национальности и лиц, осужденных за деятельность против Румынского государства, 1942., 3 арк.

1.159. Спр. 2407. Решение губернатора об организации отдела прессы и пропаганды при губернаторстве, 1941., 87 арк.

1.160. Спр. 2710. Приказ уполномоченного генерала Антонеску на Буковине об административном управлении территории Буковины, оккупированной румынскими войсками, высланный в типографию газеты «Буковина» для опубликования, 1941., 7 арк.

1.161. Спр. 2711. Приказ губернатора провинции Буковины о введении трудового законодательства на территории Буковины, оккупированной румынскими войсками, 1941., 2 арк.

1.162. Спр. 2804. Отчет о деятельности отдела печати и пропаганды губернаторства за период с 8 августа 1941 по 8 апреля 1942 г., 1942., 4 арк.

1.163. Спр. 3541. Карта административного деления Буковины. Фотокопия., 1941 г., 1 арк.

1.164. Спр. 4116 Сведения о количестве действующих начальных школ и средних школ в уездах Буковины с указанием их учительского и ученического состава за август-сентябрь 1942 г., 1942., 2 арк.

оп. 2

1.165. Спр.1. Циркулярное указание Министерства внутренних дел о порядке проведения плебисцита на территории Буковины, 1941., 7 арк.

оп. 3

1.166. Спр. 229. Схемы организации директоратов губернаторства провинции Буковина, 1942., 73 арк.

1.167. Спр. 307. Схема организации претуры на Буковине, 1941., 1 арк.

1.168. Спр. 313. Схема организации префектур Черновецкого и Сторожинецкого уездов, 1941., 2 арк.

Ф. Р-502 Редакция газеты «Буковина»

оп. 1

1.169. Спр. 104. Циркуляр губернаторства провинции Буковины о признании румынского подданства за жителями коренной румынской национальности, 1941., 70 арк.

Ф.Р-519 Директорат національної економіки губернаторства Буковина, м. Чернівці

оп. 1

1.170. Спр. 192. Постановления о передаче в распоряжение директората национальной экономики промышленных предприятий Буковины, 1941., 6 арк.

Ф. Р-662 Директорат адміністративних справ губернаторства Буковина

оп. 1

1.171. Спр. 4. Приказ уполномоченного правительства Антонеску об установлении оккупационного трудового законодательства на территории, захваченной румынскими оккупантами и введения смертной казни за саботаж мероприятий оккупационных властей, 1941., 5 арк.

1.172. Спр. 107. Приказ об организации на территории провинции Буковины административных учреждений, 1941., 3 арк.

1.173. Спр. 381. Переписка с метрополией Буковины об отправке группы священников в Транснистрию для обслуживания населения Транснистрии, 1942., 8 арк.

1.174. Спр. 471. Дело об административном разделении территории Буковины на волости, 1941., 52 арк.

1.175. Спр. 658. Указания губернатора провинции Буковина о порядке румынизации фамилии и изменении фамилий и имен согласно закона опубликованного в «Вестнике Буковины», 1941., 14 арк.

1.176. Спр. 663. Циркулярное письмо министерства внутренних дел префектам уездов о правах и обязанностях префектов по подчинению им полиции, 1942., 4 арк.

1.177. Спр. 767. Переписка с префектурой волости Селетин о направлении румынских священников в волость для замены ими украинских священников и проведению религиозных обрядов по новому стилю, 1942., 4 арк.

1.178. Спр. 4178. Списки административно-территориального деления Провинции Буковины на уезды, 1941., 19 арк.

1.179. Спр. 4259. Списки школ, находящихся на территории Буковины, 1941., 10 арк.

оп. 2

1.180. Спр. 561. Сведения о результатах проводимого плебисцита на Буковине в

ноябре месяце 1941 года. Копии, 1941., 24 арк.

оп. 4

1.181. Спр. 1. Декрет-Закон румынского правительства об организации администрации территории Бессарабии и Буковины. Копия, 1941., 6 арк.

1.182. Спр. 34. Переписка с финансовым директором и уездными префектурами Буковины о порядке обмена советских денег на румынские, 1941., 16 арк.

**Ф. Р-663 Директорат румунізації, колонізації та інвенраризації,
м. Чернівці.**

оп. 1

1.183. Спр. 1. Декрет-закон губернаторства провинции Буковины об организации директората румынизации, колонизации и инвентаря, 1941., 17 арк.

1.184. Спр. 28. Планы распределения земельных участков среди населения коммун уездов Буковины, 1942., 56 арк.

2. Збірники документів

2.185. Анатомия войны: Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны / под ред. Г. И. Александрова, М. Ю. Рагинского. – М.: Прогресс, 1971. – 538 с.

2.186. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр): Зб. док. і матер. / ред. кол. А. Ф. Олійник та ін. – Одеса, Маяк, 1971. – 308 с.

2.187. Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: Док. и матер: в 2-х томах. – М.: Наука, 1973. Т.2: Агрессия против СССР. Падение третьей империи 1941–1945 гг. – 1973 – 664 с.

2.188. Дзвони пам'яті: Рикнівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: зб. док. і матер. / упоряд. Б. Ф. Юр'єв. – Чернігів: Деснянська правда,

2008. – 452 с.

2.189. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.): Сб. док. и матер. / ред. А. Ф. Стеценко. – Днепропетровск: Кн. изд., 1962. – 362 с.

2.190. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. / ред. кол. Е. Д. Клерфон. – Донецк: Донбасс, 1980. – 311 с.

2.191. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.: Зб. док. / від. ред. П. Степанов. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 216 с.

2.192. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Зб. док. і матер. / ред. О. С. Чорнобривцева – К.: Наукова думка, 1969. – 292 с.

2.193. Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух опору на території Запорізьської області: зб. док. і матер / ред. В. О. Бондар. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – 560 с.

2.194. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. / ред. И. Ф. Воробьев. – Запорожье: Запорожиздат, 1959. – 362 с.

2.195. Земля Славянская в Великой Отечественной войне: документы, воспоминания, очерки / ред. В. П. Скрипник. – Славянск: ЧП «Канцлер», 2003. – 200 с.

2.196. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Зб. док. / відп. за вип. Є. Пелешук. – К.–Х.: Укрдержвидав, 1944. – 54 с.

2.197. Звірства німців на Львівщині: Зб. стат. і док. – Львів: Вільна Україна, 1945. – 116 с.

2.198. Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / упоряд. В. М. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – 264 с.

2.199. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / редкол.: Л. В. Легасова. – К.: Ін-т історії НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»,

2012. – 504 с.

2.200. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сб. док. / ред. П. Т. Тронько. – Киев: Обл. кн-газ изд., 1963. – 736 с.

2.201. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизнної війни 1941–1945: Зб. док. і матер. / ред. О. Т. Гора. – Дніпропетровськ: Промінь, 1965. – 306 с.

2.202. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: спогади, документи і матеріали / упоряд. О. М. Барно. – Кіровоград: КОД, 2010. – 516 с.

2.203. Культурне життя в Україні. Західні землі: док. і матер. в 3-х т. / упоряд. Т. Галайчак. – К.: Наукова думка, 1995. Т.1: 1939–1953 –1995. – 749 с.

2.204. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. матер. и док. / ред. В. В. Шевченко. – Донецк: Донбасс, 1969. – 376 с.

2.205. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. док. і матер. / Ред. С. В. Ігнатюнок. – Львів: Каменяр, 1968. – 408 с.

2.206. Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів. / упоряд. Д. В. Шмін, Є. Ц. Грінман, Б. Й. Табачник, Г. П. Кривік. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 60 с.

2.207. Мартирологія українських церков у 4-х тт. Т.1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / ред. О. Зінкевич., О. Воронин. – Тронто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1208 с.

2.208. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Документи і матеріали в 3-х т. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 2.: Церква і суспільне питання. Кн 2: Листування. / ред. А. Кравчука. – 1096 с.

2.209. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944) / за ред. В. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича спілка, 2005. – 480 с.

2.210. Молдавська ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945: Сб. док. и матер: в 2-х т. / ред. кол. С. Я. Аftenюк и др. – Т.2. В тылу врага. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 676 с.

2.211. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944 рр.: док. і

матер. / під. ред. О. М. Завалюк. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 574 с.

2.212. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Док и матер. / сост. Г. С. Агафонова. – Одесса: Маяк, 1964. – 360 с.

2.213. Німецькі карні приписи що діють у Генерал Губернаторстві (Вибір) / упоряд. П. Коструба, Т. Мацьків, М. Паше-Озерський та ін. – Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. – 72 с.

2.214. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943): Зб. док. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1947. – 80 с.

2.215. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матер. / ред. П. М. Костриби. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1963. – 488 с.

2.216. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник документів і матеріалів) / ред. Ф. Шевченко. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. – 410 с.

2.217. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками Сб. матер. в 7-ми т. / под. ред. Р. А. Руденко. – Т.2: Преступления против мира. – М.: Гос. изд-во. юрид. лит-ры, 1958. – 864 с.

2.218. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. матер. в 3 т. / под. ред. – Т.1.: М.: Госюриздат, 1955. – 672 с.

2.219. Нюрнбергский процесс. Сб. матер. в 8 т. / под. Ред. В. Титова. – Т.3. М.: Юридическая литература, 1989. – 656 с.

2.220. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и матер. в 3-х т. / ред. И. Бортников. – Т.2: 17.10.1941 – 9.4.1944. – Одесса: Одесское областное издательство, 1949. – 290 с.

2.221. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Док и матер. / ред. Н. И. Зотов и др. – Одесса: Маяк, 1970. – 388 с.

2.222. Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідниках місцевих органів влади: зб. док. / ред. Є. І. Бородін. – Дніпропетровськ: Греда, 2010. – 380 с.

2.223. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. док. і матер. / ред.

М. І. Мехеди – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.

2.224. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945: Зб. док. і матер. / ред. І. Ю. Горобець – К.: Наукова думка, 1977. – 274 с.

2.225. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы, материалы / под. ред. П. А. Жилина. – М.: Военное издательство, 1987. – 302 с.

2.226. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944) / ред. Е. Болтин, Г. Белов. – М.: Госполитиздат, 1963. – 324 с.

2.227. Про звірства і злочинства німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині. – Чернігів: Відділпропаганди і агітації Чернігівського обкому КП(б)У, 1944. – 20 с.

2.228. Про злочини, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. – К.: Укрдержвидав. – 1944. – 16 с.

2.229. Про злочинства німців на території Львівської області. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 34 с.

2.230. Про руйнування заподіяні, німецько-фашистськими загарбниками промисловості, міському господарству, культурно-освітнім закладам Сталінської області. – К-Х.: Укрдержвидав, 1944. – 31 с.

2.231. Про руйнування і звірства заподіяні, німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. – К-Х.: Укрдержвидав, 1944. – 23 с.

2.232. Путильщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): зб. док. і матер / упоряд. О. М. Рубанов. – Суми: Мрія, 2010. – 276 с.

2.233. Радянська Буковина 1940–1945 рр.: Док і матер / ред. кол. М. В. Курило. – К.: Наукова думка, 1967. – 402 с.

2.234. Радянська Тернопільщина. 1939–1958: Док. й матер / ред. С. П. Нечай. – Львів; Каменяр, 1971. – 432 с.

2.235. Радянське Прикарпаття. 1939–1959: Док і матер / ред. Н. М. Владико. – Ужгород: Карпати, 1964. – 536 с.

2.236. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

1941–1945: Док. і матер / ред О. Г. Мартинова. – Львів: Каменяр, 1989. – 224 с.

2.237. «Совершенно секретно! Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / сост. В. И. Дашичев. – М.: Наука, 1967. – 752 с.

2.238. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 в 3 т. Т.1: Украинская ССР в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – К.: Наукова думка, 1985. – 518 с.

2.239. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: в 3 т. Т.2: Украинская ССР в период Великой Отечественной войны (19 нояб. 1942 г. – конец 1943 г.) – К.: Наукова думка, 1985. – 510 с.

2.240. Советский Придунайский край 1940–1945 гг.: Док и матер. / ред. И. А. Хливненко. – Одесса: Маяк, 1968. – 408 с.

2.241. Сліди фашистських звірів. Збірник статтів про німецький розбій у Харкові. – К.–Х.: Укрдержвидав, 1944. – 78 с.

2.242. Сообщения Советского информбюро 1941–1945: в 8 т. – М.: Софинвормбюро, 1944–1945. Т. 1. – 1944. – 456 с.

2.243. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Истребление гитлеровцами советских военнопленных в «Гросс-лазарете» Слаута Кам'янец-Подольской области. – М.: Госполитиздат, 1944. – 16 с.

2.244. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. О разрушениях, грабежах и злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в городе Ровно и Ровенской области. – М.: Госполитиздат, 1944. – 16 с.

2.245. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях причиненных немецко-фашистскими захватчиками промышленности, городскому хозяйству, культурно-просветительным учреждениям Сталинской области. –

М.: Госполитиздат, 1943. – 18 с.

2.246. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. – М.: ОГИЗ, 1943. – 95 с.

2.247. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945): Сб. док. и матер. / Ред. В. М. Полохова. – Харьков: Книжное издательство, 1953. – 460 с.

2.248. У лещатах «нового порядку» населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: зб. док. і матер. / упоряд. С. Д. Гальчак та М. В. Чехівський. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 336 с.

2.249. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів: в 4-х / упоряд. В. Косик. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997–2000. Т. 1. – 1997. – 384 с.

2.250. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (Июнь 1941–1943 гг.): Сб. док. и матер. / ред. В. В. Тесленко. – Харьков: Прапор, 1965. – 428 с.

2.251. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Сб. док. и матер. / ред. А. Е. Касьяненко. – Симферополь: Таврия, 1975. – 320 с.

2.252. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: зб. док. та матер. / упоряд. П. М. Жук. – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2007. – 200 с.

2.253. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. / ред. В. М. Половец. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 420 с.

2.254. Antonescu-Hitler: Corespondenta ei intilniri inedite (1940–1944): in 2v. – V.1. Bucuresti: Coria, 1991. – 216 с.

2.255. Antonescu I. Epistolaru infernulu. – Bucuresti: Viitorul Romvnesc, 1993. – 430 с.

3. Спогади, свідчення, щоденники

3.256. Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня / Р. Волончук. – К.: Критика, 2011. – 192 с.

3.257. Гельфонд Е. Г. Майданек над Бугом: воспоминания о южноукраинских

лагерях и гетто / Е. Г. Гельфонд. – Донецк: Апекс, 2008. – 90 с.

3.258. Глід С. Фрагменти життя і мук: спогади з часів німецької окупації України / С. Глід. – Лондон: Вид-во Союзу українців у Великій Британії, 1955. – 93 с.

3.259. Горбашевський Ю. Битва за Буковину: мої спогади про драму українців під окупаціями чужинців / Ю. Горбашевський. – Чернівці: Обласна друкарня, 2003. – 220 с.

3.260. Дорошенко М. І. Українська трагедія: спогади з Другої світової війни. / М. І. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1980. – 224 с.

3.261. Колись Чернівці були гебрейським містом...: Свідчення очевидців / пер. з нім. П. Рихло. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 120 с.

3.262. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. (1939–1941): Історія українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго: Вид-во. Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.

3.263. Одесса: жизнь в оккупации. 1941–1944 / ред. О. В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2013. – 232 с.

3.264. Паньківський К. Роки німецької окупації 1941–1944 / К. Паньківський. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Вид-во Ключі, 1983. – 479 с.

3.265. Пикер Г. Застольные переговоры Гитлера / Г. Пикер. – Смоленск: Русич, 1993. – 496 с.

3.266. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.

3.267. Под немцами: воспоминания, свидетельства, документы: ист.-док. сб. / Сост. К. М. Александров. – СПб. : Скрипториум, 2011. – 608 с.

3.268. Попович К. Ф. Пам'ять времени: Записки военного разведчика / К. Ф. Попович. – М.: Андреевский флаг, 2002. – 240 с.

3.269. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. / Г. Раушнинг. – М.: Миф, 1993. – 382 с.

3.270. Семененко О. П. Харків, Харків... / О. П. Семененко. – Харків–Нью-Йорк: Березіль, 1992. – 160 с.

3.271. Стародинський Д. З. Одесское гетто: воспоминания. / Д. З. Стародинский.

– Одеса: ТПП Хайтек, 1991. – 112 с.

3.272. Сушон Л. Транснистрія: євреї в аду. Чорна книга о катастрофі в Северном Причорномор'є: в споминах и документах. / Л. Сушон. – Одеса, 1998. – 432 с.

3.273. Фишер Ю. С. Транснистрія: забытое кладбище / Ю. С. Фишер. – Одеса: Друк, 2002. – 127 с.

3.274. Форостівський Л. І. Київ під ворожими окупаціями / Л. І. Форостівський. – Буенос Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1952. – 80 с.

3.275. Чорна книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг. / под. ред. В. Гросмана, И. Эренбурга. – К.: Оберег, 1991. – 616 с.

3.276. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944 / В. Яшан. – Торонто 1989. – 284 с.

3.277. Щоденник Аркадія Любченка. 2/ХІ-41–21/ІІ-45 р. / упоряд. Ю. Луцький. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999. – 384 с.

4. Періодика воєнного часу

4.278. Бережанські вісті. – Бережани. – 1941. – Ч. 21.

4.279. Бобринецький голос. – Бобринець. – 1942. – № 40.

4.280. Бобринецький голос. – Бобринець. – 1943. – № 10.

4.281. Бобринецький голос. – Бобринець. – 1943. – № 31.

4.282. Бюлетень Валківської районної управи. – Валки. – 1941. – № 1.

4.283. Бюлетень Валківської районної управи. – Валки. – 1942. – № 7.

4.284. Бюлетень Валківської районної управи. – Валки. – 1942. – № 15.

4.285. Бюлетень Валківської районної управи. – Валки. – 1942. – № 41.

4.286. Васильківські вісті. – Васильків. – 1942. – № 84.

4.287. Визволена Україна. – Чуднів. – 1943. – № 38.

4.288. Вільне слово. – Дрогобич. – 1941. – № 71.

- 4.289. Вінницькі вісті. – Вінниця. – 1942. – № 11.
- 4.290. Вінницькі вісті. – Вінниця. – 1942. – № 76.
- 4.291. Вінницькі вісті. – Вінниця. – 1943. – № 18.
- 4.292. Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – № 69.
- 4.293. Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – № 72.
- 4.294. Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – № 149.
- 4.295. Волинь. – Рівне. – 1942. – Ч. 20.
- 4.296. Волинь. – Рівне. – 1942. – Ч. 25.
- 4.297. Волинь. – Рівне. – 1942. – Ч. 44.
- 4.298. Воля Покуття. – Коломия. – 1941. – Ч. 26.
- 4.299. Голос Волині. – Житомир. – 1941. – Ч. 4.
- 4.300. Голос Волині. – Житомир. – 1941. – Ч. 6.
- 4.301. Голос Волині. – Житомир. – 1941. – Ч. 36.
- 4.302. Голос Охтирщини. – Охтирка. – 1943. – Ч. 24.
- 4.303. Голос Підкарпаття. – Львів. – 1942. – Ч. 7.
- 4.304. Голос Підкарпаття. – Львів. – 1942. – Ч. 8.
- 4.305. Голос Полтавщини. – Полтава. – 1941. – Ч. 3.
- 4.306. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів. – 1942. – Ч. 8.
- 4.307. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів. – 1943. – Ч. 15.
- 4.308. Дніпропетровська газета. – Дніпропетровськ. – 1943. – № 38.
- 4.309. Донецькі новини. – Слав'янськ. – 1942. – № 25.
- 4.310. Зборівські вісті. – Зборів. – 1941. – № 4.
- 4.311. Звільнена Україна. – Богуслав. – 1941. – № 25.
- 4.312. Костянтинівські вісті. – Костянтинівка. – 1942. – Ч. 31.
- 4.313. Костянтинівські вісті. – Костянтинівка. – 1942. – Ч. 42.
- 4.314. Кременецький вісник. – Кременець. – 1942. – № 78.
- 4.315. Львівські вісті. – Львів. – 1941. – Ч. 27.
- 4.316. Львівські вісті. – Львів. – 1941. – Ч. 79.
- 4.317. Львівські вісті. – Львів. – 1942. – Ч. 35.
- 4.318. Львівські вісті. – Львів. – 1942. – Ч. 152.

- 4.319. Львівські вісті. – Львів. – 1942. – Ч. 174.
- 4.320. Мир. – Одеса. – 1943. – № 1.
- 4.321. Нове життя. – Ворошиловград. – 1942. – № 37.
- 4.322. Нове українське слово. – Київ. – 1942. – Ч. 4.
- 4.323. Нове українське слово. – Київ. – 1942. – Ч. 143.
- 4.324. Нове українське слово. – Київ. – 1942. – Ч. 164.
- 4.325. Нове українське слово. – Київ. – 1942. – Ч. 234.
- 4.326. Прибугські вісті. – Голта. – 1942. – № 37.
- 4.327. Рідна земля. – Львів. – 1941. – Ч. 34.
- 4.328. Рідна земля. – Львів. – 1943. – Ч. 7.
- 4.329. Рідна земля. – Львів. – 1943. – Ч. 16.
- 4.330. Станіславівське слово. – Станіславів. – 1942. – Ч. 60.
- 4.331. Сумський вісник. – Суми. – 1942. – №. 107.
- 4.332. Український голос. – Проскурів. – 1941. – Ч. 2.

Література

5. Монографії, брошури, статті

- 5.333. Адміністративний порядок для об'єднань волостей у Галицькій області. – Львів: Видав Губернатор Галицької області, 1942. – 190 с.
- 5.334. Аликсеев А. М. Военная валюта / А. М. Аликсеев. – М.: Госфиниздат, 1948. – 104 с.
- 5.335. Анникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны / А. А. Анникеев. – Ростов-на-Дону, 1990. – 208 с.
- 5.336. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів, П. Є. Кам'янський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 364 с.
- 5.337. Анисимов И. В. Великая Отечественная война Советского Союза

1941–1945 гг.: краткий исторический очерк / И. В. Анисимов., Г. В. Кузьмин. – М.: Воениздат, 1952. – 192 с.

5.338. Антонюк Н. В. Українське життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.). За матеріалами періодичної преси / Н. В. Антонюк. – Львів, 1997. – 232 с.

5.339. Архіви окупації. 1941–1944 / упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с.

5.340. Атлас З. В. Социалистическая денежная система / Атлас З. В. – М.: Финансы, 1969. – 383 с.

5.341. Афтенюк С. Я. На пути к победе над фашистскими захватчиками (Освобождение Молдавии и усиление помощи ее трудящихся Красной Армии) / С. Я. Афтенюк. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1976. – 193 с.

5.342. Ахтамзян И. А. Генеральный план «Ост»/ И. А. Ахтамзян // 65 лет Великой Победы в: 6-т. – М.: МГИМО-Университет, 2010. Т. 2: Вставай, страна огромная. – С. 174–186.

5.343. Бадаев А. С. Бумажные деньги ходившие на Украине: каталог / А. С. Бадаев – Чернигов: Ред.-изд. отдел областного управления по печати, 1991. – 196 с.

5.344. Бадах Ю. Г. Переддень та початок Великої Вітчизняної війни / Ю. Г. Бадах. – К.: Київ. нац. торг.-екон.ун-т, 2011. – 452 с.

5.345. Бачинський А. Д. Буджацька заграда: Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни / А. Д. Бачинський. – Одеса: Маяк, 1995. – 64 с.

5.346. Бачинський А. Д. Непокоренный Дунай / А. Д. Бачинський. – Одесса: Маяк, 1985. – 120 с.

5.347. Бегема. В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині / В. Бегема. – К.–Х.: Укр. держ. вид-во, 1945. – 34 с.

5.348. Без грифа «секретно». К 55-летию начала Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Ред. В. С. Высоцкая. – Луганск: Гос. архив Луган. обл., 1996. – 64 с.

5.349. Без строку давності... Трагедія Бабиного Яру / В. І. Король, В. Ю. Кучер, Г. П. Мигрин. – К.: Тип. ВВАІУ, – 1991. – 26 с.

5.350. Безыменский Л. А. Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты

/Л. А. Безыменский// Вопросы истории. – 1978. – № 5. – С. 74–93.

5.351. Безыменский Л. А. Германские генералы – с Гитлером и без него / Л. А. Безыменский. – М.: Мысль, 1964. – 398 с.

5.352. Безыменский Л. А. Особая папка «Барбаросса» / Л. А. Безыменский. – М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1973. – 350 с.

5.353. Безсмерття. Книга пам'яті України 1941–1945 рр. / А. П. Панченко, С. М. Андрушко, О. С. Артёмов та ін. – К.: Книга пам'яті України, 2000. – 875 с.

5.354. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 556 с.

5.355. Бессонов Б. Н. Фашизм: идеология, политика / Б. Н. Бессонов. – М.: Высшая школа, 1985. – 279 с.

5.356. Бістрікер А. Фольксдойче України в політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни /А. Бістрікер// Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – К., 1999. – Вип. 3. – С.154–169.

5.357. Бланк А. С. Идеология германского фашизма. Материалы к спецкурсу для студентов исторических факультетов / А. С. Бланк. – Волгоград: Вологодский гос. пед. ин-т., 1974. – 124 с.

5.358. Богдан С. Початкова освіта в окупованій румунськими загарбниками Південній Україні у 1941–1944 рр. /С. М. Богдан// Південий захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса: Друкарський дім, 2011. – Вип. 12. – С. 101–108.

5.359. Бойко Ф. Ф. Цитадель Черноморья / Ф. Ф. Бойко. – М.: Воен. изд-во. министерства обороны Союза СССР, 1963. – 134 с.

5.360. Болнван И. История Румынии / И. Болнван, И. Поп. – М.: Весь мир, 2005. – 680 с.

5.361. Боляновський А. В. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках /А. В. Боляновський// Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 186–194.

5.362. Боляновський А. В. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. В. Боляновський. – Львів: Нац. ун-т, ім. І. Франка,

2003. – 686 с.

5.363. Борисов А. Д. Одесса – город-герой / А. Д. Борисов. – М.: Воен. изд-во. министерства обороны Союза СССР, 1954. – 78 с.

5.364. Боряк Г. В. «Нацистське золото з України»: у пошуках архівних свідчень: в 2 вип. / Г. В. Боряк, М. Дубик, Н. Маковська. – К.: Вид-во Інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998–2000. – 1998. – Вип. 1. – 136 с.

5.365. Боряк О. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни / О. Боряк// Архіви України. – 2005. – №. 1–3 (256). – С. 450–469.

5.366. Брицький П. П. Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці: Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, 1995. – 114 с.

5.367. Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи / упоряд. П. П. Брицький. – Чернівці: Технодрук, 2013. – 208 с.

5.368. Букушев С. К. Фашистская фальсификация истории / С. К. Букушев. – Свердловск: Огиз, Свердловгиз, 1943. – 62 с.

5.369. Бурджалов Э. Н. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945 гг.) / Э. Н. Бурджалов. – М.: Высшая партийная школа при ЦК КПСС, 1953. – 160 с.

5.370. Буркут І. Буковина у планах «Великої Румунії» / І Буркут// Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 32–58.

5.371. Буханов В. А. Европейская стратегия германского фашизма 1933–1939 / В. А. Буханов. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 164 с.

5.372. В боях за Харьковщину / ред. С. Э Голиков. – Харьков: Прапор, 1968. – 392 с.

5.373. Василенко В. Расовые бредни фашистских бандитов / В. Василенко. – М.: Воен. изд-во народ. комиссариата обороны Союза ССР, 1941. – 20 с.

5.374. Веремеев Ю. Г. Мифы и правда о Плана «Барбаросса» / Ю. Г. Веремеев. – М.: Алгоритм, 2011. – 336 с.

- 5.375. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2-х чч. / Я. В. Верменич: – Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 370 с.
- 5.376. Ветров І. Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 / І. Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
- 5.377. Визволена Київщина. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 126 с.
- 5.378. Визволена Львівщина. – Львів: Вільна Україна, 1945. – 159 с.
- 5.379. Визволена Полтавщина. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1944. – 108 с.
- 5.380. Вільна Буковина. – Чернівці: Радянська Буковина, 1945. – 80 с.
- 5.381. Вільна Дрогобиччина. – Дрогобич, 1945. – 129 с.
- 5.382. Вінцковський Т. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» / Т. Вінцковський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков// Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 1 – С. 413–446.
- 5.383. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 742 с.
- 5.384. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава, 1997. – 128 с.
- 5.385. Вольфрам В. Образ врага расистские элементы в немецкой пропаганде против Советского Союза /В. Вольфрам// Вторая мировая война: взгляд из Германии: Сб. ст. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 94–125.
- 5.386. Гакман С. М. Бессарабія та Буковина між миром та війною (питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах 1917 – 1940 рр.) / С. М. Гакман. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 208 с.
- 5.387. Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджев. – Уфа: Вид-во. АН УРСР, 1942. – 22 с.
- 5.388. Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – М.: Наука, 1967. – 398 с.
- 5.389. Галя Заславская едет на работу в Германию. – Б. м. – Б. р. – 15 с.

5.390. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 344 с.

5.391. Гальчак С. Д. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії / С. Д. Гальчак // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 840–849.

5.392. Германия во Второй мировой войне (1939–1945) / ред. В. Блейер, К. Дрехслер и др. – М.: Воениздат, 1971. – 432 с.

5.393. Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе / ред. В. Д. Королюка, – М.: Прогресс, 1965. – 350 с.

5.394. Германский национал-социализм / сост. В. Прусаков. – М.: Паллада, 1994. – Вип. 5. – 96 с.

5.395. Гінда В. Освітня політика нацистів у Райхскомісаріаті «Україна» / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – №15. – С. 61–75.

5.396. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. Глухий. – М.: Госполитиздат, 1942. – 74 с.

5.397. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944) / О. М. Гончаренко. – К.: Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.

5.398. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 1. – С. 321–368.

5.399. Гончаренко О. М. Нациська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.) / О. М. Гончаренко, І. В. Гончаренко, М. П. Куницький. – К.: Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – 232 с.

5.400. Горбачевський Т. Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Т. Горбачевський // Україна-Польща: історична спадщина і культурна свідомість. – Львів: Нац. акад. наук України, Ін-т укр. ім. І. Крип'якевича, 2012. – Вип. 5. – С. 44–56.

5.401. Грайнер Х. Военные кампании вермахта. Победы и поражения. 1939–1943 / Х. Грайнер. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. – 383 с.

5.402. Грановський Б. В. Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945). Періодичні видання української діаспори в Європі, радянської влади та німецької окупаційної адміністрації на Україні, проводу ОУН-УПА тощо за 1940–1945 рр. / Б. В. Грановський. – Київ, 2002. – 436 с.

5.403. Гратинич С. А. На левом берегу Днестра 1941–1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков / С. А. Гратинич. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1985. – 186 с.

5.404. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

5.405. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 150 с.

5.406. Грідіна І. М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни / І. М. Грідіна. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 212 с.

5.407. Грозные версты. Днепропетровщина 1941–1945 гг. / ред. К. И. Познякова. – Днепропетровск: Промінь, 1985. – 426 с.

5.408. Groshi v Ukraini: fakty i dokumenty / M. F. Dmitrienko, V. M. Litvin, V. A. Yushenko, L. V. Yakovleva – K.: ARC-Ukraine, 1998. – 454 s.

5.409. Гуров К. Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М.: Госполитиздат, 1942. – 48 с.

5.410. Даценко В. В. Щоб памятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Історико-публіцистичний нарис / В. В. Даценко. – Кіровоград: ТОВ Імекс-ЛТТД, 2010. – 304 с.

5.411. Дем'яненко Б. Л. Расова доктрина нацизму – фундамент експансіоністської політики Третього рейху проти слов'янського світу / Б. Л. Дем'яненко // Сторінки історії України. – 2008. – №26. – С. 149–156.

5.412. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у

Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / І. І. Дерейко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 174 с.

5.413. Державний архів Чернівецької області: путівник / упоряд. М. Никирися та ін. – Київ–Чернівці, 2006. – 684 с.

5.414. Десятое мая и румыны Транснистрии (доклад, прочитанный 10 мая 1942 года г-ном Н. П. Смокина в Одесском городском театре оперы и балетта) – Одесса, 1942. – 16 с.

5.415. Дильнгова Г. Історія Польщі 1795 – 1990 / Г. Дильнгова. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.

5.416. До Німеччини. – Б. м. – 1942. – 8 с.

5.417. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории / ред. А. Л. Треляк – Донецк: АОЗТ «Издательство «Донеччина», 2008. – 432 с.

5.418. Дробот І. І. Україна в Другій світовій війні: навч. посіб. / І. І. Дробот, В. І. Кучер, М. П. Чернега. – К.: ІЗМН, 1998. – 124 с.

5.419. Дубина К. К. Варвари двадцятого віку / К. К. Дубина. – Саратов: Укрвидав, 1942. – 16 с.

5.420. Дубина К. К. 778 трагічних днів Києва / К. К. Дубина. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 93 с.

5.421. Дубина К. К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні / К. К. Дубина. – К.: Знання, 1967. – 48 с.

5.422. Энциклопедия Третьего рейха / сост. С. Воропаев. – М.: Локид, Миф, 2000. – 529 с.

5.423. Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939–1945 / Р. Эванс. – М.: Астрель, 2011. – 942 с.

5.424. Эйлсби К. План «Барбаросса». Вторжение фашистских войск на территорию СССР. 1941 / К. Эйлсби. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. – 223 с.

5.425. Эмдин М. В. Человеконенавистническая теория германского фашизма / М. В. Эмдин. – Ленинград: ОГИЗ, Госполитиздат, 1941. – 16 с.

- 5.426. Єславіч Б. Історія Балкан. В 2-х т. / Б. Єславіч. – К.: Свенас, 2004. – Т.2: XX ст., 2004. – 602 с.
- 5.427. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Часть II. / ред. Ф. Я. Горовского. – Киев: Мин. образ. Украины, Укр.-фин. ин-т менеджмента и бизнеса, Межд. Соломонов Ун-т, 1995. – 280 с.
- 5.428. Елин Д. Д. Партизаны Молдавии / Д. Д. Елин. – Кишинев: Картя Молдовеняскє, 1974. – 224 с.
- 5.429. Елисаветский С. Я. Бердичевская трагедия / С. Я. Елисаветский. – К.: Акад. наук Украинской РСР. Институт истории, 1991. – 38 с.
- 5.430. Ємець П. Н. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни / П. Н. Ємець, О. П. Самійленко. – Харків: Прапор, 1965. – 104 с.
- 5.431. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
- 5.432. Житорчук Ю. В. Так кто же виноват в трагедии 1941 года / Ю. В. Житорчук. – М.: Полигон, 2008. – 480 с.
- 5.433. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – №1–4. – С. 83–96.
- 5.434. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів: Вид-во Наук. тов.-ва імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
- 5.435. Забытый агрессор: Румынская оккупация Молдавии и Транснистрии / сост. А. Р. Дюков. – М.: Фонд «историческая пам'ять», 2010. – 168 с.
- 5.436. Загорулько М. М. Крах плана «Ольденбург» / М. М. Загорудько, А. Ф. Юденков. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.
- 5.437. Загорулько М. М. Крах плана «Ольденбург»: о срыве экономических планов фашистской Германии на временно-оккупированной территории СССР / М. М. Загорудько, А. Ф. Юденков. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
- 5.438. Залесский К. А. Кто есть кто во Второй мировой войне. Германия и союзники / К. А. Залесский. – М.: Вече, 2010. – 462 с.

5.439. Звірства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині – Херсон: Наддніпрянська правда, 1948. – 77 с.

5.440. Зінченко А. Румунський окупаційний режим у Подністров'ї в роки Другої світової війни /А.Зінченко// Київська старовина. – 2000. – №2. – С. 116–135.

5.441. Ивлев И. А. Оружием контрпропаганды: советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР / И. А. Ивлев, А. Ф. Юденков. – М.: Мысль, 1988. – 277 с.

5.442. Изверг Гитлер – лютый враг славянских народов. – М.: Воен. изд-во народного комиссариата обороны Союза ССР, 1941. – 56 с.

5.443. История Германии. В 3т. / ред. Б. Бончева, Ю. Галактионова. – М.: КДУ, 2008. Т.2: От создания Германской империи до начала XXI века. – 672 с.

5.444. История Луганского края / ред. В. С. Курило. – Луганск: Альма-матер, 2003. – 432 с.

5.445. История Украинской ССР: в 10 т. / под ред. Ю. Ю. Кондуфор. – Т.8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). – К.: Наукова думка, 1982. – 640 с.

5.446. Івасюта К.М. Становище селян західних областей Української РСР / К. М. Івасюта// З історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во акад. наук Української РСР, 1960. – Вип. 5. – С. 168–188.

5.447. Іонов О. Злочинства німців у Донбасі / О. Іонов. – К.: Укрполітвидав, 1946. – 38 с.

5.448. Іржавська А. П. «Теоретичне» обґрунтування та планування нацистами геноциду щодо слов'янських народів / А. П. Іржавська // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 84–90.

5.449. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / ред. О. Г. Михайлюк та ін. – Львів: Вища школа, 1988. – 238 с.

5.450. Історія Львова: У 3-х т. Т. 3: Листопад 1918–поч. ХХІ ст. / ред. Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Центр Європи, 2007. – 575 с.

5.451. Історія релігії в Україні: навч. посіб. / ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Тов-во «Знання», 1999. – 735 с.

- 5.452. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т.3: Православ'я в Україні / ред. А. Колодний та ін. – К.: Укр. центр духов. культ., 1996. – 560 с.
- 5.453. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т.5: Протестантизм в Україні / за ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2002. – 424 с.
- 5.454. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т.6: Пізній протестантизм в Україні (пятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) // за ред. П. Яроцького. – Київ–Дрогобич: видавець Сурма С., 2008. – 632 с.
- 5.455. Історія України / В. К. Баран, Я. Й. Грицак, Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.
- 5.456. Історія Української РСР: у 8-ми т. / под. ред. А. Г. Шевелева. – К.: Наукова думка, 1977–1979. Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – К., 1977. – 536 с.
- 5.457. Каніщенко Л. О. З історії Радянської Тернопільщини. / Л. О. Каніщенко, В. П. Шкварець. – Тернопіль: Обласна друкарня, 1972. – 122 с.
- 5.458. Карпенко М. Що дала радянська влада трудящим Буковини / М. Карпенко. – Чернівці: Радянська Буковина, 1947. – 48 с.
- 5.459. Катастрофа та опір українського єврейства: нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / упоряд. С. Я Єлісаветський. – К.: Ін-т політич. і етнонаціональн. дослід., 1999. – 424 с.
- 5.460. Катунин Ю. А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1941–1945 гг.) / Ю. А. Катунин. – Б. м.: Піраміда Крым, 2000. – 120 с.
- 5.461. Кемперер В. ЛТІ. Язык Третьего рейха / В. Кемперер. – М.: Прогрес-Традиция, 1998. – 384 с.
- 5.462. Кентій А. В. Війна без пощади та милосерддя: партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. В. Кентій, В. С. Лозинський. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
- 5.463. Кияк С. Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи / С. Р. Кияк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 632 с.
- 5.464. Клименко О. О. Грошовий обіг в Трансністрії у роки німецько-румунської окупації (1941–1944) / О. О. Климанко // Архіви України. – 2011. – № 2-3. –

С. 151–166.

5.465. Клоков В. И. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны / В. И. Клоков. – К.: Знание, 1979. – 48 с.

5.466. Книга памяти України. Чернівецька область: в 3 т. / І. Фостій, Н. Зайкіна, І. Мусієнко та ін. – Чернівці: Прут, 1994. – Т.1. – 734 с.

5.467. Книга памяти України. Чернівецька область: в 3 т. / І. Фостій, Н. Зайкіна, І. Мусієнко та ін. – Чернівці: Прут, 1995. – Т. 3. – 720 с.

5.468. Коваленко І. М. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах / І. М. Коваленко. – Б. м., 1943. – 48 с.

5.469. Коваль В. С. Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні / В. С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1970. – 136 с.

5.470. Коваль В. С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / В. С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1989. – 624 с.

5.471. Коваль В. С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» / В. С. Коваль // УІЖ – 1996. – №3. – С. 41–53.

5.472. Коваль М. В. Історія пам'ятає! (кривавий шлях фашистів на Україні) / М. В. Коваль. – К.: Політвидав України, 1965. – 114 с.

5.473. Коваль М. В. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід радянської країни (1941–1942 рр.) / М. В. Коваль // УІЖ. – 1970. – Вип. 2. – С. 19–26.

5.474. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 136 с.

5.475. Коваль М. В. Україна у Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К.: Інститут історії АН України, 1994. – 58 с.

5.476. Коваль В. М. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / В. М. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 136 с.

5.477. Коваль В. М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945) / В. М. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

5.478. Ковалюк Р. Під трьома окупаціями: Кам'янецьчина в Другій світовій війні / Р. Ковалюк. – К.: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 150 с.

5.479. Ковба Ж. М. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» / Ж. М. Ковба. – К.: Сфера, 1998. – 266 с.

5.480. Комарницький С. І. Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 / С. І. Комарницький. – К.: Наукова думка, 1979. – 135 с.

5.481. Комарницький С. І. Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / С. І. Комарницький. – Чернівці: Місто, 2005. – 272 с.

5.482. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. П. Григорович, В. О. Замлинский, В. Н. Нем'ятый. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 336 с.

5.483. Кондратенко Л. Крах економічних планів німецько-фашистських закатчиків на Україні: історіогр. очерк / Л. Кондратенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 104 с.

5.484. Корбутяк Д. Два тижні в Німеччині / Д. Корбутяк. – Кам'янець-Подільський: Подолянин, 1943. – 72 с.

5.485. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на території України в 1941–1944 роках / В. Ю. Король. – К.: Академія, 2002. – 128 с.

5.486. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.

5.487. Кочура В. На фашистській каторзі / В. Кочура. – Б.м. – 1943. – 8 с.

5.488. Краузе С. В. Монети та грошовий обіг Галичинни / С. В. Краузе – Коломия, 2000. – 136 с.

5.489. Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках / ред. С. А. Ситий. – Рівне: О. Зень, 2013. – 160 с.

5.490. Крикун В. І. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941–1944 роки / В. І. Крикун // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія Історія. – Одеса: Астропринт, 2006. – Вип. 6. – С. 97–102.

5.491. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста / А. И. Круглов. – К.: Еврейский совет Украины, 2000. – 224 с.

- 5.492. Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
- 5.493. Кульчицький С. Плани А. Гітлера щодо України / С. Кульчицький // Історія України. – 2004. – №23-24. – С. 1–3.
- 5.494. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження: у 2-х т. / К. Курилишин. – Львів, 2007. – Т. 1.: А–М. – 640 с.
- 5.495. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження: у 2-х т. / К. Курилишин. – Львів, 2007. – Т. 2.: Н–Я. – 592 с.
- 5.496. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944): за матеріалами україномовної преси / К. Курилишин. – Львів: Львів. націон. наук. бібліот. ім. В. Стефаника, 2010. – 328 с.
- 5.497. Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні (1941–1944 рр.). – К.: Наукова думка, 1983. – 240 с.
- 5.498. Кучер В. І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни / В. І. Кучер, О. В. Потельчак. – Київ–Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. – 368 с.
- 5.499. Кучер В. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» / В. Кучер., Г. Стефанюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: в 2-х т. – К.: Наукова думка, 2010 – Т. 1.– С. 392–413.
- 5.500. Лаптев И. Налоговое обложение молдавского крестьянства румыно-немецкими оккупантами / И. Лаптев.– Кишинев: Партиздат, 1945. – 30 с.
- 5.501. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. – К.: Зовнішторгвидав України, 2010. – 368 с.
- 5.502. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.
- 5.503. Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация / И. Э. Левит. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 394 с.
- 5.504. Левит И. Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску / И. Э. Левит. –

Кишинев: Штиинца, 1983. – 376 с.

5.505. Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр. Страницы трагедии / Ф. Левитас, М. Шимановский. – К.: Слід і Ко, 1991. – 49 с.

5.506. Левитский И. О причинах участия фашистской Румынии в войне против СССР / И. Левитский // Вопросы истории. – 1985. – №7 – С. 68–85.

5.507. Левітас Ф. Л. Євреї України в роки Другої світової війни / Ф. Л. Левітас. – К.: Вирій, 1997. – 272 с.

5.508. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України/ В. В. Ленська // УІЖ – 1990. – №10. – С. 82–94.

5.509. Леонтьев А. «Зеленая папка Геринга» / А. Леонтьев. – М.: Госполитиздат, 1942. – 44 с.

5.510. Линденберг К. Технология зла: к истории становления национал-социализма / К. Линденберг. – М.: Энигма, 1997. – 112 с.

5.511. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні 1941–1943: адміністративний аспект /О. Лисенко, В. Нестеренко// Архіви окупації 1941–1944. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С.762–769.

5.512. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2010. – Т.2. – С. 177–231.

5.513. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та відбудовний період (1941–1950) / М. К. Лобода. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 1216 с.

5.514. Ляховицкий Ю. М. Попранная муза (Книга Дробицкого Яра) / Ю. М. Ляховицкий. – Харьков, 1991. – 192 с.

5.515. Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією / І. Мальчевський // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. – К.: Дніпро, 1993. – С. 323–329.

5.516. Мацієвич К. Завдання с-г політики та її напрямні в переходовий період / К. Мацієвич. – Прага: Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. – 42 с.

5.517. Машотас В. В. Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів

у Галичині в 1941–1944 рр. /В. В. Машотас// УГЖ. – 1970. – №1. – С. 100–104.

5.518. Мельников Д. Е. Империя смерти: аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945 гг. / Д. Е. Мельников, Л. Б. Черная. – М.: Политиздат, 1987. – 414 с.

5.519. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) / Ред. О. М. Гаркуша. – Миколаїв:КВІТ, 2004. – 504 с.

5.520. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / М. І. Михайлуца. – Одеса: Вид-во «ВМВ», 2008. – 329 с.

5.521. Михненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / А. М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – 154 с.

5.522. Мітягін В. Ю. Історія України: Навч.-довід. посіб. / В. Ю. Мітягін. – К.: Майстер-клас, 2007. – 240 с.

5.523. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 / под. ред. С. Афтенюка, Д. Елина, А. Коренева, И. Левита. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1970. – 421 с.

5.524. Мюллер Н. Вермахт и оккупация / Н. Мюллер. – М.: Вече, 2010. – 368 с.

5.525. На зустріч мрії: нариси історії Прикарпаття / ред. І. К. Івасюти. – Ужгород: Карпати, 1978. – 224 с.

5.526. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 в 2-х кн. – Киев: Наукова думка, 1985. – Книга первая: Борьба в подполье / Ред. В. Н. Нем'ятий – Киев: Наукова думка, 1985. – 340 с.

5.527. Натанзон Я. Бумажные денежные знаки на оккупированных территориях СССР в период Второй мировой войны: каталог / Натанзон Я. – К.: Логос, 2012. – 140 с.

5.528. Науменко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики /В. Науменко, В. Нестеренко// Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2-х т. – К.: Наукова думка, 2010. – Т.1. – С. 368–392.

5.529. Національний атлас України / ред. Руденко Л. Г. – К.: ГНПП Картографія,

2007. – 440 с.

5.530. Немецкая каторга. – М.: Молодая гвардия, 1943. – 50 с.

5.531. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.) / ред. Е. А. Болтин. – М.: Политиздат, 1965. – 386 с.

5.532. Нем'ятый В. Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 гг. / В. Н. Нем'ятый. – Киев: Знание, 1980. – 62 с.

5.533. Нем'ятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / В. Н. Нем'ятый. – Киев: Изд-во полит. лит. Украины, 1982. – 230 с.

5.534. Нестеренко В. А. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941–1943 рр. / В. А. Нестеренко // Сумська старовина. – 2002. – №10. – С. 102–110.

5.535. Никульча И. Я. Румынский оккупационный режим в Транснистрии / И. Я. Никульча // Записки історичного факультету. – Одеса: Одес. держ. ун-т, 1997. – Вип. 5. – С. 182–188.

5.536. Німецькі фашисти – криваві агресори. – К.: Політвидав, 1941. – 14 с.

5.537. Ніточко І. І. Окупація: Березівський район. 1941–1944 рр. / І. І. Ніточко. – Одеса: Астропринт, 2008. – 288 с.

5.538. Новиченко Л. М. Гітлерівська кріпаччина (Про німецьку земельну реформу) / Л. М. Новиченко. – Саратов: Укриздат при ЦК КПБУ, 1942. – 20 с.

5.539. Новосівський І. М. Нариси історії права Буковини і Бессарабії / І. М. Новосівський – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1986. – 180 с.

5.540. Носкова А.Ф. Истребительная оккупация / А. Ф. Носкова // Вопросы истории. – 1980. – №5. – С. 86–100.

5.541. Носкова А. Ф. Разорение экономики Польши гитлеровской Германией 1939–1944 (территория Генерал-Губернаторства) / А. Ф. Носкова. – М.: Наука, 1971. – 256 с.

5.542. Огуй О. Д. Чернівці та околиці: грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть / О. Д. Огуй – Чернівці: Рута, 2007. – 144 с.

5.543. Остащук В. І. Відображення освітньої політики румунської адміністрації в офіційних періодичних виданнях м. Одеси 1941–1944 рр. / В. І. Остащук // Культура

народів Причорномор'я. – 2009. – №156. – С. 90–92.

5.544. Офіцінський В. Дистрикт «Галичина» (1941–1944): історико-політичний нарис / В. Офіцінський. – Ужгород: Граджа, 2001. – 143 с.

5.545. Павленко Л. И. Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. / Л. И. Павленко. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 252 с.

5.546. Паламарчук Л. Фашистський розбій на Україні / Л. Паламарчук. – Уфа: Укрвидав, 1943. – 48 с.

5.547. Плам'я над степью / ред. Ю. К. Голобородько. – Симферополь: Таврия, 1989. – 240 с.

5.548. Панченко П. П. Аграрна історія України: навч. посіб. / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – К.: Просвіта, 2007. – 532 с.

5.549. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вебування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т. В. Пастушенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 282 с.

5.550. Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу / І. М. Пасюк – Луцьк: Твердиня, 2008. – 140 с.

5.551. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М, 2010. – 590 с.

5.552. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. Пащенко. – Полтава «ТОВ АСМІ», 2002. – 616 с.

5.553. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / О. Г. Перехрест. – К.: Інститут історії України, 2010. – 150 с.

5.554. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.

5.555. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні 1941–1944 / Т. С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.

5.556. Пикер Г., Хаффнер С. План «Ост»: Как правильно делить Россию / Генри

Пикер, Себастиан Хаффнер. – М.: Алгоритм, 2011. – 256 с.

5.557. Північна Буковина: її минуле і сучасне / ред. В. М. Курило. – Ужгород: Карпати, 1969. – 248 с.

5.558. Під зорею Рядянською / ред. В. П. Чугайов. – Львів: Каменяр, 1979. – 134 с.

5.559. Піцик Н. Це справа рук окупантів / Н. Піцик. – Б.м., 1942. – 22 с.

5.560. Погребінський М. Б. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни / М. Б. Погребінський // – УІЖ. – 1959. – Вип. 3. – С. 62–72.

5.561. Політична історія України ХХ ст. у. 6.т. – К.: Генеза, 2002–2003. Т.4. Україна у Другій світовій війні 1939–1945 / ред В. І. Кучер. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.

5.562. Попа И. Румыны, Бессарабия и Приднестровье / И. Попа, Л. Попа. – Кишинев: K-Gh. Prut International, 2010. – 268 с.

5.563. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в ХХ веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 512 с.

5.564. Потильчак О. В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора / О. В. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 36 с.

5.565. Потильчак О. В. Трудові ресерси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. В. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998 – 49 с.

5.566. Праця в Німеччині. – Б. м. – Б. р. – 15 с.

5.567. Прикарпаття. Спадщина віків / ред. М. Кругляк. – Львів: Манускрипт, 2006. – 568 с.

5.568. Прикарпаття під прапором Рад / ред. О. Ю. Карпенко. – Ужгород: Карпати, 1989. – 206 с.

5.569. Райнов Б. А. Подвиг на Дунае (1941–1945) / Б. А. Районов. – Измаил., 2005. – 220 с.

5.570. Ревегук В. Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945) /

В. Я. Ревегук. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 292 с.

5.571. Регельсон Л. Трагедия Русской церкви 1917–1945 / Л. Регельсон. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 632 с.

5.572. Реднюк Т. Г. Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище / Т. Г. Реднюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 294 с.

5.573. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944рр.) / П. В. Рекотов // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 90–101.

5.574. Рекотов В. П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату «Україна» / В. П. Рекотов // Нова політика. – 1997. – № 3. – С. 51–56.

5.575. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст.: Історико-релігієзнавче дослідження. – Коломия: ВПТ ВІК, 2001. – 68 с.

5.576. Рипли Т. Вермахт. Германская армия во Второй мировой войне 1939–1945 / Т. Рипли. – М.: Центрполиграф, 2010. – 336 с.

5.577. Розанов Г. Л. Германия под властью фашизма (1933–1939 гг.) / Г. Л. Розанов. – М.: Междунар. отношения, 1964. – 518 с.

5.578. Романов Д. Ф. Военные грозы над Полесьем: Житомирщина в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Романов, И. И. Павлов, И. В. Хирний. – Киев: Политиздат Украины, 1985. – 229 с.

5.579. Романько О. В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941–1944) / О. В. Романько. – М.: Вече, 2011. – 432 с.

5.580. Романюк М. І. Українське село у роки німецької окупації / М. І. Романюк // Сторінки воєнної історії України. – К. – 2002. – Вип. 6. – С. 201–203.

5.581. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісариті України та зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.) / О. О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 316 с.

5.582. Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату «Україна» у термінах і назвах: походження та сучасне бачення / Т. Себта // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім.

М. С. Грушевського. – К., 2009. – Т.19. – Книга II. Частина 2. – С.116–125.

5.583. Семенович М. Сучасна війна і сільське господарство / М. Семенович, Б. Галевич. – Краків-Львів: Укрвидав, 1942. – 63 с.

5.584. Сенилов Б. В. Военные деньги Второй мировой войны / Б. В. Сенилов. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 128 с.

5.585. Сеньків М. В. З історії соборності українських земель 1917–1945 рр. / М. В. Сеньків. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 164 с.

5.586. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.) / А. В. Скоробогатов. – Х: Прапор, 2004. – 366 с.

5.587. Скрипник Н. В неволі / Н. Скрипник. – К.: Укр. держвидав, 1943. – 18 с.

5.588. Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні / І. І. Слинько. – К.: Наукова думка, 1970. – 174 с.

5.589. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941–1944 (на матеріалах південних областей) / М. Слободянюк // Київська Старовина. – 2000. – №2. – С. 48–57.

5.590. Слободянюк М. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: Оксамит-Текс, 2004. – 294 с.

5.591. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с.

5.592. Соловьев Б. Г. Планы военного разгрома СРСР. Их эволюция и крушение (1941, 1943 годы) / Б. Г. Соловьев. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 424 с.

5.593. Сталин Й. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / Й. В. Сталин. – М.: Воениздат, 1948. – 208 с.

5.594. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 736 с.

5.595. Сумська область від давнини до сьогодення: наук довідн. / редкол. Л. П. Сапухіна – Суми: «Слобожанщина», 2000. – 384 с.

5.596. Сумрач О. Дні кривавих свастик / О. Сумрач. – Львів: СПОЛОМ, 2005. – 176 с.

5.597. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н. И. Супруненко. – К.: Гос. изд. полит. лит-ры УССР, 1956. – 472 с.

5.598. Суюсанов Л. И. Шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / Л. И. Суюсанов, В. П. Доюров. – Донецьк: Норд-Прес, ДонНУ, 2009. – 200 с.

5.599. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941 года / ред. П. В. Туманов. – М.: Ведомости Верховного Совета РСФСР, 1941. – 418 с.

5.600. Тарнавський І. С. Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених / І. С. Тарнавський// Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. – Донецьк, 2005. – Кн. 11. – С. 34–47.

5.601. Тарнавський І. С. Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941–1943 рр.) / І. С. Тарнавський// Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 283–287.

5.602. Тарнавський І. С. Політика Третього рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни / І. С. Тарнавський. – Донецьк: ТОВ «ВПІ «ПРОМІНЬ», 2012. – 492 с.

5.603. Твоя праця в Німеччині – допомагає знищити більшовизм. – Б. м. – Б. р. – 9 с.

5.604. Телченев М. Крушение германской стратегии / М. Телченев. – М.: Воениздат НКО СССР, 1943. – 72 с.

5.605. Терлюк І. Я. Окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. і проблеми творення української національної державності: історія держави і права / І. Я. Терлюк. – Львів: Каменяр. 2009. – 126 с.

5.606. Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації) / Д. М. Титаренко. – Львів: Нац. акад. наук України, Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. – 442 с.

5.607. Титаренко Д. Умови функціонування окупаційної преси на території України (Зона військової адміністрації)/ Д. Титаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2006. – Вип. 31. – С. 69–79.

5.608. Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне / С. Э. Голиков, Г. М. Складнев и др. – Харьков: Харьков. кн. изд-во, 1960. – 204 с.

5.609. Туфар Н. Бойцы подполья / Н. Туфар. – Кишинев: Картя Молдовеняске, 1979. – 80 с.

5.610. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3-х т./ Ред. И. Д. Назаренко. – М.: Политиздат Украины, 1975. Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашист. Германии на СССР и подготовкой условий для коренного перелома в войне(июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – 1975. – 544 с.

5.611. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: у 2-х т. Т. 1. / ред. О. Є. Лисенко. – К.: Наукова думка, 2011. – 734 с.

5.612. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: в 3-х. т. / Під ред. І. Д. Назаренко. – Т. 1. – К.: Політвидав України, 1967-1969. Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (черв. 1941 р. – лист. 1942 р.). – 1967. – 553 с.

5.613. Український хлібороб у боротьбі за врожай. – Львів: Хліборобське видавництво, 1943. – 31 с.

5.614. Фаулер У. План «Барбаросса» – блицкриг на Востоке. 7 первых дней операции / У. Фаулер. – М.: Эксмо, 2007. – 192 с.

5.615. Фогараші Б. Германський фашизм – ворог культури / Б. Фогараші. – М.: ОГІЗ, Госполитиздат, 1942. – 68 с.

5.616. Фостій І. П. Північна Буковина і Хотитщина в роки Другої світової війни 1939–1945 / І. П. Фостій. – Чернівці: Книга Пам'яті України, 2004. – 368 с.

5.617. Хаджирадєва В. П. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр.) / В. П. Хаджирадєва // Історія України. Маловідомі

імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 272–289.

5.618. Харьковщина в Великой Отечественной войне / Г. М. Складнев. – Харьков: Прапор, 1965. – 34 с.

5.619. Хильдеберт Б. М. Милостивые государи, милостивые государыни / Б. М. Хильдеберт. – Одесса, 1943. – 10 с.

5.620. Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) або Поділля очима солдатів вермахту / упоряд. Ю. В. Олійник, В. В. Галатир. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. – 116 с.

5.621. Хонигсман Я. Катастрофа Львовского еврейства / Я. Хонигсман. – Львов, 1993. – 74 с.

5.622. Хонигсман Я. С. Катастрофа еврейства Западной Украины / Я. С. Хонисман. – Львов, 1998. – 350 с.

5.623. Хорошайлов Н. Ф. Донбасс непокоренный / Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк: Донбасс, 1982. – 100 с.

5.624. Хостін М. Станіславщина в роки Великої Вітчизняної війни / М. Хостін // Про соціалістичні перетворення на Станіславщині. – Станіслав: Станісл. обл. вид., 1957. – С. 35–37.

5.625. Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Измаильской области и освобождение ее Красной Армией. 1941–1944 / сост. П. В. Козырев. – Измаил, 1950. – 98 с.

5.626. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943). – Чернігів: Деснянська правда, 1947. – 322 с.

5.627. Чайковський І. Українські періодичні видання в другій світовій війні 1939–1945 / І. Чайковський. – Київ, 1977. – 20 с.

5.628. Черная Л. Б. Коричневые диктаторы / Л. Б. Черная. – М.: Республика, 1992. – 384 с.

5.629. Чернявський В. В. Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху 1941–1944 рр: основні тенденції і регіональна специфіка / В. В. Чернявський // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з

України в окупованій Європі: – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 75–88.

5.630. Черняков Б. І. Окупаційна і легальна преса в Україні 1941–1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія / Б. І. Черняков. – К., 2005. – 80 с.

5.631. Черняков Б. І. Окупаційна преса Рейхскомісаріату «Україна» / Б. І. Черняков // Збірник праць Наук.-дослід. центру періодики / ЛНБ ім. В. Стефаника. – Л., 2003. – Вип. 11. – С. 135–159.

5.632. Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 / В. Шайкан. – Кривий Ріг, 2010. – 436 с.

5.633. Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха. В 2-х т. / У. Ширер. – М.: Воениздат, 1991. – Т.2. – 528 с.

5.634. Шитюк М. М. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944) / М. М. Шитюк, Н. В. Сугацька. – Миколаїв, 2008. – 154 с.

5.635. Шнабель-Тихомирова О. Я. Вогняні верстви / О. Я. Шнабель-Тихомирова, Т. М. Романенко-Завтур. – Одеса: Астропринт, 2003. – 432 с.

5.636. Шорников П. М. Промышленность и рабочий класс Молдавской ССР в годы Великой Отечественной войны / П. М. Шорников. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 150 с.

5.637. Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. / П. М. Шорников/ Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем: Сб. докл. межд. науч. конфер. – М.:РИСИ, 2011. – С. 162–188.

5.638. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – К.: Вид-во АН УРСР, 1942. – 35 с.

5.639. Шуст Р. М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб./ Р. М. Шуст – К.: Знання, 2007. – 371 с.

5.640. Щетников В. П. Одесский университет: 1941–1944 годы (по материалам оккупационной прессы) /В. П. Щетников// Записки історичного факультету. – 1999. – Вип. 9. – С. 266–271.

5.641. Щетников В. П. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941– 10 квітня 1944 / В. П. Щетников// Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 823–833.

- 5.642. Що ти знаєш про новий земельний лад? – Б. м. – Б. р. – 10 с.
- 5.643. Arnold K. J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa». / J. K. Arnold.– Berlin, 2004. – 579 s.
- 5.644. Bulei I. Scurtă istorie a romanilor/ I. Bulei. – București: Editura Meronia, 1996. – 224 p.
- 5.645. Buzatu Gh. România și Războiul Mondial din 1939–1945 / Gh. Buzatu. – Iași: Centrul de istorie și civilizație Europeană, 1995. – 476 p.
- 5.646. Constonitiu F. O istorie sinceră a poporului român / F. Constonitiu. – București: Editura Univers enciclopedic, 1999. – 556 p.
- 5.647. Dan-Străulești P. Atlas istoric ilustrat al României / P. Dan-Străulești. – București: Litera International, 2009. – 95 p.
- 5.648. Dallin A. Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule / A. Dallin.– Iasi-Oxford-Portland, 1998. – 296 p.
- 5.649. Dieter P. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens / P. Dieter. – München, 1997. – 455 s.
- 5.650. Dieter P. Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943 /P. Dieter// Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik / Hg. von N. Frei. – München, 2000. – S. 135–173.
- 5.651. Dobrinescu V. F Basarabia în anii celui de al doilea război mondial (1939–1947) / V. F. Dobrinescu. – Iași: Institutul European, 1995. – 374 p.
- 5.652. Girescu C. Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri ei pînă astăzi / C. Girescu, D. Girescu. – București: Albatros, 1971. – 829 p.
- 5.653. Hryciuk G. Prasa ukraińska i ukraińskojęzyczna w Galicji Wschodniej w latach 1939–1944 / G. Hryciuk // Dzieje Najnowsze. Rocznik XXVII. – Warszawa, 1995. – 3.– S. 47–66.
- 5.654. Hryciuk G. Ludność polska w dystrykcie Galicja i na Wołyniu w świetle okupacyjnych spisów ludności z lat 1942–1943 / G. Hryciuk // Wroclawskie Studia

Wschodnie. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 1. – S. 145–168.

5.655. Kirițescu C. România în al doilea război mondial: in 2 vol. / C. Kirițescu. – Vol. 1. – București: Universul Enciclopedic, 1995. – 360 p.

5.656. Lucas R. C. The forgotten Holocaust. The Poles under German Occupation / R. C. Lucas. – Lexington: The University Press of Kentucky, 2001. – 358 p.

5.657. Mommsen H. Rechtsstellung des Reichskommissariats Ukraine /H. Mommsen // Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. – Bd. 2. – Stuttgart, 1966. – S. 328–332.

5.658. Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria în 1812-1993/ A. Moraru.– Chișinău, 1995. – 558 p.

5.659. Oldenburg M. . Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942 / M. Oldenburg – Hamburg, Univ., Diss. 2002. – 365 s.

5.660. Românitătea transnistreană: Antologie / Ed. Ing., note și coment de F.Rotaru. – București: Semne, 1996. – 420 p.

5.661. Rotaru J. Hitler, Antonescu, Caucazu și Crimăea. / J. Rotaru, L. Moise, O. Teofil, V Zodin. – București: Paidei, 1999. – 250 p.

5.662. România în anii celui de-al doilea război mondial: in 3 vol. V.1/ Comisia română de studii și cercetări de istorie și teorie militară./ București: Militară, 1989. – 664 p.

5.663. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej / M. Sycz. – Warszawa: KOLDRUK, 1997. – 324 s.

5.664. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)/ R. Torzecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 384 s.

5.665. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej/ R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.

5.666. Völkl E. Transnistrien und Odessa (1941–1944) / E. Völkl. – Regensburg: Lassleben, 1996. – 123 p.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

6.667. Абакумова В. І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Абакумова; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 20 с.

6.668. Андрійів Е. П. Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Е. П. Андрійів; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства НАН України. – Львів, 2010. – 20 с.

6.669. Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Марія Олександрівна Бистра. – Донецьк, 2006. – 322 с.

6.670. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941-1944 рр: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Андрій Валентинович Боляновський. – Львів, 1999. – 250 с.

6.671. Власенко С. І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України: дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01/ Світлана Іванівна Власенко. – К., 2007. – 297 с.

6.672. Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гінда; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.

6.673. Глушенок Н. М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: дис... канд. істор. наук: 07.00.01/ Наталія Миколаївна Глушенок. – К., 2005. – 202 с.

6.674. Гончаренко О. М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Гончаренко; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.

6.675. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В'ячеслав Володимирович Гордієнко. – К., 1999. – 189 с.

6.676. Дейнека Н. В. Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. В. Дейнека; Одес. нац. ун-т. ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 20 с.

6.677. Іваньков І. О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І. О. Іваньков; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 18 с.

6.678. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. П. Куницький; ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 43 с.

6.679. Курилишин К. М. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Констянтин Михайлович Курилишин. – Львів, 2008. – 223 с.

6.680. Казакова О. М. Впровадження нацистського «нового порядку» на окупованих польських землях (вересень 1939–червень 1941 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Оксана Миколаївна Казакова. – Запоріжжя, 2004. – 262 с.

6.681. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис... доктора іст. наук: 07.00.01 / Олександр Євгенович Лисенко. – К., 1999. – 480 с.

6.682. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Дмитрівна Лапан. – Львів, 2005. – 235 с.

6.683. Мельнічук Л. В. Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Мельнічук; ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.

6.684. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення

Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. В. Меляков; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

6.685. Михальчук Р. Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / Р. Ю. Михальчук; Нац. ун-т. «Острозька академія». – Острог, 2014. – 20 с.

6.686. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Ю. Нагайко; Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

6.687. Науменко В. М. Політика економічного штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вікторія Миколаївна Науменко. – Харків, 2009. – 212 с.

6.688. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вадим Анатолійович Нестеренко. – К., 2005. – 307 с.

6.689. Новосьолов О. В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І.Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. В. Новосьолов; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.

6.690. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Олійник; Кам'янець-Поділ. Нац. ун-т. ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 20 с.

6.691. Поїздник І. І. Відносини між Греко-католицькою та Римо католицькою церквами на українсько-польському порубіжжі (1939–1946 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.02 / Інна Іванівна Поїздник. – К., 2007. – 251 с.

6.692. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця,

репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 20 с.

6.693. Полянський Ф. І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ф. І. Полянський; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2009. – 20 с.

6.694. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України Гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Валентинович Потильчак. – К., 1999. – 205 с.

6.695. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944): дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Анатолій Юхимович Подольський. – К., 1996. – 171 с.

6.696. Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (Історико-правовий аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Петро Валентинович Рекотов. – К., 1997. – 222 с.

6.697. Савенко А. В. Україна в політиці іноземних держав періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Савенко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 20 с.

6.698. Стратулат Н. В. Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке: дис... канд. богословия / Никита Викторович Стратулат. – Санкт-Петербург, 2010. – 290 с.

6.699. Стефанюк Г. В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Стефанюк; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.

6.700. Суровцев О. А. Голокост у Північній Буовині та Хотинщині в роки Другої світової війни: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Олег Андрійович Суровцев. – Чернівці, 2006. – 234с.

6.701. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ І. М. Спудка; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.

6.702. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943): дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дмитро Миколайович Титаренко. – Донецьк, 2002. – 255 с.

6.703. Трепкачева О. Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг.: дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / Оснат Трепкачева. – Днепропетровск, 2010. – 215 с.

6.704. Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ В. М. Удовик; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 16 с.

6.705. Фомін А. В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941–1943 рр.: за матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрій Володимирович Фомін. – Луганськ, 2007. – 247 с.

6.706. Чернущенко А. А. Борьба трудящихся Черновицкой области против немецко-фашистских оккупантов в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг): автореф. дис... канд. ист. наук / А. А. Чернущенко. – Львов, 1951. – 24 с.

6.707. Шевченко Н. В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Володимирівна Шевченко. – Миколаїв. 2010. – 242 с.

6.708. Яременко В. М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Вікторія Миколаївна Яременко. – К., 2007. – 239 с.

7. Електронний ресурс

7.709. Изабель Хайнеман, Вилли Оберкромме, Сабине Шлейермахер, Патрик Вагнер Наука, планирование, изгнание: Генеральный план «Ост». [Електронний

ресурс] – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_2246.html (11.05.2015). – Назва з екрану.

7.710. Иерархия литургических церквей / Епархии Румынской Православной Церкви. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-ruminepar.html> (11.05.2015). – Назва з екрану.

7.711. Музей Денег./Обращавшиеся в Украине. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.museum-of-money.org/view/dengi_germanii/ (11.05.2015).– Назва з екрану.

7.712. Generalgouvernement. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://de.wikipedia.org/wiki/Generalgouvernement> (11.05.2015). – Назва з екрану.

7.713. Guvernământul Basarabiei. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ro.wikipedia.org/wiki/Guvern%C4%83m%C3%A2ntul_Basarabiei (11.05.2015). – Назва з екрану.

7.714. Reichskommissariat Ukraine. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://de.wikipedia.org/wiki/Reichskommissariat_Ukraine (11.05.2015). – Назва з екрану.

7.715. Transnistria în Al Doilea Război Mondial. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ro.wikipedia.org/wiki/Transnistria_%C3%AEn_Al_Doilea_R%C4%83zboi_Mondial (11.05.2015). – Назва з екрану.

7.716. Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.territorial.de/index.htm> (11.05.2015). – Назва з екрану.

7.717. Viața Basarabiei. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Via%C8%9Ba_Basarabiei (11.05.2015). – Назва з екрану.

ДОДАТКИ

Додаток А

Німецькі плани колонізації українських земель Додаток А.1 Нацистські плани колонізації східноєвропейського «життєвого простору»

----- Grenzen von 1937

..... Ostgrenze der zweiten Siedlungsphase

maximale Ausdehnung des Planungsraumes

//// RSHA-Gouvernement Nordrußland - Westsibirien

— geplante Autobahntrassen Verkehrserschließung Osteuropas

Джерело: [709].

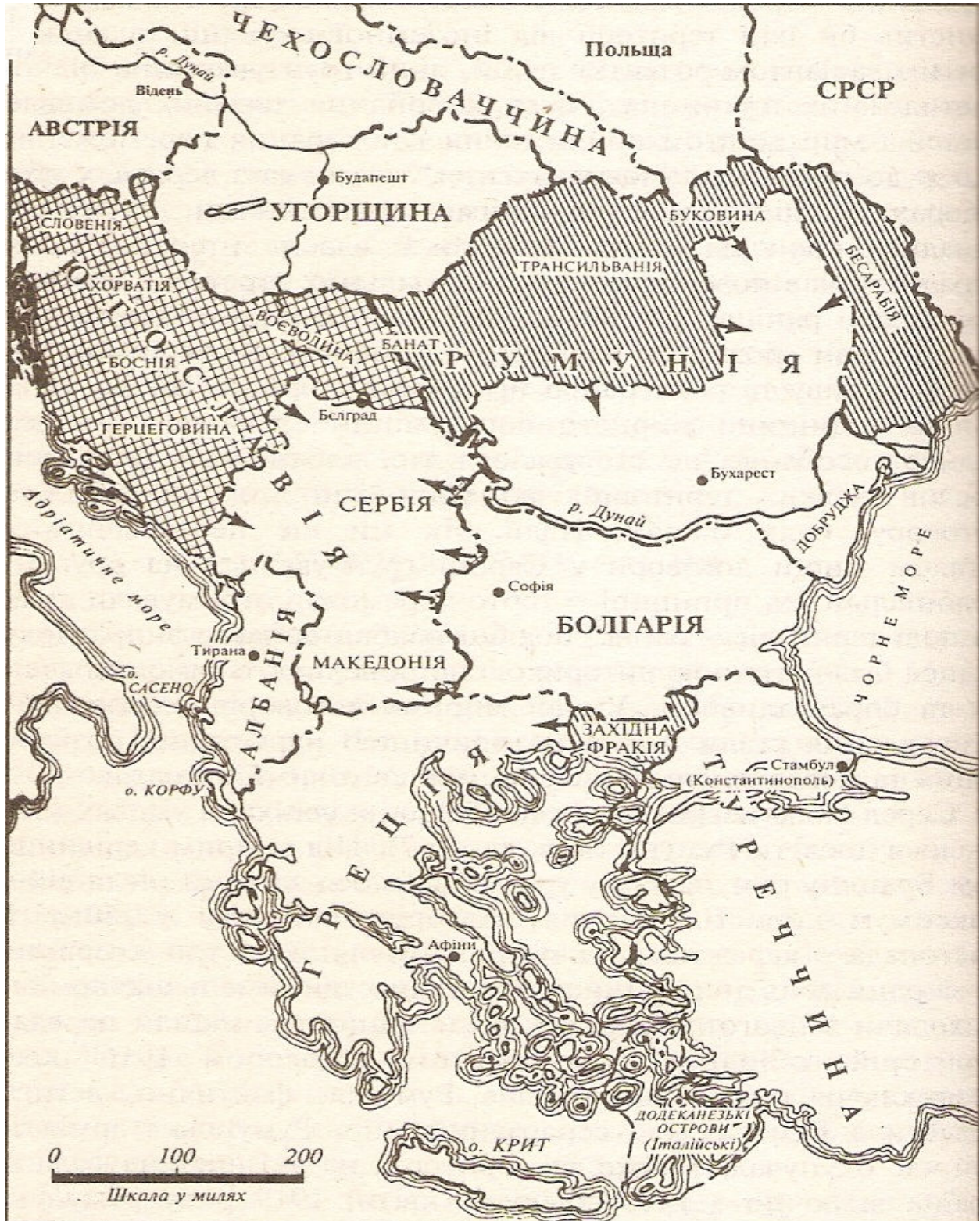
Додаток А.2 Німецькі колонізаторські центри на території України

Джерело: [709].

Додаток Б
Українські землі та територіальні зміни Румунії 1918-1940 рр.
Додаток Б.1 Формування території Румунії у 1918 р.

Джерело: [446, с. 160].

Додаток Б.2 Втрата Румунією територій у 1940 р.

Джерело: [360, с. 582].

Додаток В Дистрикт «Галичина»

Додаток В.1 Адміністративно-територіальний поділ дистрикту «Галичина»

Джерело: [544, с. 140].

Додаток В.2
Адміністративний устрій дистрикту «Галичина» 1941–1944 рр.

Адміністративний устрій дистрикту «Галичина» 1941-1944 рр.			
Окружні староства	Повіти	Волості	Примітки
Львів-місто			Перестало існувати в 1942 р.
Львів	Львів	Винники	
		Новий Яришів	
		Львів	
		Щирець	
	Жовква	Великі Мости	
		Жовква	
		Куликів	
Північна Бібрка	Північна Бібрка		
Городок	Городок	Янів	Перестало існувати в 1942 р.
		Городок	
	Яворів	Краковець	
		Яворів	
Рава-Руська	Рава-Руська	Рава-Руська	
		Немирів	
		Угнів	
	Любачув	Любачув	
Камянка-Струмілова	Камянка-Струмілова	Кам'янка-Струмілова	
		Буськ	
	Сокаль	Сокаль	
	Радехів	Радехів	
Золочів	Золочів	Золочів	
		Олесько	
		Сашов	
	Перемишляни	Перемишляни	
		Глинянці	
Тернопіль	Тернопіль	Тернопіль	
		Микулинці	
		Баворів	
	Зборів	Збірв	
		Залізниця	
		Поморяни	
	Збараж	Збараж	
	Скалат	Скалат	
		Підволочинськ	
		Гримайлів	
Теребовля	Теребовля		
	Будинів		
Бережани	Бережани	Бережани	
		Козова	
	Підгайці	Підгайці	
	Бучач	Бучач	

		Монастирська	
		Бариш	
Чортків	Чортків	Чортків	
	Борщів	Борщів	
		Скала	
		Мельниця	
	Копичинці	Копичинці	
		Хоростків	
		Гусятин	
Заліщики	Заліщики		
	Товсте		
Станіслав	Станіслав	Станіслав	
		Богородчани	
		Галич	
	Рогатин	Рогатин	
		Бурштин	
		Більшівці	
Надвірна	Надвірна		
Городенка	Городенка	Городенка	Перестало існувати в 1942 р.
	Тлумач	Тлумач	
		Отинія	
		Тесмениця	
Коломия	Коломия	Коломия	
		Печеніжин	
	Косів	Косів	
		Кути	
	Снятин	Заболотів	
		Снятин	
	Делятин	Делатин	
Калуш	Калуш		У 1943 р. приєднано до Станіславського
	Долина	Долина	
		Болегів	
		Рожнятів	
Стрій	Стрій	Стрій	
		Сколе	
	Жидачів	Жидачів	
		Миколаїв	
		Розділ	
		Журавно	
	Південна Бібрка	Південна Бібрка	
Ходорів			
Дрогобич	Дрогобич	Дрогобич	
	Борислав	Борислав	
Самбір	Самбір	Самбір	У 1943 р. приєднано до Дрогобицького
		Старий Самбір	
	Турка		
Садова-Вишня	Мостиська	Мостиська	
		Садова Вишня	
	Рудки	Рудки	
		Комарно	

Авторська розробка на основі джерел: [134, арк. 72-87; 398, с. 329; 544, с. 43].

Додаток В.3
Територіальні зміни дистрикту «Галичина» у складі
Генерал-губернаторства для захоплених польських територій

Джерело: [712].

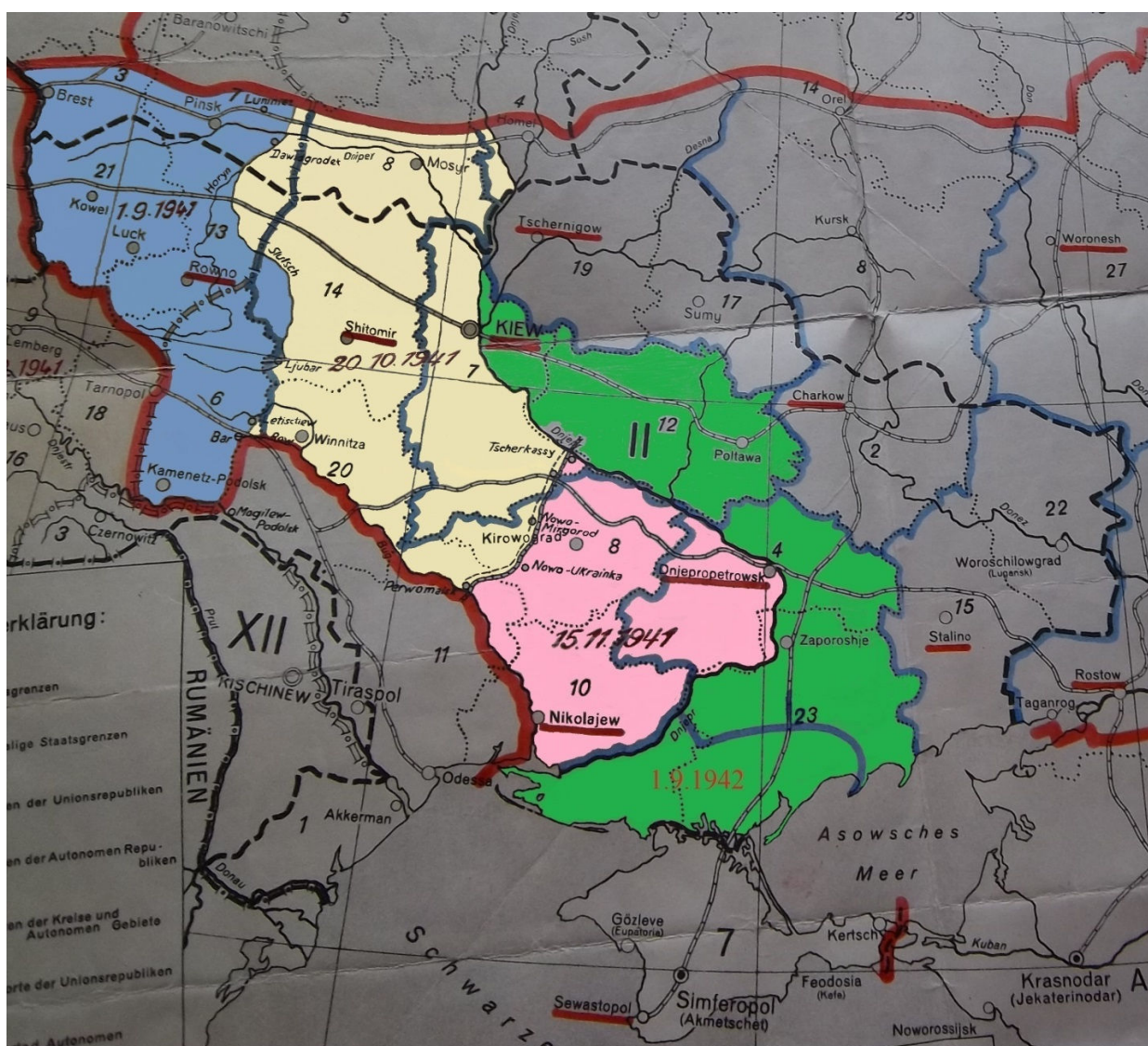
Додаток Д
Територія поширення німецької цивільної адміністрації під контролем
«Міністерства окупованих східних областей».

DEUTSCHE VERWALTUNG IM OSTEN - DER »GENERALPLAN OST«
12. Juli 1942

Джерело: [352, с. 348].

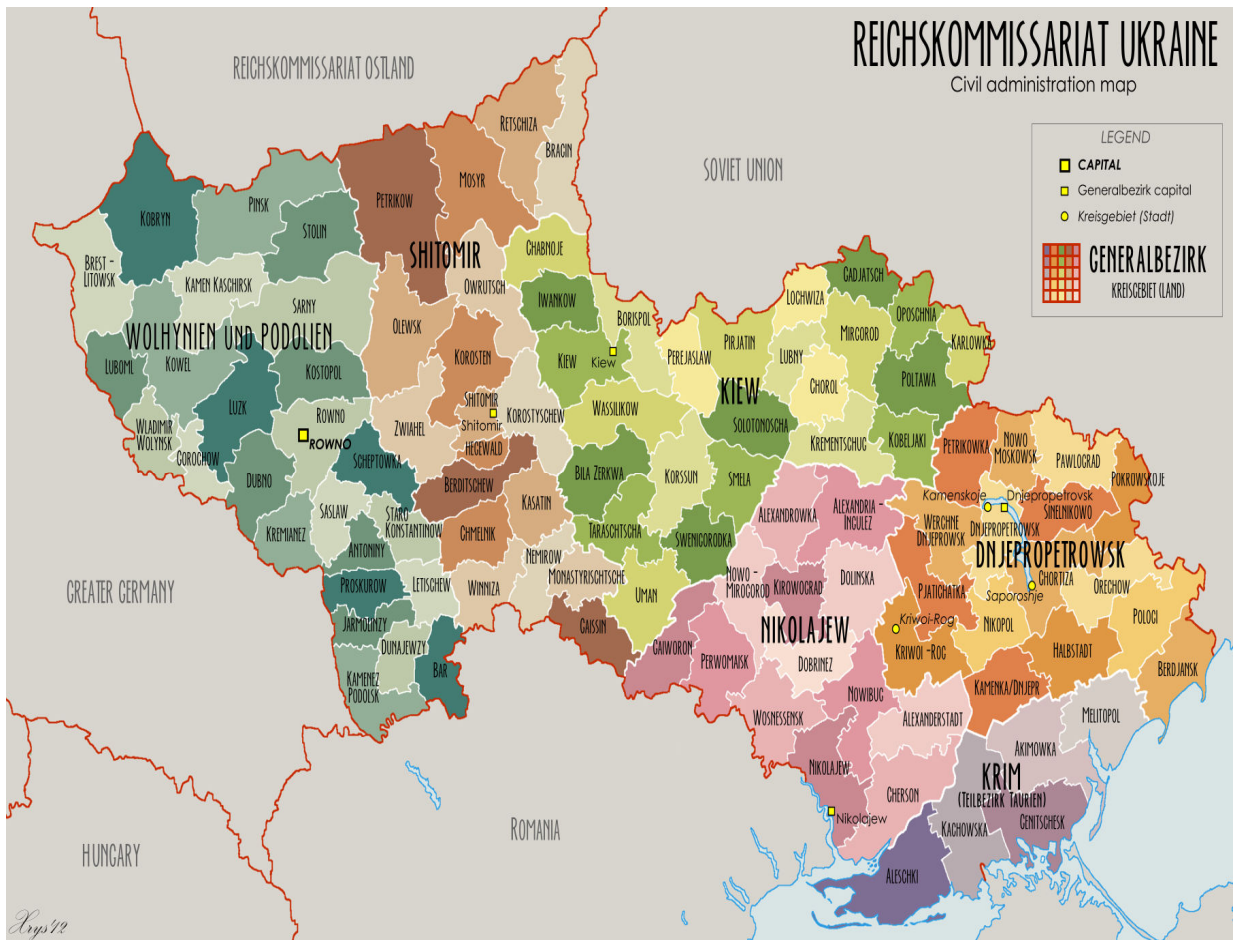
Додаток Е
Рейхскомісаріат «Україна»
Додаток Е.1 Формування території Рейхскомісаріату «Україна» 1941-1942 рр.

Джерело: [15, арк. 4].

Додаток Е.2 Адміністративно-територіальний поділ Рейхскомісаріату «Україна»

Джерело: [714].

Додаток Е.3
Адміністративний устрій Рейхскомісаріату «Україна» 1942–1943 рр.

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату «Україна» 1942-1943 рр.		
Генеральні округи	Гєбіти	Район
«Волинь-Поділля»	Антоніни	Антоніни
		Базалія
		Красилів
	Бар	Бар
		Яришів
		Муровані Курилиці
		Нова Ушиця
	Брест Литовськ	Брест Литовськ – місто
		Брест Литовськ – область
		Дамачава
		Маларита
		Матикали
		Жабінка
	Дубно	Дубно
		Демидівка
		Козин
		Млинів
		Острівець
		Радивілів
		Верба
	Дунаївці	Дунаївці
		Миньківці
		Солобківці
		Віньківці
	Горохів	Берестечко
		Горохів
		Локачі
		Озютичі
	Ярмолинці	Ярмолинці
		Городок
		Михалполь
		Сатанів
	Кам'янець-Подільський	Кам'янець-Подільський–місто
		Кам'янець-Подільський–область
		Оринин
		Смотрич
		Стара Ушниця
	Камінь-Каширський	Чемерівці
		Камінь-Каширський
		Любешів
	Кобрин (БРСР)	Морочне
		Антополь
		Береза Каргузька
		Драгічин
		Дивін
	Костопіль	Кобрин
		Березне
Деражне		
Костопіль		
Людвипіль		
	Степань	

	Ковель	Глоби
		Ковель–місто
		Ковель–область
		Маневичі
		Мазєєво
		Ратне
		Заболоття
		Седлище
		Турійськ
	Кременець	Катеринівка
		Кременець
		Ланівці
		Почаїв
		Шумськ
		Вишнівець
	Летичів	Дережня
		Летичів
		Меджибіж
		Вовковичі
Любомль	Головне	
	Любомль	
	Шацьк	
Луцьк	Ківерці	
	Колки	
	Луцьк–місто	
	Луцьк–область	
	Оливка	
	Піддубці	
	Рожище	
	Сенькевичівка	
	Торчин	
	Цумань	
Пінськ (БРСР)	Іванава	
	Лунінец	
	Пінськ–місто	
	Пінськ–Схід	
	Пінськ–Південь	
Проскурів	Фельштин	
	Проскурів–місто	
	Проскурів–область	
	Чорний острів	
	Волочинськ	
Рівне	Олександрія	
	Гоща	
	Клевань	
	Корець	
	Межиріччі	
	Острог	
	Рівне–місто	
	Рівне–область	
	Здолбунів–місто	
	Зболбунів–область	
	Турчин	
Сарни	Дубровиця	
	Клесів	
	Рафалівка	
	Рокитне	
	Сарни	
	Володимирець	
Ізяслав	Ляховці	

		Плужне
		Ізяслав
		Теофіополь
	Шепетівка	Березів
		Полонне
		Шепетівка
		Славута
	Старокостянтинів	Гриців
		Остропіль
		Стара Синява
		Старокостянтинів
	Столін (БРСР)	Березово
		Давид Городок
		Столін
		Візацьк
	Володимир-Волинський	Порицьк
Устилуг		
Верба		
Володимер-Волинський-місто		
Володимер-Волинський-область		
«Житомир»	Бердичів	Андрушевка
		Бердичів-місто
		Бердичів-область
		Іванопіль
	Брагін (БРСР)	Брагін
		Комарин
		Лосв
	Ємільчине	Бариші
		Ємільчине
		Городниця
	Гайсин	Джулінка
		Гайсин
		Теплик
	Хегельвальд	
	Іллінці	Іллівці
		Липовець
		Плисків
	Єльськ (БРСР)	Наровля
		Ельськ
	Калинівка	Калинівка
		Комсомольське
		Уланів
	Козятин	Козятин
		Погребище
		Самгородок
	Коростень	Володарськ-Волинськ
		Коростень-місто
		Коростень-область
		Чоповичі
	Коростишів	Брусилів
		Корнин
		Коростишів
Ласковичі (БРСР)	Ласковичі	
	Туров	
Літин	Браїлів	
	Хмільник	
	Літин	
Монастирище	Дашів	
	Монастирище	
	Оратів	

	Мозир (БРСР)	Калінкавичі	
		Мозир	
	Немирів	Немирів	
		Ситківці	
		Вороновиця	
	Олевськ	Лугни	
		Олевськ	
		Совечне	
	Овруч	Базар	
		Народичі	
		Овруч	
	Петриков (БРСР)	Петриков	
		Житковичі	
	Радомишль	Малин	
		Потіївка	
		Радомишль	
	Речица (БРСР)	Хойники	
		Речица	
		Василевичі	
	Ружин	Попільня	
		Ружин	
		Вчорайше	
	Житомир	Житомир–місто	
		Житомир–область	
		Троянів	
		Черняхів	
	Чуднів	Любар	
		Романів	
		Чуднів	
	Вінниця	Вінниця–місто	
		Вінниця–область	
		Турбів	
	Цвігель (Новоград-Волинський)	Баранівка	
		Ярунь	
		Довбиш	
		Цвігель (Новоград-Волинський) – область	
		Цвігель (Новоград-Волинський) – місто	
	«Київ»	Біла Церква	Біла Церква
			Рокитне
			Сквира
			Узин
			Великополовецьке
			Володарка
		Бориспіль	Бориспіль
			Бровари
			Вища Дубечня
		Хорол	Хорол
Оболонь			
Покровська Багачка			
Семенівка			
Гадяч		Гадяч	
		Петрівка	
		Роменська	
		Зіньків	
Іванків		Димер	
		Іванків	
		Розважів	
Карлівка		Карлівка	
		Машівка	
		Чутове	

Київ–місто	Київ–місто
Київ–область	Бородянка
	Буча
	Святошино
	Макарів
Кобеляки	Кишеньки
	Кобеляки
	Козельщина
Корсунь	Богуслав
	Канів
	Корсунь
	Лисянка
	Миронівка
Кременчук	Голобине
	Градизьк
	Кременчук
	Великі Кринки
Лохвиця	Лохвиця
	Сенча
	Чорнухи
Лубни	Лазірки
	Лубни
	Заріг
Миргород	Комишня
	Миргород
	Велика Багачка
Опішня	Диканька
	Котельва
	Опішня
Переяслав	Баришівка
	Березань
	Переяслав
Пирятин	Драбів
	Гребінка
	Ковалівка
	Яготин
	Пирятин
	Згурівка
Полтава	Нові Санжари
	Полтава–місто
	Полтава–область
	Решетилівка
	Нехвороща
Сміла	Сміла
	Черкаси
	Воронцово
Золотоноша	Гельмязів
	Іркліїв
	Золотоноша
	Чорнобай
Звенигородка	Катеринопіль
	Мокра Калігорка
	Шпола
	Вільшана
	Звенигородка
Тараща	Буки
	Жашків
	Ставище
	Тараща
	Тетіїв

	Умань	Бабанка
		Христинівка
		Ладжинка
		Маньківка
		Тальне
		Умань
	Васильків	Фастів
		Гребінки
		Кагарлик
		Обухів
		Ржищев
Васильків		
«Миколаїв»	Велика Олександрівка	Велика Олександрівка
		Березнегувате
		Крона
		Нововоронцовка
	Олександрія	Інгулець
		Ново-георгієвськ
		Онуфріївка
		Знаменка
	Олександрівка	Олександрівка
		Єлисаветградка
		Камянка
		Чигирин
	Бобринець	Бобринець
		Рівне
		Устинівка
		Вітязівка
	Херсон	Білозерка
		Берислав
		Херсон–місто
		Херсон–область
		Калінінське
		Снігурівка
	Долинська	Нова Прага
		Долинська
		Новгородка
		Петрове
	Гайворон	Гайворон
		Голованівка
		Новоархангельськ
		Побузьке
	Кіровоград	Аджамка
		Велика Виска
		Кіровоград
		Компаніївка
	Миколаїв	Миколаїв–місто
		Миколаїв–область
		Нова Одеса
		Привільне
	Новий Буг	Баштанка
		Казанка
		Новий Буг
		Володимирівка
Первомайск	Благодатне	
	Добровеличівка	
	Вільшанка	
	Первомайськ-місто	
	Первомайськ-область	
	Піщаний Брід	

		Пішковка
	Вознесенськ	Арбузинка
		Братське
		Сланець
		Вознесенськ
«Дніпропетровськ»	Бердянськ	Андруївка
		Бердянськ
		Ногайськ
	Хортиця	Хортиця
		Червоноармійськ
		Новомиколаївка
	Дніпропетровськ–місто	Дніпропетровськ–місто
	Дніпропетровськ–область	Солоне
		Дніпропетровськ–область
	Молочанськ	Великий Томак
		Михайлівка
		Василівка
	Кам'янка-Дніпровська	Велика Білозерка
		Велика Лепетиха
		Кам'янка-Дніпровська
	Дніпродзержинськ – місто	Дніпродзержинськ – місто
	Кривий Ріг – місто	Кривий Ріг – місто
	Кривий Ріг – область	Широке
		Апостолове
		Кривий Ріг
	Нікополь	Нікополь
		Томаківка
	Новомосковськ	Новомосковськ
		Перещепине
	Оріхів	Гуляй Поле
		Новозлатопіль
		Оріхів
	Павлоград	Юріївка
		Павлоград
		Петропавлівка
	Петриківка	Котовка
		Магдалинівка
		Петриківка
Царичанка		
Покровське	Межова	
	Покровське	
Пологи	Куйбишево	
	Пологи	
	Чернігівка	
Запоріжжя–місто	Запоріжжя–місто	
Синельникове	Васильківка	
	Синельникове	
Верхньодніпровськ	Криничанськ	
	Щорськ	
	Верхньодніпровськ	
«Таврія»	Якимівка	Якимівка
		Іванівка
		Нижні Сірогози
		Веселе
	Цюрупинськ	Цюрупинськ
		Гола Пристань
		Скадавськ

	Генічеськ	Новотроїцьке
		Сиваське
		Генічеськ
	Каховка	Горностаївка
		Каланчак
		Чаплинка
		Каховка
	Мелітополь	Мелітополь—місто
		Мелітополь—область
		Нововасилівка
Приазовське		

Джерело: [5, арк.1-4].

Додаток Ж
«Зона військової адміністрації» вермахту на території України
Додаток Ж.1 «Зона військової адміністрації» станом на 1942-1943 рр.
(після максимального розширення Рейхскомісаріату «Україна»)

Джерело: [529, с. 87].

Додаток Ж.2
Територіальний поділ східноукраїнських областей, які протягом
1942-1943 рр. перебували в «зоні військової адміністрації»

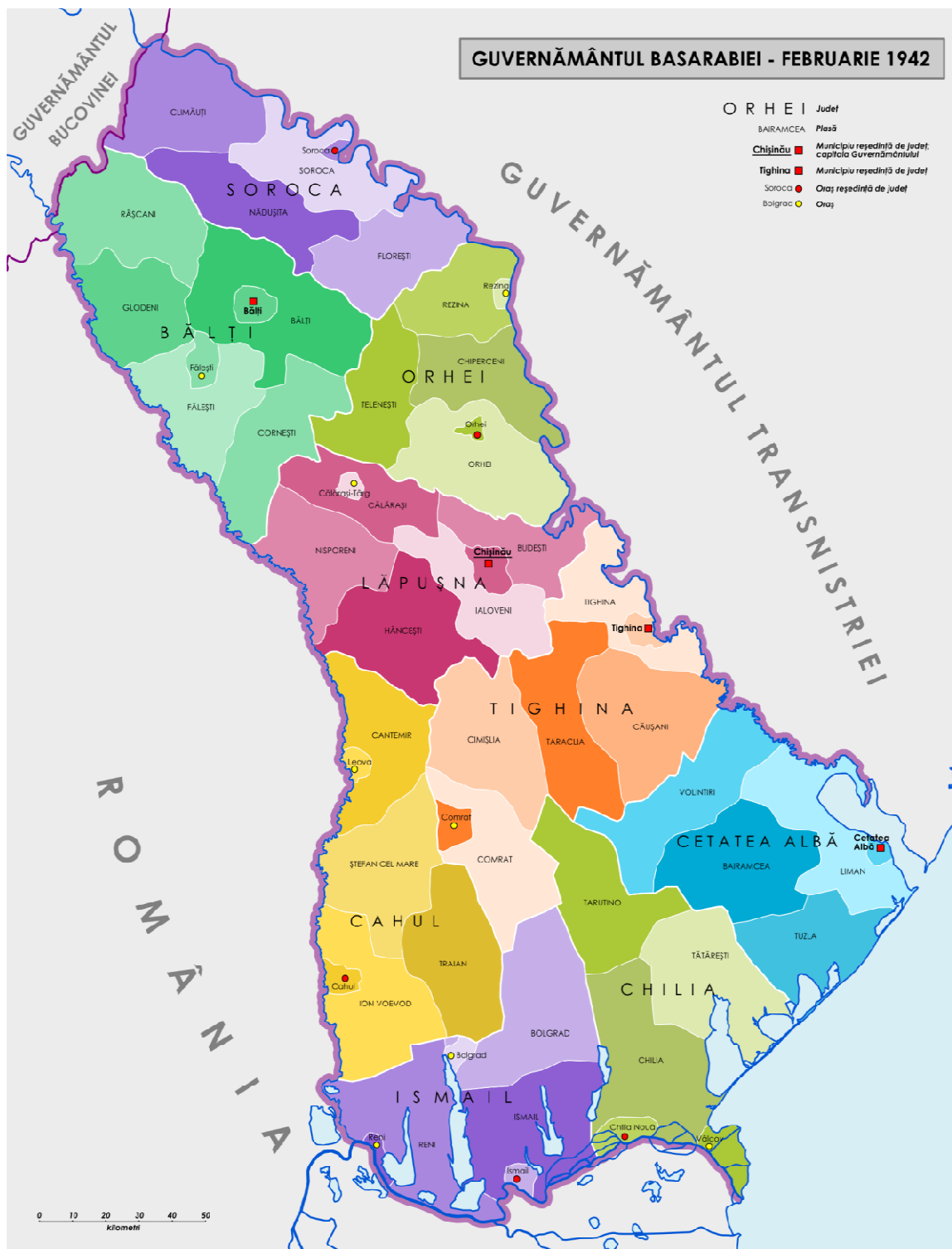
Територіальний поділ східноукраїнських областей, які у 1942–1943 рр. перебували у зоні військової адміністрації вермахту		
Харківська область		
№	Гєбіти	Крайси
1.	Богодухів	Краснокутський
		Коломацьки,
		Богодухівський
		Валківський крайси
2.	Красноград	Красноградський
		Зачепилівський
		Кегичівський
		Сахновщанський
3.	Харків	Харківський
		Золочівський
		Липецький
		Дергачівський
4.	Зміїв	Зміївський
		Ново-водолазький
		Старовірівський
		Олексіївський
5.	Лозова	Лозівський
		Близнюківський
		Барвінівський
6.	Чугуїв	Чугуївський
		Старо-Салтівський
		Печенізський
7.	Ізюм	Ізюмський
		Балаклійський
		Петриківський
		Савинський
8.	Вовчанськ	Вовчанський
		Ольховатський
		Велико-Бурлукський
9.	Куп'янськ	Куп'янський
		Шевченківський
		Дворичанський
		Боровський
Сумська область		
№	Гєбіти	Райони
1.	Шостка	Шостка
		Ямпіль
		Середина-Буда
		Новгород-Сіверський
2.	Глухів	Глухів

		Есмань
		Шалигине
3.	Конотоп	Конотоп
		Кролевець
		Дубов'язівка
4.	Ворожба	Ворожба
		Путівль
		Буринь
		Ульянівка
5.	Суми	Суми
		Хотінь
		Миропілля
		Краснопілля
6.	Ромни	Ромни
		Сміле
		Талалаївка
		Глинськ
		Липова Долина
		Недригайлівка
7.	Лебедин	Лебедин
		Шепетівка
		Шпилівка
8.	Охтирка	Охтирка
		Тростянець
		Грунь
		Велика Писарівка
Ворошиловградська область		
№	Округи	Райони
1.	Белокуракинський	Белокуракинський
		Белолуцький
		Ново-Псковський
2.	Беловодський	Беловодський
		Марковський
		Меловський
3.	Ворошиловський	Кагановичський
		Серговський
		Славносербський
		Городищенський
		Ворошиловський
		Іванівський
		Краснолучський
4.	Ворошиловградський	Ворошиловградський,
		Успенський
		Верхне-Тепловський
		Станично-Луганський
		Олександрівський
5.	Свердловський	Свердловський
		Ново-Светловський
		Краснодонський
		Боково-Антрацитівський
		Ровеньковський
6.	Сватовський	Сватовський
		Мостковський
		Рубежанський

		Лисичанський
7.	Старобельський	Старобельський
		Євгугський
		Ново-Айдарський
		Ново-Астраханський
8.	Троїцький	Троїцький
		Покровський
		Нижне-Дунайський
		Лозно-Олександрівський

Авторська розробка на основі джерел: [348, с. 6; 586, с. 107; 595, с. 582].

Додаток 3
Губернаторство «Бессарабія»
Додаток 3.1 Адміністративно-територіальний поділ
губернаторства «Бессарабія»

Джерело: [713].

Додаток 3.2
Адміністративний устрій губернаторства «Бессарабія»

Адміністративний устрій губернаторства «Бессарабія»			
№	Жудети	Пласи	Примітки
1.	Сорока	Сорока	Жудети, утворені з території Молдавської РСР
		Флоршеть	
		Клімеуць (Ліпнік)	
		Надусіта (Дрокія)	
2.	Бельці	Бельці	
		Корнешти	
		Фелешть	
		Глодень	
		Ришкань	
3.	Оргіїв	Кіперчень	
		Оргіїв	
		Резина	
		Теленешти	
4.	Лепушана	Будешть (Кишинів)	
		Калараш	
		Хинчешти	
		Яловень	
		Ніспорень	
5.	Бендери	Каушанського	
		Комраті	
		Чимішлія	
		Тараклія	
		Бендери	
6.	Кагул	Кантемір (Леова)	
		Іон Воевод (Кагул)	
		Штефан Марє	
		Траян (Тараклії)	
7.	Ізмаїл	Рені	Жудети, створені із території Ізмаїльської області Української РСР
		Шикирли-Китай	
		Ізмаїл	
		Болград	
8.	Кілікія	Татарешті	
		Тарутино	
		Кілікія Нова	
9.	Чегая Албе	Байрамча	
		Лиман (Чегая Албе)	
		Волонтир	
		Тузла	

Авторська розробка на основі джерел: [150, арк. 13; 152, арк. 2; 156, арк. 73].

Додаток К
Губернаторство «Буковина»
Додаток К.1 Адміністративно-територіальний поділ
Північної Буковини в складі губернаторства «Буковина»

Додаток К.2
Адміністративний устрій губернаторства «Буковина»

Адміністративний устрій губернаторства Буковина					
№	Жудети	Пласи	Примітки		
1.	Хотин	Кельменці	Пласи, утворені з української території		
		Хотин			
		Суліта (Новоселиця)			
				Ліпкань	Включали до свого складу північні райони Молдавської РСР
				Брічень	
				Сокиряни	
2.	Чернівці	Чернівці	Жудети, створені на українській території		
		Кіцмань			
		Заставна			
3.	Сторожинець	Сторожинець			
		Вашківці			
		Вижниця			
4.	Дорогой	Деребани (Ласкар)	Жудет, утворений із румунської території		
		Дорогой			
		Савень			
		Герца	Пласа включала українські території		
5.	Радауци	Радауци (Стефан Вода)	Пласа створена з румунської території		
		Селятин	Пласи включали українські території		
		Сірет			
6.	Сучава	Солка	Жудети, створені на румунській території		
		Сучава			
7.	Камплуг	Камплуг-Молдовенський			
		Варта-Дорей (Дорна)			
		Гура-Хоморулуй			

Авторська розробка на основі джерел: [178, арк. 2-19].

Додаток Л
Губернаторство «Транснiстрiя»
Додаток Л.1 Адмiнiстративно-територiальний подiл губернаторства
«Транснiстрiя»

Джерело: [715].

Додаток Л.2
Адміністративний устрій губернаторства «Трансністрія»

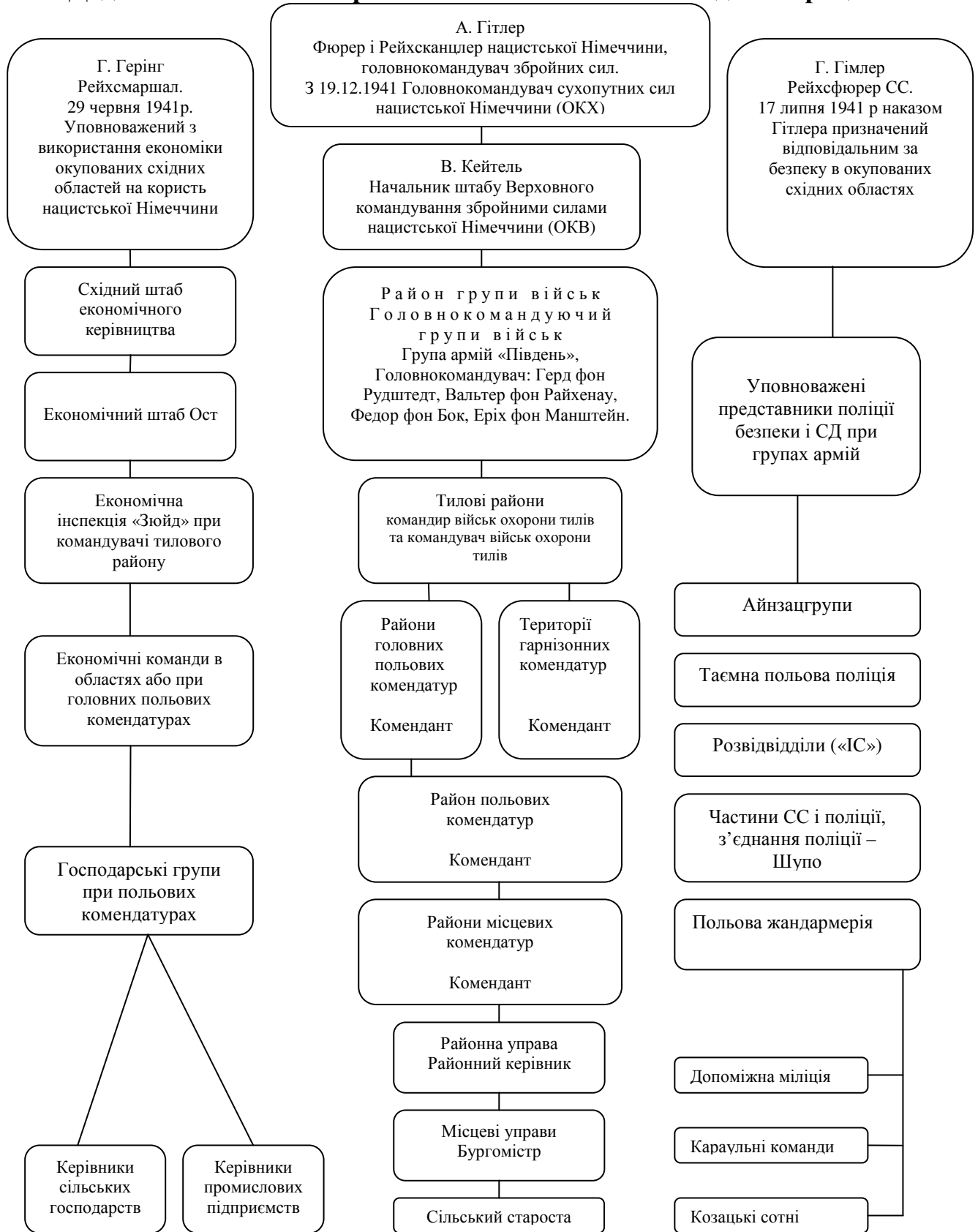
Адміністративний устрій губернаторства «Трансністрія»			
№	Жудці	Райони	Примітки
1.	Ананіїв	Ананіїв	
		Щиряєво	
		Корнієва (Петрівка)	
		Троїцьке	
		Валя Гоцілуй	
2.	Балта	Балта	
		Саврань	
		Ольгополь	
		Піщана	
		Ободівка	
		Чечельник	
3.	Березівка	Березівка	
		Ландау (Широколанівка)	
		Мостове	
		Веселинове	
4.	Голта	Криве Озеро	Жудці, створені на території Української РСР
		Доманівка	
		Голта	
		Любашівка	
		Врадіївка	
5.	Жугастру	Ямпіль	
		Чернівці	
		Крижопіль	
		Томашпіль	
6.	Могилів	Копайгород	
		Красне	
		Яришів	
		Шаргород	
		Станіславчик	
		Жмеринка	
7.	Одеса	Одеса	
		Іванівка	
		Антоно Кодинцівський	
		Благоєве	
8.	Очаків	Очаків	
		Красне	
		Варварівка	
9.	Овідіополь	Овідіополь	
		Біляєвка	
		Францфельд	
10.	Тульчин	Тульчин	
		Брацлав	
		Шпиків	
		Тростянець	

11.	Дубосари	Дубосари	Райони, утворені на території Молдавської РСР
		Григоріополь	
		Чорна	Райони, утворені на території Української РСР
		Красні Окни	
		Захарієвка	
12.	Рибниця	Рибниця	Райони, утворені на території Молдавської РСР
		Каменка	
		Кодима	Райони, утворені на території Української РСР
		Пішанка	
		Бірзула	
13.	Тираспіль	Тираспіль	Райони, утворені на території Молдавської РСР
		Слобозія	
		Роздільна	Райони, утворені на території Української РСР
		Цебріково	
		Горсулова	

Джерело: [145, арк. 1-15].

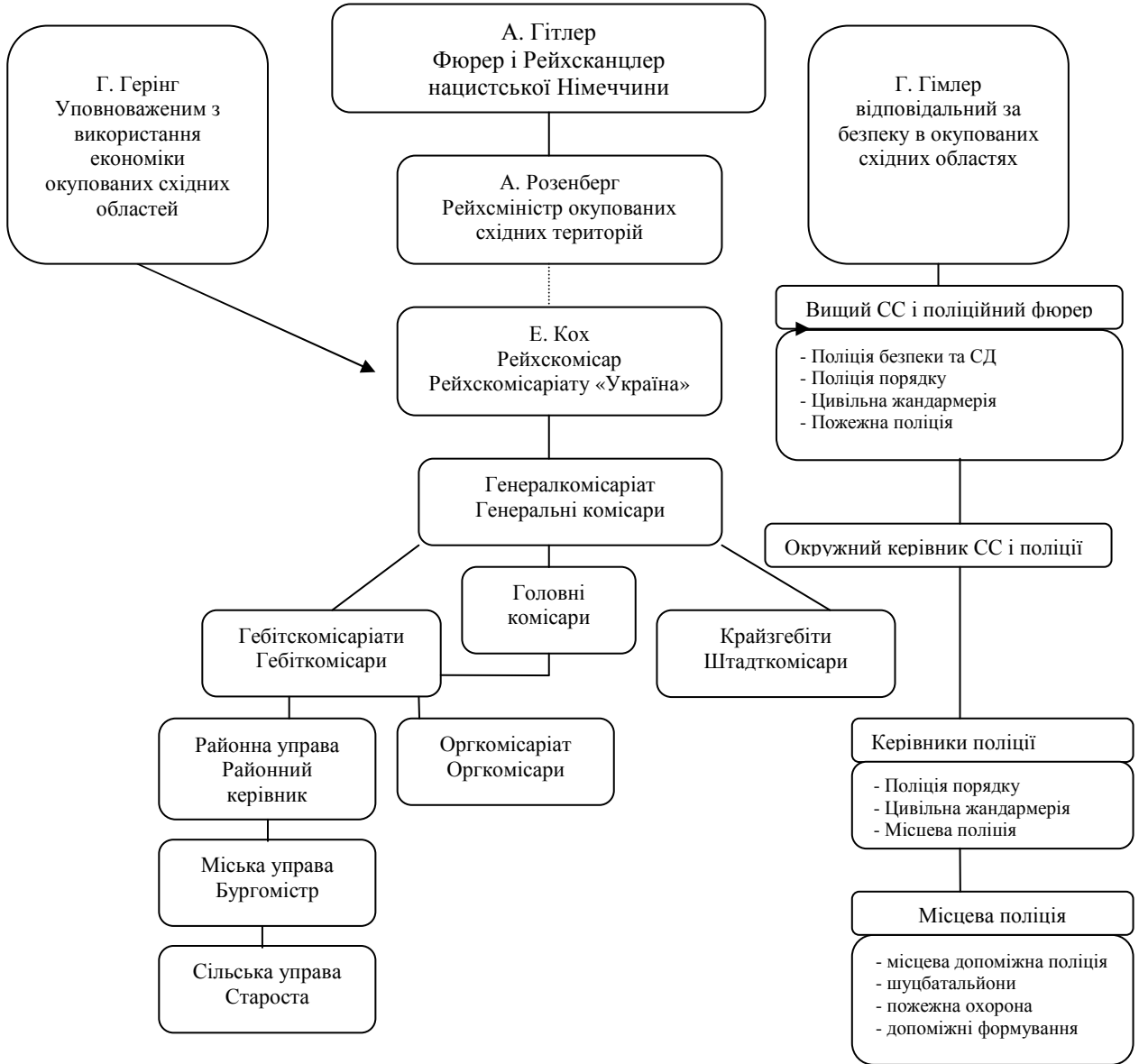
Додаток М

Організація управління в адміністративно-територіальних одиницях Додаток М.1 Схеми Управління в «Зоні військової адміністрації»

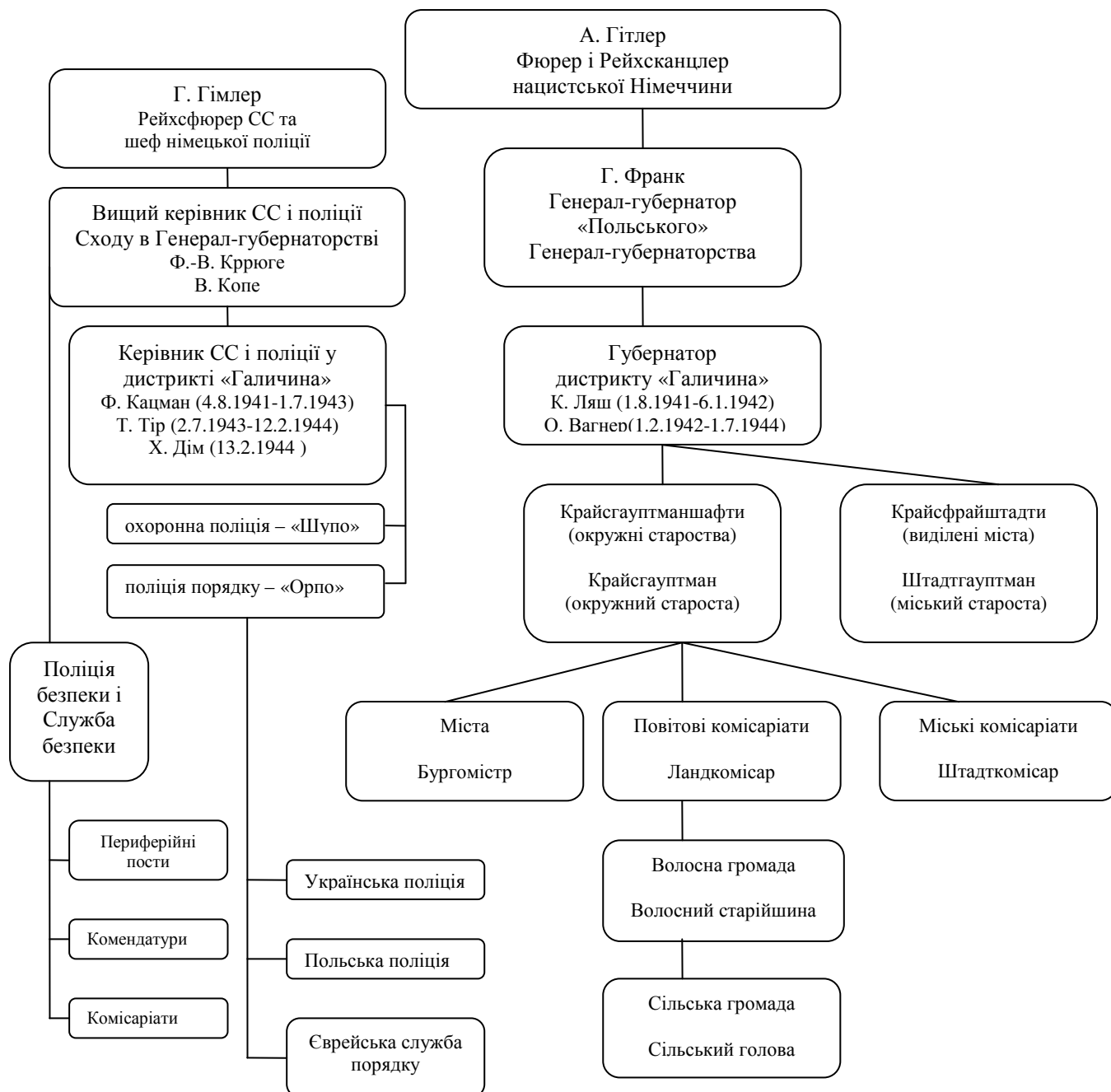
Авторська розробка на основі джерел: [76, арк. 2–18; 437, с. 149].

Додаток М.2 Схема Управління в Рейхскомісаріаті «Україна»

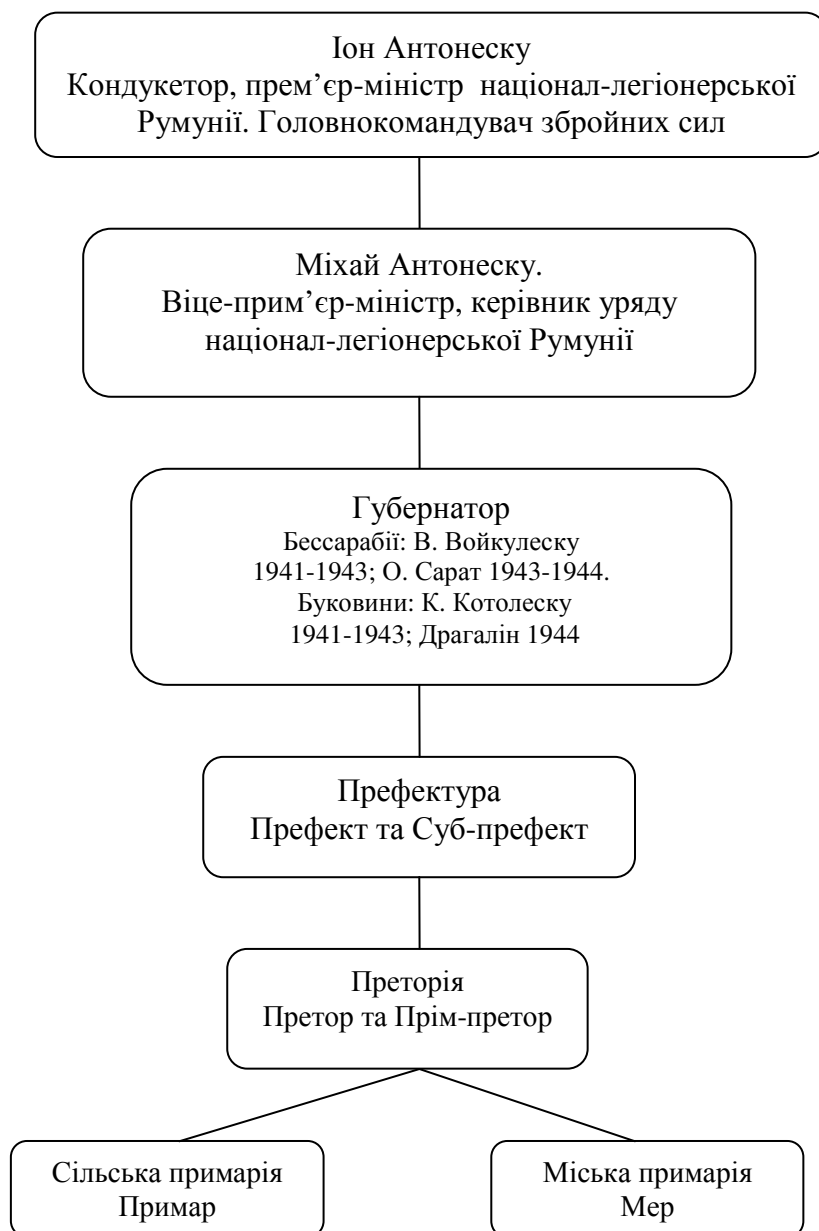
Авторська розробка на основі джерел: [48, арк. 6–9; 88 арк. 49].

Додаток М.3 Схема Управління в дистрикті «Галичина»

Авторська розробка на основі джерел: [113, арк.1–4; 121, арк. 1–24; 132, арк. 1–21; 264, с. 399–404].

Додаток М.4
Схема Управління в губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина»

Схема складена на основі джерел: [160, арк. 1–2; 181, арк. 1–6].

Додаток М.5
Схема Управління в губернаторстві «Трансністрія»

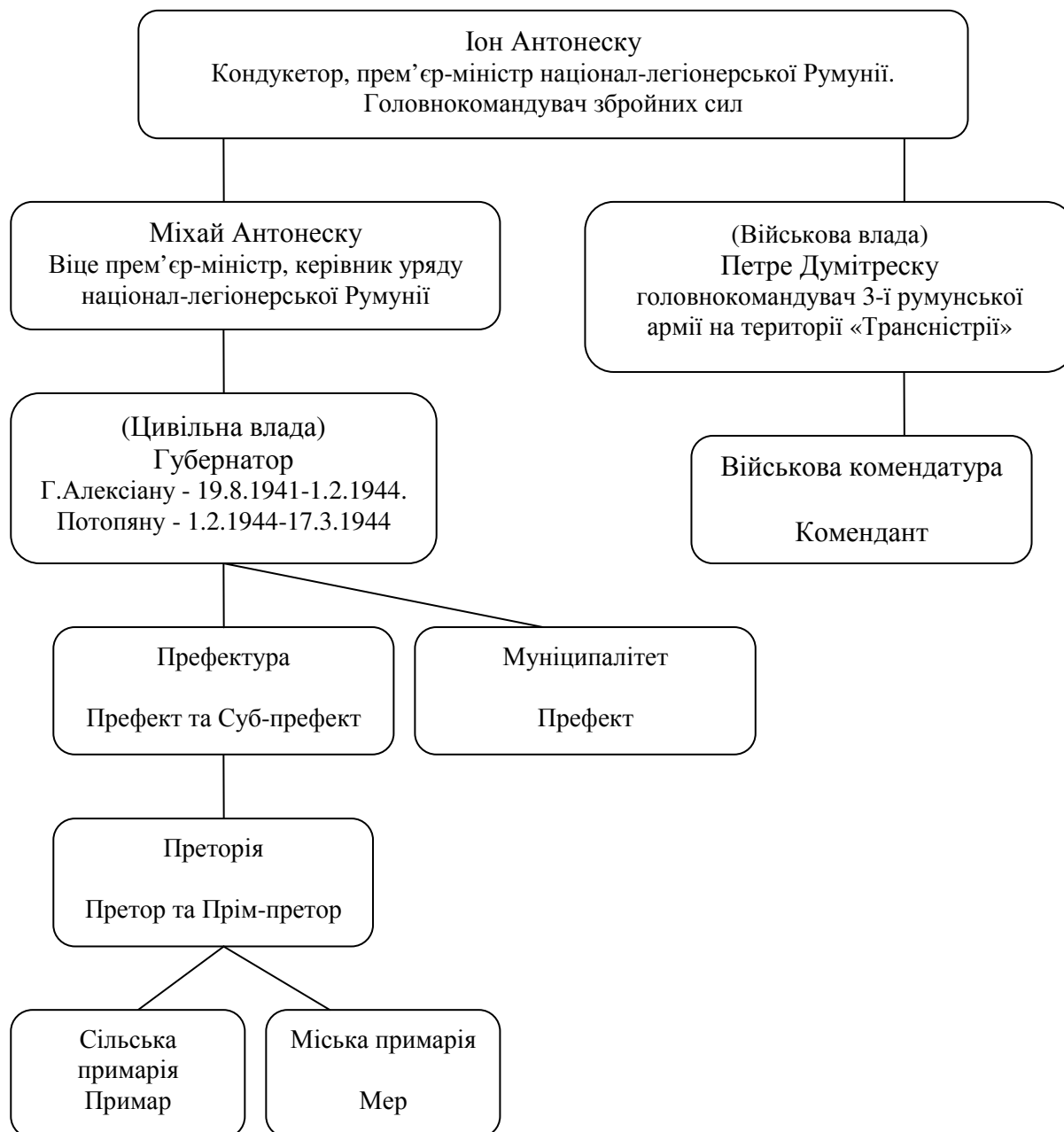

Схема складена на основі джерел: [91, арк. 189–192; 96, арк. 32–34].

Додаток М.6
Схема Організація управління Одеського муніципалітету

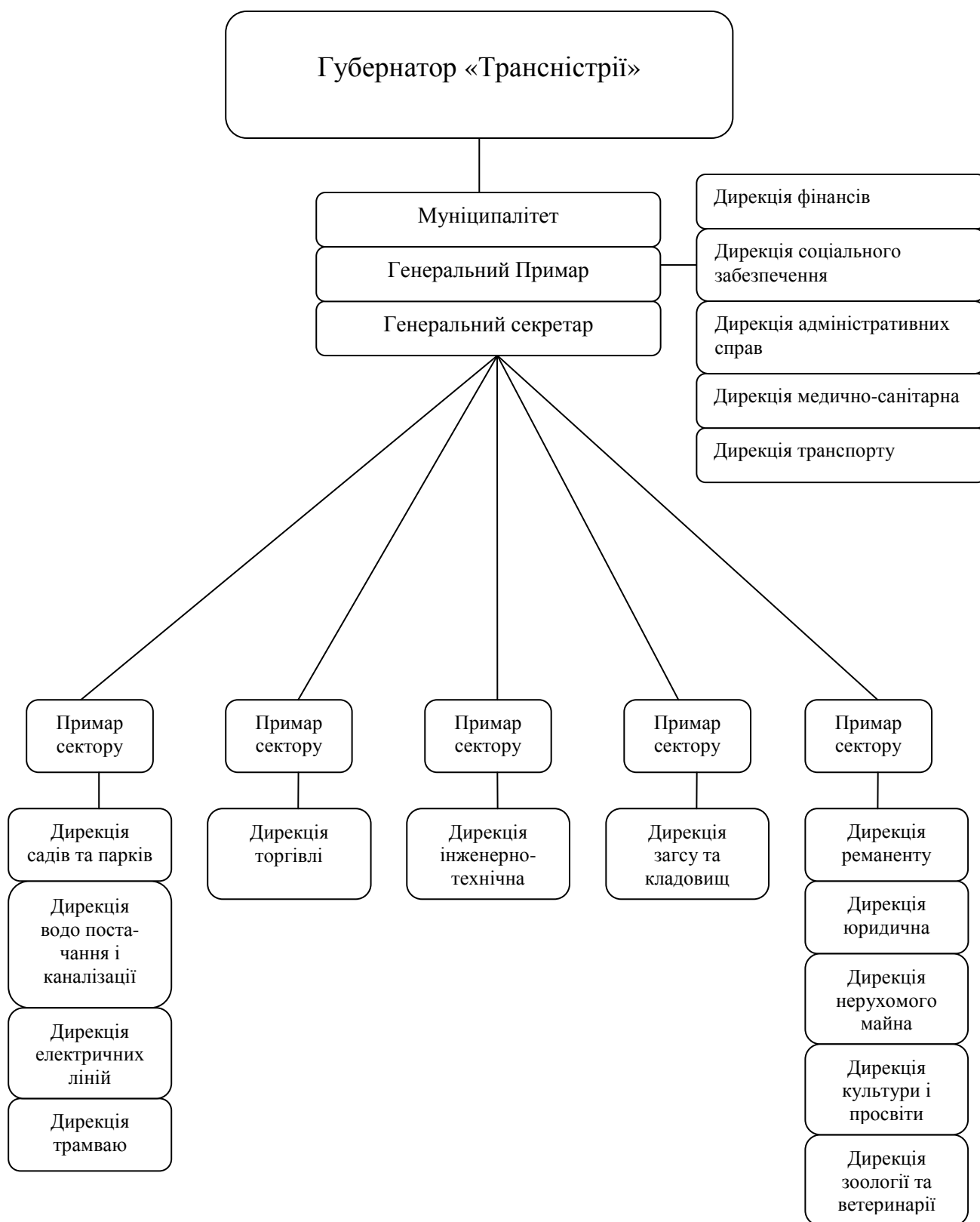

Схема складена на основі джерел: [21, арк. 36; 85, арк. 1–3].

Додаток Н
Грошові системи адміністративно-територіальних одиниць України

№	Назва адміністративно-територіальної одиниці	Основна грошова одиниця та курс обміну відносно рубля.	Інші грошові одиниці що мали поширення на даній території
1.	Зона військової адміністрації на території України	1.Білеті імперських кредитних кас в рейхсмарках (окупаційна марка) Курс обміну: 1 окупаційна марка = 10 рублям 2. Радянські рублі та червонці	1. Рейхсмарки. 2. Рентні марки. Курс обміну: 1 марка = 10 рублям. На чорному ринку: 1 марка = 20 рублям 3. Спеціальні платіжні засоби для військ вермахту
2.	Рейхскомісаріат «Україна»	до 25 липня 1942 р.: 1.Окупаційна марка Курс обміну: 1 окупаційна марка = 10 рублям 2. Радянські рублі та червонці Після 25 липня 1942 р.: 1. Карбованець центрального емісійного банку України Курс обміну: 1 карбованець = 1 рублю 2. Радянські рублі номіналом 1 і 3 та радянська розмінна монета	1. Рейхсмарки. 2. Рентні марки. Курс обміну: 1 марка = 10 рублям 3 25 липня 1942 р. 1 марка = 10 карбованцям
3.	Дистрикт «Галичина»	до 25 серпня 1941 р.: 1.Окупаційна марка. Курс обміну: 1 окупаційна марка = 10 рублям 2. Радянські рублі та червонці з 25 серпня 1941 р.: 1. Злотий Польського емісійного банку (краківський злотий) Курс обміну: 1 злотий = 5 рублям	1. Рейхсмарки 2. Рентні марки Курс обміну: 1 марка = 2 злотим
4.	Губернаторства «Буковина» та «Бессарабія»	до вересня 1941 р. 1.Радянські рублі та червонці 2. Лей Румунського національного банку Курс обміну: 1 лея = 6 рублям після вересня 1941 р. Лей Румунського національного банку	1.Рейхсмарки 2. Рентні марки Курс обміну: 1 марка = 60 леям

5.	Губернаторство «Трансністрія»	<p>до 19 серпня 1941 р.:</p> <p>1.Радянські рублі та червонці 2. Окупаційна марка Курс обміну: 1 окупаційна марка = 10 рублям</p> <p>3. Лей Румунського національного банку Курс обміну: 1 лея = 6 рублям</p> <p>з 19 серпня 1941 р.:</p> <p>1.Окупаційна марка Курс обміну: 1 окупаційна марка = 20 рублям</p>	<p>1.Рейхсмарки 2. Рентні марки 3. Лей Румунського національного банку. Курс обміну: 1 марка = 60 леям</p>
----	----------------------------------	---	--

Авторська розробка на основі джерел: [62, арк. 131; 69, арк. 86; 182, арк. 2–3; 210, с. 84; 213, с. 32–33; 527, с. 136].

Додаток П
Промисловість адміністративно-територіальних одиниць
Додаток П.1 Промислові підприємства України під «опікою» німецьких
монополій та фірм

Рейхскомісаріат «Україна»		«Зона військової адміністрації»	
Назва фірми або монополії	Підприємство	Назва фірми або монополії	Підприємство
«Штальверке-Брауншвейг»	«Запоріжсталь», «Дніпросталь» та завод феросплавів	«Дортмуд-Хьордерхюттенферейн АГ»	Металургійний завод ім. С. Орджонікідзе в Єнакієво, частина металургійного заводу в Сталіно
«Гютенверк» та «ШВО»	Металургійний завод ім. Джержинського	«Гутехоффнунге-Хютте Оберхаузен АГ Верк Штеркраде»	Машинобудівний завод в Краматорську
«Браун Бовери уинд К»	Завод ім. Ворошилова в Дніпропетровську	«Фрідріх Крупп АГ Ф.А.Х»	Металургійні заводи I і II «Азовсталь» трубопрокатний завод ім. Куйбишева у Маріуполі
«К.Х.Юхо»	заводи Нікополя	«Фрідріх Крупп АГ»	Машинобудівний завод у Краматорську
«АГ кольорових металів Німеччини»	Дніпропетровський алюмінієвий та магнієвий заводи	«Хьош АГ»	Металургійний завод у Макіївці
«Сіменс-Шукерт»	Київський завод «Укркабель»	«Гутехоффнунге-Хюттег АГ»	Металургійний завод у Краматорську
		«Кльокнерверке АГ»	Металургійний завод у Константинівці

Авторська розробка на основі джерел: [376, с. 61–62; 436, с. 221–228].

Додаток П.2
Стан промисловості в губернаторстві «Трансністрія»

Промисловість «Трансністрії» станом на жовтень 1942 р.			
	Кількість підприємств до війни	Не пошкоджені у жовтні 1941 р.	Всього в експлуатації
Млини	409	40	351
Маслобійні	101	12	88
Маслоспінення	487	214	273
Переробка молока	43	1	41
Бійні	5	1	4
Цукрові заводи	19	0	12
Горілчані заводи	7	0	7
Консервні заводи	10	0	5
Заводи з виготовлення фруктових варень	19	5	14
Текстильні підприємства	16	0	13
Мило і виробництво шкіри	44	3	33
Будівельні матеріали	61	4	42
Металообробні підприємства	61	2	27
Електростанції	104	9	64
Виробництво паперу і картону	8	0	4
Друкарні	27	0	19

Джерело: [263, с. 37; 648, с. 126].

Додаток Р
Освітні заклади адміністративно-територіальних одиниць

<i>Типи освітніх закладів адміністративно-територіальних одиниць створених на території окупованої України в 1941-1944 рр.</i>					
Адміністративно-територіальна одиниця	Нижча освіта	Середня освіта	Вища освіта	Професійна освіта	Релігійна освіта
Дистрикт «Галичина»	Народна школа	Гімназія Семинарія	Квітень 1942 р. відкрито: Медичний, Ветеринарний, Фармацевтичний, Технічний, Сільськогосподарський інститути. Пізніше назву змінити на державні фахові курси	Сільськогосподарські школи. Ремісничі школи. Торгівельні школи. Школи домашнього господарства.	Богословська академія в. м. Львів. Греко-католицької церкви
Рейхскомісаріат «Україна»	Початкова 4-х річна школа	до. 24.10.1942 Середні школи Семирічки. Гімназії.	3 січня 1942 р. відкрито: Медичний, Педагогічний інститути в м. Вінниця. Сільськогосподарський інститут в м. Житомир. Технічний, Транспортний, Сільськогосподарський в м Дніпропетровськ. Медичний інститут в м. Київ.	Ремісничі та професійні курси. Підготовчі школи. Навчальні майстерні. Професійні школи. Училища. Технікуми.	Духовна семінарія в м. Кременець. Богословські курси в містах: Луцьк, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Полтава, Кам'янець- Подільський.

Зона військової адміністрації	Народна школа (4 класи)	Гімназії. Семирічки Середні школи	Сільськогосподарський інститут Лівобережної України, м. Харків. Художній інститут м. Харків. Учительський інститут м. Чернігів Медичні курси м. Юзівка Сільськогосподарські курси м. Ворошиловград	Технічні ремісничі школи. Ремісничі школи. Ремісничі кравецькі школи. Сільськогосподарські школи. Художні ремісничі школи.	Богословські курси в. м. Харків
Губернаторство «Буковина»	Початкова школа	Гімназія Ліцей			
Губернаторство «Бессарабія»	Початкова школа	Гімназія Ліцей			
Губернаторство «Трансністрія»	Початкова школа	Ліцей	Одеський університет Аграрний інститут Академія мистецтв Одеська Консерваторія	Училище Технікум Технічна школа	Дубосарська семінарія. Одеська семінарія. Школи для викладачів Катехізісу.

Авторська розробка на основі джерел: [249, с. 368; 338, с. 41–65; 399, с. 168-216; 431, с. 84–121; 452, с. 421; 490, с. 89; 520, с. 176–179; 534, с. 106–108; 543, с. 90; 544, с. 53–55; 562, с. 97–99; 564, с. 20–22; 596, с. 61; 668, с. 11–12; 669, с. 92–115].

Додаток С
Окупаційна періодика
Додаток С. 1 Періодичні видання українських адміністративно-територіальних одиниць під владою Третього рейху 1941-1944 рр.

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
1.	Бахмутська газета	Артемівськ	1941
2.	Бахмутська правда (Бахмутський весник, Голос Донбасса)	Артемівськ	1941-1943
3.	Бахмутський весник (Бахмутська правда, Голос Донбасса)	Артемівськ	1942
4.	Близнецівські вісті	Близнюки	1942
5.	Бюлетень Валківської районної управи (Українське слово)	Валки	1942-1943
6.	Бюлетень Костянтиноградського округового та міського управління (Костянтиноградські нові вісті)	Костянтиноград	1942
7.	Бюлетень газети «Новая жизнь»	Чистякове	1943
8.	Бюлетень (Краматорська газета)	Краматорськ	1942-1943
9.	Валківські вісті	Валки	1942-1943
10.	Визволення	Конотоп	1942-1943
11.	Відбудова (Константинівські вісті)	Константинівка	1942-1943
12.	Відродження	Ромен	1941-1943
13.	Військовий звіт	Дружівка	1942
14.	Вісті Остерщини (Новий шлях)	Остер	1942-1943
15.	Вісті Прилуччини	Прилуки	1941-1943
16.	Голос Донбасса (Бахмутський весник, Бахмутська правда)	Горлівка	1943
17.	Голос Новгород-Сіверщини	Новгород-Сіверський	
18.	Голос Освободеной Северщини	Новгород-Северский	1943
19.	Голос Освободеной Северщини	Семенівка	1943
20.	Голос Охтирщини	Охтирка	1942-1943
21.	Горлівська газета	Горлівка	1942
22.	Господарство Харкова	Харків	1942
23.	Дебельцевский вестник	Дебальцево	1942
24.	Донецька газета	Слав'янськ	1941-1943
25.	Донецкий вестник	Юзівка	
26.	Донецькі новини	Лисичанськ	1942-1943
27.	Дружківське слово	Дружківка	1942
28.	Эхо Приазовья	Маріуполь	1942-1943
29.	Константинівські вісті(Відбудова)	Константинівка	1941-1942
30.	Костянтиноградські нові вісті (Бюлетень Костянтиноградського округового та міського управління)	Костянтиноград	1942-1943
31.	Костянтиноградщина	Костянтиноград	1942
32.	Кролевецькі вісті	Кролевець	1941-1942
33.	Краматорська газета (Бюлетень)	Краматорськ	1942
34.	Лацент	Харків	1943

35.	Лебединський вісник	Лебедин	1942
36.	Лозівські вісті	Лозова	1943
37.	Маріупольська газета	Маріуполь	1941-1943
38.	Мир	Харків	1942
39.	Ніжинські вісті	Ніжин	1942-1943
40.	Нова Сновська газета (Нові дні)	Сновськ	1942
41.	Нова Україна	Харків	1942-1943
42.	Нове життя	Дебальцево	1942
43.	Нове життя	Ворошиловград	1942-1943
44.	Нове життя	Купянськ	
45.	Новий час	Шостка	1942-1943
46.	Новий час	Куп'янськ	1942-1943
47.	Новий шлях (Вісті Остерщини, Новий шлях Остерщини)	Остер	1941-1942
48.	Новий шлях Остерщини	Остер	1941
49.	Нові дні (Нова Сновська газета)	Сновськ	1942-1943
50.	Новая жизнь	Рикове	1943
51.	Новая жизнь	Старий Оскол	
52.	Новая жизнь (Чистяковський листок)	Чистяково	1942-1943
53.	Новая жизнь (Дебальцевський весник)	Дебальцево	1943
54.	Новое время	Красний Луч	
54.	Новости дня	Чистяково	1943
56.	Останні вісті	Кролевець	1942-1943
57.	Путивлянин	Путивль	1942-1943
58.	Последние известия	Шостка	1942
59.	Ранок	Попасна	1943
60.	Рідний край	Богодухів	1942-1943
61.	Роменські вісті	Ромни	1941
62.	Сніжнянський вісник	Сніжне	1942-1943
63.	Сумський вісник	Суми	1941-1943
64.	Світ у картинах	Б.м.	1942-1943
65.	Снежнянський вестник	Сніжне	1941-1943
66.	Сумской вестник	Суми	1943
67.	Українська земля	Макіївка	1942-1943
68.	Українське Полісся	Чернігів	1941-1943
69.	Українське слово	Вовчанськ	1942-1943
70.	Українське слово (Бюлетень Валківської районої управи)	Валки	1943
71.	Український Донбас (Голос Донбаса)	Горлівка	1941-1943
72.	Український засів	Харків	1942-1943
73.	Український курер (Чернігівський курер)	Чернігів-Прилуки	1943
74.	Український робітник у Німеччині	Ворошиловград	1942
75.	Українські вісті Новгород Сіверщини	Новгород-Сіверський	1942-1943
76.	Український доброволець	(Харківщина)	1942-1943
77.	Український курер	Прилуки	1943
78.	Українець	(Східна Україна)	1941
79.	Харківські короткі зведення	Харків	1943
80.	Харків'янин	Харків	1943
81.	Харцизький вісник	Харцизьк	1942

82.	Хлібороб	Волноваха	1942
83.	Хлібороб	Маріуполь	
84.	Чистяковський листок (Новая жизнь)	Чистякове	1941-1943
85.	Der Kampf	Юзівка	1943
86.	Deutsche Ukrainische Bletter	Ромни	1942-1943
87.	Panzer Voran	Юзівка	1943
88.	Ost-Front		
89.	Wacht im Osten		
90.	Raupe und Rad		

Періодичні видання дистрикту «Галичина»

№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Бережанський урядовий денник	Бережани	1942
2.	Бережанські вісті	Бережани	1941-1942
3.	Богословія	Львів	1942-1943
4.	Боевик	Тернопіль	1941
5.	Боеві вісті (Військові вісті)	Постій	1941
6.	Бурштиновий шлях	Біла Підляська	1941
7.	Бучацькі вісті	Бучач	1941
8.	Бюлетень	Львів	1943
9.	Бюлетень Краєвої Екзекутиви ОУН	Б.м.	1941-1944
10.	Бюлетень медичної громади	Львів	1943
11.	Бюлетень «Західно-Українські землі»	Б.м.	
12.	Бюлетень Громади українських студентів політехніки «Основа»	Львів	1943-1944
13.	В наступ	Одесько	1941
14.	Вечірня година	Львів	1942-1944
15.	Відділ культурної праці УЦК	Краків-Львів	1942-1943
16.	Військові вісті (Боеві вісті)	Постій	1942-1943
17.	Вільна Україна	Б.м.	1943
18.	Вільне слово	Дрогобич	1941-1942
19.	Вісник	Постій	
20.	Вісник Головної групи Промислового господарства і зв'язку в центральній палаті і головних груп промислового господарства і зв'язку в обласних палатах для загальної господарки	Краків	1942-1944
21.	Вісник проводу ОПУС-у	Львів	1943
22.	Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії	Краків	1943-1944
23.	Вісник станіславівської обласної управи	Станіславів	1941
24.	Вісник українського повітового комітету	Сокаль	1941
25.	Вісник Української інформаційної служби	Б.м.	
26.	Вісник Українського Центрального Комітету	Краків-Львів	1940-1944.
27.	Вісті		
28.	Вісті апостольської адміністрації Лемківщини	Краків	1941-1943
29.	Вісті з фронту	Сарни	1943
30.	Вісті української інформаційної служби	Б.м.	
31.	Вісник Станіславської дієцезії	Станіславів	1942

32.	Вістник	Львів	1943-1944
33.	Вістник Станіславської обласної управи	Станіславів	1941
34.	Вістник українського центрального комітету	Краків-Львів	1940-1944
35.	Вістник для справ господарства і кооперації	Сянок	1941
36.	Вогонь	Варшава	1941
37.	Воля	Копичинці	1941
38.	Воля Покуття	Коломия-Львів	1941-1944
39.	Воскресення	Краків	1941
40.	Газета Львівська	Львів	1941
41.	Голос Підкарпаття	Львів	1942-1944
42.	Голос Самбірщини	Самбір	1942-1944
43.	Голос Холмщини	Краків	1944
44.	Господарсько-кооперативний часопис	Львів	1942-1944
45.	Денник розпорядків для Генерального Губернаторства	Краків	1941-1944
46.	До зброї	Станіславів	1943
47.	До перемоги	Львів-Краків	1943-1945
48.	Додаток до урядового вісника губернатора Галицької області	Львів	1943
49.	Дорога	Краків-Львів	1941-1944
50.	Досвітні вогні	Краків	1941
51.	Дрогобицьке слово (Вільне слово)	Дрогобич	1942
52.	Дружівське слово	Дружівка	1942
53.	Жовковські вісті	Жовка	1941-1942
54.	Журнал українознавства	Львів	1941
55.	Залізничник	Краків	1943-1944
56.	За самостійну Україну	Б.м.	1941
57.	За Українську державу	Постій	1944
58.	Зборівські вісті	Зборів	1941-1942
59.	Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії	Холм	1942-1944
60.	Здоровя і життя	Краків	1943-1944
61.	ЗИЗ	Станіславів	1942
62.	Золотий перстень	Львів	1944
63.	Золотий тризуб	Калуш	1941
64.	Золочівське слово	Золочів	1941-1942
65.	Ілюстровані вісті	Краків	1941
66.	Інформатор	Б.м.	1941-?
67.	Інформаційний бюлетень Українського національного комітету	Краків	1941
68.	Калуський голос (Золотий тризуб)	Калуш	1941-1942
69.	Краківські вісті	Краків-Відент	1940-1944
70.	Краківські вісти	Краків	1940-1945
71.	Краєва ланка копаного м'яча	Краків	1944
72.	Лемківщина в ілюстраціях	Краків	1941
73.	Лікарська справа	Краків	1941
74.	Літературні вісті	Краків-Львів	1942
75.	Львівські архіпархіяльні відомости	Львів	1889-1944

76.	Львівські вісті	Львів	1941-1944
77.	Любачівські вісті	Любачів	1941-1942
78.	Література і мистецтво	Львів	
79.	Малі друзі	Львів-Краків	1940-1944
80.	Місіонар	Жовка	1941-1944
81.	Молоде перо	Ярослав	1941
82.	Ми йдемо в бій	Б.м.	1944
83.	Наша будуччина	Товмач	1941
84.	Наша ілюстрація	Львів	1941
85.	Наша сила		1944
86.	Наші дні	Львів	1941-1944
87.	Наші обряди та звичаї	Львів-Краків	1942
88.	Наука і навчання	Краків-Варшава	1944
89.	Нове життя	Скалат	1941
90.	Нове життя	Рудки	1941
91.	Нові вісті	Краків	1941-1943
92.	Новий час	Львів	
93.	Останні вісті	Коломия	1941
94.	Порадник	Краків	1942-1944
95.	Повстанець	Б.м.	1944
96.	Писанка УОТ	Краків	
97.	Рідна земля	Львів	1941-1944
98.	Рідна земля: Український щоденник	Львів	1944
99.	Рогатинське слово	Рогатин	1941
100.	Самбірські вісті (Вільне слово)	Самбір	1941
101.	Самостійна Україна (Українське слово)	Станиславів	1941
102.	Світанок	Черниці	1943-1944
103.	Свято радості	Перемишль	1941
104.	Селянський альманах	Львів	1942-1943
105.	Сільський господар	Львів	1940-1944
106.	Сокальське слово (Українські вісті)	Сокаль	1942
107.	Станиславівське слово (Українське слово)	Станиславів-Львів	1942-1944
108.	Стрийські вісті	Стрий	1941-1942
109.	Студенський прапор	Львів-Краків	1943-1944
110.	Самостійна Україна	Б.м.	
111.	Сурма	Постій	
112.	Сурма	Львів	1941
113.	Теребовельські вісті	Теребовля	1941
114.	Тернопільський голос	Львів	1942-1944
115.	Тернопільські вісти	Тернопіль	1941
116.	Тризуб	Чортків	1941-1942
117.	Турчанські вісти	Турка	1941-1942
118.	У бій	Косів	1941
119.	Українська книга	Львів-Краків	1942-1943
120.	Українська православна церква	Холм	1942-1944
121.	Українська пресова служба	Львів	1941
122.	Українська школа	Коломия	1942
123.	Українська школа	Краків	1942-1944

124.	Українське слово (Станіславське слово)	Станіславів	1941-1942
125.	Український доброволець		1943-1943
126.	Український пасічник	Львів	1942-1944
127.	Український ремісник	Краків	1943-1944
128.	Українські вісті (Сокальське слово)	Сокаль	1941-1942
129.	Українські Перемишлянські вісті	Перемишляни	1941
130.	Українські щоденні вісті	Львів	1941
131.	Урядовий вісник губернатора для Галицької області	Львів	1942-1943
132.	Український православний вісник	Холм	1941
133.	Українське робітництво в Німеччині	Краків	
134.	Українська Православна церква	Холм	
135.	Холмська земля	Краків	1943-1944
136.	Хроніка НТШ	Львів	1941-1944
137.	Церковні відомості	Варшава	1943-1944
138.	Чортківська думка	Львів	1942-1944
139.	Шематизм	Львів	1941
140.	Шершень		1944
141.	Ярославські єпархіальні відомості	Ярослав	1940-1941
142.	Gazeta Lwowska	Львів	1941
143.	Lemberger Zeitung	Львів	1941
Періодичні видання Рейхскомісаріату «Україна»			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Азовський вісник	Генічеськ	1942-1943
2.	Александрійський бюллетень	Знаменка	
3.	Баранівські вісті	Баранівка	1941
4.	Берездівські вісті	Берездів	1941
5.	Бобринецький голос	Бобринець	1942-1943
6.	Бориспільські вісті (Українське життя)	Бориспіль	1943
7.	Бюлетень Бердянської районної і міської управи	Бердянськ	1942
8.	Бюлетень Вукоспілки	Київ	1942
9.	Васильківські вісті (Українська думка)	Васильків	1942-1943
10.	Верхнедніпровська газета	Верхнедні- провськ	1941-1943
11.	Вечірній листок	Кременчук	1942
12.	Визволена Україна	Чуднів	1941-1943
13.	Відомості Київської міської управи	Київ	1942
14.	Відродження (Таращанські вісті)	Тараща	1941-1942
15.	Відродження (Миргородські вісті)	Миргород	1941-1942
16.	Відродження (Калинівські вісті)	Калинівка	1942
17.	Вільна Україна (Звільнена Україна)	Богуслав	1941
18.	Вільна Україна (Дніпропетровська газета)	Дніпропетровськ	1941
19.	Вільна Україна	Тетіїв	1941
20.	Вінницькі вісті	Вінниця	1941-1943
21.	Вірним шляхом	Ярмолинці	1942-1944
22.	Вісник Української інформаційної служби	Б.м	
23.	Вісті для український селян	Рівне	1942-1943

24.	Вісті Лохвиччини (Лохвицьке слово)	Лохвиця	1942-1943
25.	Вісті української інформаційної служби	Б.м.	
26.	Волинь	Рівне	1941-1944
27.	Гадяцька газета	Гадяч	1942-1943
28.	Гайсинська газета	Гайсин	1943
29.	Гайдамака	Олевськ	1941
30.	Голос Волині	Житомир	1941-1943
31.	Голос Дніпра	Херсон	1941-1943
32.	Голос Полтавщини	Полтава	1941-1943
33.	Голос Сарненщини	Сарни	1941-1943
34.	Голос України (Українські вісті)	Кіровоград	1941-1943
35.	Горец Кавказа	Мелітополь	1943
36.	Горохівські вісті	Луцьк	1943
37.	Дзвін	Кривий Ріг	1941-1943
38.	Дзвін (Дзвін волі)	Біла Церква	1941-1942
39.	Дзвін	Кіровоград	
40.	Дзвін волі (Дзвін)	Біла Церква	1942-1943
41.	Дніпрова хвиля	Кременчук	1941-1943
42.	Днепровская правда (Днепровский край)	Дніпропетровськ	1942
43.	Дніпропетровська газета (Вільна Україна)	Дніпропетровськ	1941-1943
44.	Дунаєвецькі вісті (Урядові Дунаєвецькі вісті)	Дунаївці	1941
45.	Єлисаветградські вісті	Єлисаветград	1941
46.	Життя Зіньківщини	Зіньків	1941-1942
47.	За вільну Україну	Плисків	1941-1942
48.	За краще життя (Хорольські вісті)	Хорол	1941-1942
49.	Заславський вісник	Заслав	1941-1943
50.	Звільнена Україна	Богуслав	1941
51.	Звягельське слово	Звягель	1942-1943
52.	Золотоніські вісті (Українське слово)	Золотоноша	1942-1943
53.	Іванківські вісті	Іванків	1942-1943
54.	Інформаційна служба для краєвого правління в генеральній окрузі Волині й Поділля	Рівне	1943
55.	Інформаційний бюлетень Вукоспілки	Київ	1942
56.	Калинівські вісті (Хмільницькі вісті)	Калинівка	1942-1943
57.	Кам'янські вісті	Кам'янське	1941-1943
58.	Київські вісті	Київ	1943
59.	Кіровоградські вісті (Українські вісти)	Кіровоград	1942-1943
60.	Клич	Луцьк	1943
61.	Ковельське слово	Ковель	1941
62.	Ковельські вісті	Ковель	1942-1944
63.	Козятинська газета	Козятин	1942-1943
64.	Козятинська газета в Ружині (Ружинський вісник)	Ружин	1943
65.	Коростишівські вісті	Коростишів	1942-1943
66.	Корсунські вісті	Корсунь	1942-1943
67.	Костопільські вісті (Самостійність)	Костопіль	1941-1943
68.	Крем'янецький вісник	Кременець	1941-1944
69.	Листок школяра	Славути	1942
70.	Листок школяра	Шепетівка	1942
71.	Літвари	Київ	1941

72.	Література і мистецтво	Київ	1941
73.	Літературна газета	Лохвиця	1942
74.	Літературна газета	Козятин	1943
75.	Лохвицьке слово (Вісті Лохвиччини)	Лохвиця	1941-1942
76.	Лубенський вісник (Рідне слово)	Лубни	1942-1943
77.	Ляличівські вісті	Ляличів	1943
78.	Мелітопольський край	Мелітополь	1941-1943
79.	Меч	Кривий Ріг	1941
80.	Миргородські вісті (Відродження)	Миргород	1942-1943
81.	Мозырские известия	Мозир	1943
82.	На вірній дорозі	Ярмолинці	1942
83.	На посту	Дніпропетровськ- Кривий Ріг	1943
84.	Наддніпрянська правда	Херсон	1941
85.	Наступні вісті	(Волинь)	1942
86.	Наука і мистецтво	Полтава	1942
87.	Наш путь	Херсон	1943
88.	Наші вісті	Любомль	1941-1943
89.	Наш фронт	Камінь- Коширський	1943
90.	Наше слово	Берестя	1942-1944
91.	Нове село	Диканька	1942
92.	Наш шлях	Житомир	1942
93.	Никопольський листок	Нікополь	1944
94.	Нова доба	Бердичів	1941-1943
95.	Нова Україна	Полтава	1943
96.	Нова Шепетівщина	Шепетівка	1942-1943
97.	Нове життя (Козятинська газета)	Козятин	1941-1942
98.	Нове життя	Староконстанти- нів	1941-1943
99.	Нове життя	Первомайськ	1942-1943
100.	Нове життя	Пологи	1942-1943
101.	Нове життя (Українська правда)	Каховка	1943
102.	Нове Запоріжжя	Запоріжжя	1941-1943
103.	Нове Українське слово (Українське слово)	Київ	1941-1943
104.	Новий час	Вознесенськ	1942-1943
105.	Новий час	Петриківка	1942-1943
106.	Новий час	Купянськ	1942-1943
107.	Новогеоргіївські вісті (Українська думка)	Новогеоргіївськ	1943
108.	Новая жизнь	Миколаїв	1944
109.	Новая мысль	Миколаїв	
110.	Новое время	Мелітополь	
111.	Нова Україна	Харків	1941-1943
112.	Нова Україна	Вінниця	1944
113.	Овручські вісті	Овруч	1943
114.	Олевські вісті	Олевськ	1942-1943
115.	Олександрійський бюлетень (Український бюлетень Олександрії)	Олександрія	1942-1943
116.	Олександрійські вісті Олександрія	Олександрія	1943

	(Олександрівський бюлетень)		
117.	Опішнівські вісті	Опішня	1943
118.	Орленя	Рівне	1941-1942
119.	Оборона України	(Волинь)	1943
120.	Останні вісті	Київ	1941
121.	Останні вісті	Біла Церква	1941
122.	Останні вісті (Переяславські вісті)	Переяслав	1942
123.	Останні вісті	Сарни	1943
124.	Останні вісті	Тараща	
125.	Офіціальні вісті гебітскомісара Лохвиччини (Вісті Лохвиччини)	Лохвиця	1943
126.	Останні вісті	Переяслав-Хмельницький	1942
127.	Павлоградська газета (Українець)	Павлоград	1942-1943
128.	Педагогічний інформаційний бюлетень	Полтава	1942-1943
129.	Перемога (Голос Волині)	Житомир	1941
130.	Переяславські вісті (Останні вісті)	Переяслав	1942-1943
131.	Пінська газета	Пінськ	1942-1944
132.	Подільнин	Кам'янець-Подільський	1941-1944
133.	Політичні повідомлення відділу пропаганди України	Б.м.	1943
134.	Полтавська сторона	Полтава	1942
135.	Промінь	Нікополь	1941-1943
136.	Пятихатська газета	Пятихатки	1943
137.	Последние новости	Київ	1941-1943
138.	Пресова і фотослужба Відділу пропаганди України	Київ	1942-1943
139.	Рідна нива	Пирятин	1942-1943
140.	Рідна нива	Яготин	1942
141.	Рідне слово	Звенигородка	1941-1943
142.	Рідне слово (Лубенський вісник)	Лубни	1941-1942
143.	Рідне слово	Київ	1943
144.	Рідний край	Карлівка	1943
145.	Ружинський вісник (Козятинська газета в Ружині)	Ружин	1942-1943
146.	Рідний край	Кагарлик	
147.	Самостійність (Костопільські вісті)	Костопіль	1941
148.	Світанок	Бердянськ	1941-1943
149.	Світанок	Черниця	1943-1944
150.	Світлий промінь	Антоніни	1941-1944
151.	Слово батьківщини	Київ	1943
152.	Сурма	Київ	1942
153.	Слонімска газета	Слонім	
154.	Соборна Україна	(Волинь)	1943-?
155.	Тальнівський вісті (Тальнівський тижневик)	Тальне	1942-1943
156.	Тальнівський тижневик (Тальнівський вісник)	Тальне	1941

157.	Таращанські вісті (Відродження)	Тараща	1943
158.	Тижневик Барської округи	Бар	1942-1944
159.	Українець	Новоукраїнка	1941
160.	Українець (Павлоградська газета)	Павлоград	1941-1942
161.	Українець	Сквира	1941
162.	Українка	Костопіль	1941-1943
163.	Українська дитина	Костопіль	1942
164.	Українська думка (Український голос)	Миколаїв	1941-1944
165.	Українська думка	Черкаси	1941-1943
166.	Українська думка (Васильківські вісті)	Васильків	1941
167.	Українська думка (Новогеоргіївські вісті)	Новогеоргіївськ	1941-1943
168.	Українське життя (Бориспільські вісті)	Бориспіль	1941-1942
169.	Українське село	Машівка	1942
170.	Українська кореспонденція	Рівне	1942
171.	Українська правда (Нове життя)	Каховка	1941-1943
172.	Українське слово	Житомир-Київ	1941
173.	Українське слово (Золотоніські вісті)	Золотоноша	1941-1942
174.	Український бюлетень (Олександрійський бюлетень)	Олександрія	1941-1942
175.	Український голос (Українські вісті)	Кіровоград	1941
176.	Український голос	Луцьк	1941-1944
177.	Український голос (Українська думка)	Миколаїв	1941
178.	Український голос	Проскурів	1941-1944
179.	Український хлібороб	Рівне	1942
180.	Український хлібороб	Київ	1942-1943
181.	Українські вісті (Кіровоградські вісті)	Кіровоград	1941-1942
182.	Українські новини	Сміла	1941-1943
183.	Уманський голос	Умань	1941-1943
184.	Урядові Дунаєвецькі вісті (Дунаєвецькі вісти)	Дунаївці	1941-1943
185.	Українське життя	Рівне	
186.	Українське слово	Звенигородка	
187.	Українське слово	Київ	1941-1942
188.	Український часопис Миргородської області	Миргород	1943
189.	Українські новини	Київ	1943
190.	Український засів	Кіровоград	1942-1943
191.	Хабнівські вісті	Хабне	1942-1943
192.	Хмільницькі вісті (Калинівські вісті)	Хмільник	1943
193.	Хорольські вісті (За краще життя)	Хорол	1943
194.	Хлеб. Убежище. Труд.	Кіровоград	1943
195.	Часопис	Хабне	1943
196.	Черкаська думка	Черкаси	1942
197.	Шевченківське слово	Канів	1942
198.	Школяр	Васильків	1942-1943
199.	Школярник	Дубно	1941
200.	Adler im Osten		1941
201.	Amtsblatt des Generalkommssars Kiew Amtliches Verkundungsblatt	Київ	1942-1943

202.	Auf Wacht	Миколаїв	1944
203.	Centralblatt der Reichskommissars	Луцьк	1943-1944
204.	Der Kampf	Миколаїв	1944
205.	Der Urlauberzug		1944
206.	Deutsche Bug-Zeitung	Миколаїв	1942-1943
207.	Deutsche Ukraine-Zeitung	Луцьк-Київ	1942-1944
208.	Flieger, Funker, Flak	Дніпропетровськ	1943
209.	Ost korrespondenz		1942
210.	Ostfront	Полтава-Вінниця	1941-1943
211.	Ost-korrespondenz	Київ	1942
212.	Ost-Kurier		1942-1944
213.	Raupe und Rad	Київ	1943
214.	Soldatenzeitung der Ukraine	Луцьк	1942-1943
215.	Ukraine-Post	Луцьк	1942
216.	Verordnungsblatt	Луцьк	1944

Авторська розробка на основі джерел: [402, с. 17–36; 495, с. 576–585; 627, с. 3–18; 630, с. 20–48].

Додаток С.2

Періодичні видання українських адміністративно-територіальних одиниць під контролем Румунії 1941-1944 рр.

<i>Періодичні видання губернаторства «Бессарабія»</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Buletinul Oficial al Provinciei Basarabia	Chisinău	1941-1944
2.	Viata Basarabiei	Chisinău	1941-1944
<i>Періодичні видання губернаторства «Буковина»</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Bukowina	Cernăuți	1941-1944
2.	literară Bucovina	Cernăuți	
3.	Monitorul official	Cernăuți	1941-1944
<i>Періодичні видання губернаторства «Трансністрія»</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Ананьевская газета	Ананіїв	1942
2.	Буг		
3.	Вечерка	Одеса	
4.	Воскресенье	Бершадь	
5.	Дністер		
6.	Детский листок	Одеса	1942-1944
7.	Колокол	Одеса	1942-1943
8.	Мир	Одеса	1943
9.	Молва	Одесса	1941-1944
10.	Мозирские известия	Мозир	1943
11.	Наши дни	Одеса	1942-1943
12.	Наше життя	Бухарест	1940-1944
13.	Новое слово	Одеса	1944
14.	Одесса	Одеса	1942-1943
15.	Одесская газета	Одеса	1941-1943
16.	Прибугські вісті (Прибугские известия)	Голта	1941-1942
17.	Прибугские известия (Прибугські вісті)	Голта	1943
18.	Смех		
19.	Українські вісті	Голта	1942-1943
20.	Христос Воскресе	Одеса	1942-1943
21.	Християнське Придністров'я	Бершадь	
22.	Чорноморський вісник	Одеса	1943
23.	Юмор	Одеса	
24.	Der Deutsche in Transnistrien	Одеса	1944
25.	Parole	Одеса	1944
26.	Transnistria	Бухарест	1941
27.	Glasul Nistrului	Тирасполь	

Авторська розробка на основі джерел: [210, с. 561; 382, с. 430–433; 413, с. 359; 627, с. 3–18; 717].

Додаток Т
Особливості церковного життя в адміністративно-територіальних
одиницях України протягом 1941-1944 рр.

Церковне життя адміністративно-територіальних одиниць		
Адміністративно-територіальна одиниця	Основні церкви	Другорядні релігійні конфесії та організації
<i>1. Німецька зона окупації</i>		
Дистрикт «Галичина»	<p>1. Греко-католицька церква. Голова: Архієпископ Львівський, Митрополит Галицький Андрей Шептицький</p> <p>2. Українська автокефальна православна церква. Голова: Архієпископ Краківський, Лемківський і Львівський Палладій (Видибіди-Руденко)</p> <p>3. Римо-католицька церква. Голова: Митрополит, Архієпископ Львівський Болеслав Твардовський</p>	<p>Конфесії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Польська православна автокефальна церква - Вірменська католицька церква - Іудейська віросповідна громада - Євангельські церкви (аугсбурська, реформаторська, гелвенська, об'єднана церква в Польщі) - Старокатолицька церква - Марійська церква <p>Організації:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Баптисти - Адвентисти сьомого дня - Старокатолицька церква Утрехської унії - Церква методистів
Рейхскомісаріат «Україна»	<p>1. Українська автономна православна церква. Голова: - липень 1941- травень 1943 рр. Митрополит Волинський і Житомирський, екзарх України (з 25.11.41) Олексій (Громадський) - травень 1943 - квітень 1944 рр. Архієпископ, першоієрарх автономної церкви Дамаскін (Малюта) - квітень - травень 1944 р. Архієпископ, тимчасовий голова автономної церкви Пантелеймон (Рудик)</p> <p>2. Українська автокефальна православна церква Голова: Архієпископ Луцький і Ковальський, Адміністратор Української автокефальної церкви (27.12.41), Митрополит Луцький (травень 1942 р.) Полікарп (Сікорський).</p>	<p>Конфесії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Римо-католицька церква <p>Організації:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Адвентисти - Баптисти - Євангелісти - П'ятидесятники

Зона військової адміністрації	<p>1. Українська автокефальна православна церква (безпосередньо у ЗВА):</p> <ul style="list-style-type: none"> - Митрополит Харківський та Охтирський, Адміністратор автокефальної церкви на Лівобережній Україні (грудень 1942 – листопад 1943 рр.) Феофіл (Булдовський) - Єпископ Чернігівський Фотій (Тимошук) (1942 р.) <p>2. Українська автономна православна церква (безпосередньо у ЗВА):</p> <p>Чернігівська єпархія 1941-1943 рр. Архієпископ Чернігівський і Ніжинський Симон (Івановський)</p>	<p>Конфесії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Грецька православна церква - Вірменська григоріанська церква <p>Організації:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Баптисти - Євангелісти
<i>2. Румунська зона окупації</i>		
Губернаторство «Бессарабія»	<p>Румунська православна церква. Голова: Патріарх Румунський Никодим (Мунтяну).</p> <p>У вересні 1941 р. відновлена Бессарабська митрополія очолювана «місцєблюстителем» Ефреєм (Енеческу).</p> <p>В Північній Бессарабії (Ізмаїльська область) відновлена єпархія «Четая-Албе - Ізмаїл». Керівник: - 1-19 вересня 1941 р. Єпископ Діонісій (Ерхан). - вересень 1941 – серпень 1944 рр. Архімандрит Полікарп (Мурашка)</p>	<p>Конфесії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Православна церква (старообрядців) - Римо-католицька церква - Євангелістська церква - Вірменсько-григоріанська церква <p>Організації до 30.12. 1942 р.:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Адвентисти сьомого дня - Баптисти - Євангелісти - Липовани (Старообрядці) - Іннокентіївці - Молокани
Губернаторство «Буковина»	<p>Румунська православна церква.</p> <p>Голова: Патріарх Румунський Никодим (Мунтяну).</p> <p>У вересні 1941 р. відновлена Буковинська і Хотинська митрополія.</p> <p>Голова: Митрополит Буковинський і Хотинський Тит (Симердя)</p>	<p>Конфесії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Православна церква (старообрядців) - Римо-католицька церква - Євангелістська церква <p>Організації до 30.12.1942 р.:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Адвентисти сьомого дня - Баптисти - Євангелісти - Липовани (Старообрядці)
Губернаторство «Трансністрія»	<p>Румунська православна церква. Голова: Патріарх Румунський</p>	<p>Конфесії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Українська автокефальна православна церква.

	<p>Никодим (Мунтяну). 15 серпня 1941 р. створено «Misiunea Ortodoxa, Romana in Transnistria» - Румунську православну місію у Трансністрії. Керівник: - серпень 1941 - листопад 1942 рр. Архімандрит Юлій (Скрябін). - листопад 1942 – грудень 1943 рр. Митрополит Віссаріон (Пую). - грудень 1943 – березень 1944 рр. Архімандрит Атім (Ніка).</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Римо-католицька церква - Греко-католицька церква - Євангелітсько-лютеранська церква <p>Організації:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Адвентисти сьомого дня - Баптисти - Штундисти - Богомольці - Безпопівці - Драконівці - Іннокентіївці - Тихонівці - Обновленці
--	---	---

Авторська розробка на основі джерел: [207, с. 677-727; 338, с. 155; 384, с. 416; 512, с. 200; 520, с. 117-119; 595, с. 39; 637, с. 177-182; 698, с. 126; 712].